

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİ YANINDA QEYRİ-
HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARINA DÖVLƏT DƏSTƏYİ ŞURASI**

ARAZ TƏDQİQATLAR MƏRKƏZİ

QARABAĞ PROBLEMİ

tarixi, mahiyyəti, həll prosesi

Araz ASLANLI

BAKI-2009

Araz ASLANLI

Qarabağ problemi: tarixi, mahiyyəti, həll prosesi

Elmi Redaktor: (PhD.) **Nazim Cəfərsəy**

Bu kitab Araz Tədqiqatlar Mərkəzinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirdiyi Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal probleminin tarixi kökləri, bugünkü vəziyyət və problemin həllinə dair əsas prinsiplər adlı layihə çərçivəsində hazırlanıb çap edilmişdir.

Səhifə sayı: 112

Çapa hazırlıq: My Media Çap:

Nurlar mətbəəsi. Tiraj: 1000

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ

GİRİŞ

I - Qarabağ bölgəsinin coğrafiyasına və tarixinə qısa baxış

II - Qarabağ probleminin meydana gəlməsi

III - SSRİ-nin quruluş mərhələsində qarabağ məsələsi

IV - SSRİ dövründə problemin vəziyyətinin dağılma dövründə problemin aktuallaşması

VI - Müstəqillikdən atəşkəs müqaviləsinə Qarabağ problemi

VII - Problemin həllinə dair cəhdlər (may 1994-oktyabr 2009)

1) Həllə dair ilk təşəbbüslər

2) ATƏT çərçivəsində artan səylər

3) ATƏT-in Lissabon sammiti

4) Həmsədrərin üç həll modeli

5) Vasitəçi dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların təşəbbüsləri

VIII - Problemin mahiyyəti və həll prinsipləri

IX - Beynəlxalq hüquqda və Azərbaycanda azlıqlar

1) Beynəlxalq hüquqda azlıqlar

A) Ümumi olaraq azlığın tərifi

B) Beynəlxalq hüquqda azlıqlar

C) Azlıq anlayışı

D) Azlıq hüquqları - ərazi bütövlüyü ziddiyyəti

2) Azərbaycanda azlıq hüquqları

A) Azərbaycanın etnik tərkibi

B) Azərbaycanda etnik azlıqlar

C) Azərbaycanda azlıq hüquqları

X - Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququ

1) Güc tətbiqi və zəruri müdafiə

A) Ümumi olaraq gücdən istifadə

B) BMT nizamnaməsi və güc tətbiqi

C) Dövlətlər arasında əməkdaşlıq və dostluq münasibətlərinə dair beynəlxalq konvensiya

D) Hücumun tərifinə aid baş məclis qərarı və güc tətbiqi

2) Azərbaycan-Ermənistan müharibəsində güc tətbiqi və zəruri müdafiə hüququ

Nəticə

ÖN SÖZ

20-ci əsrin sonlarında Azərbaycanla bağlı iki çox vacib proses baş verdi. Bunlardan birincisi və sevindirici olanı ölkəmizin yenidən müstəqilliyinə qovuşması, digəri və arzuolunmaz olanı isə torpaqlarımızın qonşu Ermənistanın işğalına məruz qalması idi. Gənc və lazımı hərbi potensiala sahib olmayan, eyni zamanda beynəlxalq arenada səsinə eşitdirə bilməyən bir dövlət kimi Azərbaycanın, kifayət qədər hərbi və siyasi dəstəyə sahib olan Ermənistanın təcavüzünə məruz qalarkən tam şəkildə müdafiə olunması onsuz da çətin idi. Amma bütün bunlara istər müstəqillik mübarizəsi dövründə, istərsə də müstəqilliyin ilk illərində daxildə bəzi məqamlarda təcrübə çatışmazlığı, bəzi məqamlarda cəsarətsizlik, bəzi məqamlarda daxili problemlərin ümummilli problemlərdən daha öndə tutulması da əlavə olununca torpaqlarımızın Ermənistan işğalına məruz qalması qaçılmaz olmuşdur. 1994-cü ildə imzalanan atəşkəs müqaviləsinə qədər artıq torpaqlarımızın 20 %-ə yaxını işğal edilmişdi.

Hal-hazırda da ölkəmiz üçün ən vacib məsələ Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı problemidir. Problemin illərdir həll edilməmiş vəziyyətdə qalması, hər bir dövlət üçün ən vacib məsələ olan ərazi bütövlüyünün təmininin ölkəmiz üçün hələ də problem kimi davam etməsi deməkdir. Çünki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin və digər dövlət rəsmilərinin də dəfələrlə bəyan etdiyi kimi ölkəmiz üçün ən vacib məsələ ərazi bütövlüyümüzün nə bahasına olur olsun təmini məsələsidir. Bununla yanaşı, Ermənistanın işğalçı siyasəti və addımları həm Azərbaycan, həm də ümumilikdə region üçün təhlükəsizlik problemi, qaçqın problemi, regional əməkdaşlıq problemi, müxtəlif yönümlü sosial problemlər yaratmaqdadır.

Uzun müddətdir ki, problemin həlli üçün səylər var. Amma bu səylər hələ də ciddi nəticə vermir. Bunun səbəbləri arasında bir yandan Ermənistanın qeyri-kostruktiv mövqeyi, digər tərəfdən beynəlxalq aləmin mövzuya reaksiyasının lazımı səviyyədə olmaması, vasitəçilərin çox vaxt obyektivlikdən uzaq mövqe nümayiş etdirmələri (təklif olunan sülh variantlarının mahiyyətinin çox vaxt beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə uyğun olmaması, BMT Baş Assambleyasındakı son səsvermədəki mövqelər və s.-də olduğu kimi) kimi reallıqlar daha çox diqqət cəlb edir.

Bu reallığın əsas səbəblərindən biri də bu sahədəki elmi tədqiqatların ümumi çatışmazlığıdır. Eyni zamanda xüsusi olaraq Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasına dair çatışmazlıq da var. Digər yandan elmi cəhətdən əsaslandırılmış mövqeyin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması hər gün daha da zəruri hala gəlir. Bununla yanaşı problemin həlli istiqamətində beynəlxalq hüquq normalarına uyğun Azərbaycanın haqlı mövqeyini əks etdirən prinsiplərin elmi şəkildə ortaya qoyulması da zəruridir. İllərdir xaricdə güclü lobbilyə malik olan, bununla yanaşı bəzi güclü xarici dövlətlərin strateji maraqları

naminə dəstəklənən Erməni tərəfinin öz mövqeyini yalançı faktlarla da olsa dünyaya daha yüksək səviyyədə çatdırmağa çalışdığı müşahidə edilir. Bütün bunlar isə dövlətimizin problemin ədalətli həlli istiqamətindəki səylərinə maneələr yaradır.

Qeyd edilən çatışmazlıq müəyyən mənada aradan qaldırılması istəyi əlinizdəki əsərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Əsərin yazılması prosesində dünyanın mümkün qədər çox ölkəsində problemlə əlaqədar nəşr olunmuş kitab və məqalələrdən istifadə edilməsi, müxtəlif ölkələrin rəsmi və qeyri-rəsmi mövqelərinin əks olunması, məsələnin həllinə dair beynəlxalq hüquqa əsaslanan prinsiplərin təqdim edilməsi əsərin elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, daxildə və xaricdə geniş oxucu kütləsinin diqqətini cəlb etmə imkanı verməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə yardımı ilə çap olunan bu kitabın eyni zamanda hər bir azərbaycanlı üçün problemlə əlaqədar stolüstü kitab rolunu oynayacağına, eyni zamanda dünyanın müxtəlif ölkələrində konkret bu problemlə və ümumilikdə Cənubi Qafqazla və etnik münəqişələrlə bağlı tədqiqatlar aparan şəxslər, siyasətçilər, alimlər, tələbələr və geniş ictimaiyyət üçün maraqlı mənbə olacağına inanırıq.

Həsən Əlibəyli tarix elmləri doktoru,
professor
28 oktyabr 2009-cu il

GİRİŞ

Soyuq Müharibənin başa çatması və ikiqütblü beynəlxalq münasibətlər sisteminin ortadan qalxmasına paralel olaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində etnik münaqişələrin sayında artım müşahidə edilmişdir. Xüsusilə keçmiş SSRİ və keçmiş Yuqoslaviya məkanlarında ortaya çıxan etnik problemlər 1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən dünya gündəmində ciddi yer tutmuşdur. 1990-cı illərin ilk yarısı hər iki coğrafiyada etnik problemlərin kiçik münaqişələr və çox vaxt da müharibə şəklində yaşandığı dövr olmuşdur. Bu coğrafiyalarda meydana gələn etnik münaqişələr, həm etnik və dini azlıq problemlərinin, həm də genişlənməçilik və təcavüzkarlıq (işğalçılıq) siyasətlərinin xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Problemlər, ortaya çıxdıqları bölgələrdə əsas insan hüquq və azadlıqlarının əhəmiyyətinin azalmasına, iqtisadi problemlərin artmasına səbəb olmaqla yanaşı, regional və beynəlxalq təhlükəsizliyi və sabitliyi də təhlükə altında qoymuşdur. Xüsusilə, 2008-ci ilin məşhur avqust hadisələri (Rusiya-Gürcüstan müharibəsi), bölgədəki münaqişələrin vəziyyətinin nə dərəcədə yüksək təhlükə potensialına malik olduğunu bir daha göstərmişdir. Bütün bunlar problemlərin həlli ilə bağlı səylərin artmasını, eyni zamanda beynəlxalq hüququn və regional xüsusiyyətlərin mütləq nəzərə alınmasını zəruri edir.

Soyuq Müharibədən sonra dünya gündəmini ən çox məşğul edən problemlərdən biri də qısaca “Qarabağ problemi” kimi adlandırılan Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı problemi olmuşdur. Qafqaz bölgəsinin global güc mübarizəsinin iştirakçısı olan dövlətlər üçün daşdığı strateji əhəmiyyət, Xəzər hövzəsindəki enerji mənbələri, bölgənin beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzərində olması və digər səbəblər bu problemi cazibə mərkəzi halına gətirmişdir.

Problemin həlliylə bağlı müxtəlif ölçülərdə və istiqamətlərdə davam edən təşəbbüslər indiyə qədərki mərhələdə ciddi nəticələrə səbəb ola bilməmişdir. Bunda, problemin əsl mahiyyətinin müəyyən olunması prosesində yol verilən səhvlər əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Bu əsərin başlıca məqsədlərindən biri problemin əsl mahiyyətini ortaya qoymaqdır. Bu çərçivədə problemin müxtəlif istiqamətlərinə toxunulmuş və məsələnin ortaya çıxışı həm tarixi proses, həm də tarixi amillər diqqətə alınaraq dəyərləndirilmişdir. Bir məsələni də qeyd edək ki, bu əsərdə problemin tarixinə də yer verildiyi halda, problemin özünə “tarix problemi” ya da “tarixi problem” kimi baxılmamışdır. Şübhəsiz ki, məsələnin tarixinə baxış, problemin əsl mahiyyətini görmək, həll üçün daha ədalətli, düzgün, qalıcı nəticə yaradacaq prinsiplər təqdim etmək, dar və geniş mənada regiona fayda gətirəcək, uzunmüddətli sülh və əməkdaşlığa töhfə verəcək həll planları təklif etmək baxımından faydalıdır. Amma, problem hazırda beynəlxalq münasibətlər, daha konkret ifadəylə beynəlxalq hüquq problemidir və beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri çərçivəsində həll olunmalıdır.

Əsərdə problemin əsl mahiyyətinin ortaya qoyulmasıyla yanaşı, xüsusilə beynəlmilləşdikdən sonrakı dövrlərdə problemin həlliylə bağlı təşəbbüslərə toxunulmuşdur. Bundan sonra isə problemin beynəlxalq hüquq qaydaları və azlıq hüquqları baxımından hansı şəkildə həll edilə biləcəyinə dair prinsiplər vurğulanmışdır.

Bu əsər boyunca aşağıdakı istiqamətlərə xüsusi fikir verilmişdir:

1980-ci illərin ikinci yarısında ortaya çıxarkən daha sıx diqqət çəkməsinə baxmayaraq, problemin kökləri daha dərinədir. Xüsusilə, 18-ci əsrdən etibarən Qafqazın bölüşülməsi mübarizəsi və böyük güclərin strateji hədəfləri səbəbiylə, köçlər də daxil olmaqla bölgədə gedən proseslər problemi ilk təməllərini meydana gətirməkdədir. Lakin, problemin bugünkü formada ortaya çıxışı, əsasən 20-ci əsrin başlarında və sonlarında yaşanan proseslərlə bağlıdır.

Problemin bir çox istiqaməti olsa da, əslində problemin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti onun genişləməçilik problemi olmasıdır. Lakin, problemin həlli nə bu genişləməçilik təşəbbüsü ilə nəticə alınmasına razılıq verilməsi, nə də bu təşəbbüslərə etnik təmizlik hərəkətləri ilə cavab verilməsi şəklində ola bilməz. Problemin həllinin ədaləti təmin edici və uzunmüddətli xarakterə malik olması üçün, Ermənistanın genişləməçilik təşəbbüsünün qarşısının alınması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün heç bir ön şərt irəli sürülmədən təmin edilməsi, Azərbaycan daxilində yerli özünüidarəetmə orqanları ilə bağlı islahatların sürətləndirilməsi, eyni zamanda Erməni azlığın konstitusional hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüquq qaydalarına uyğun şəkildə zəmanət altına alınması zəruridir.

I - QARABAĞ BÖLGƏSİNİN COĞRAFIYASINA VƏ TARİXİNƏ QISA BAXIŞ

Tarixi Qarabağ bölgəsi, Azərbaycanda Kür və Araz çayları ilə hazırda Ermənistan sərhədləri içində olan Göyçə gölü arasındakı dağlıq bölgə ilə bu bölgəyə bağlı düzənliklərdən ibarətdir. Qarabağ bölgəsi, Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı, Ermənistan və İrana da nəzarət edə bilən bir mövqedə olması səbəbiylə bölgə baxımından mühüm geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Tarixi Qarabağ bölgəsi və keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Keçmiş SSRİ dövründə yaradılan və Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşarkən ləğv edilən bir struktur olan DQMV, 18000 km² əraziyə malik tarixi Qarabağ bölgəsinin yalnızca 4392 km²-lik hissəsini əhatə edirdi.¹

Azərbaycanın tarixi Qarabağ bölgəsinə Ağdam, Tərtər, Yevlax, Fizuli, Beyləqan, Qubadlı, Cəbrayıl, Mingəçevir, Ağcabədi, Xocavənd, Şuşa, Əsgəran, Xankəndi, Laçın, Kəlbəcər, Xanlar, Gorus, Ağdərə, Bərdə, Zəngəzur və Hadrut

¹ İqrar Əliyev, Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr, Bakı, Elm, 1989, s. 3.

rayonları daxil olduğu halda, keçmiş DQMV Xankəndi mərkəz olmaqla Şuşa, Ağdərə, Hadrut, Xocavənd və Əsgəran rayonlarından ibarət idi.

Qarabağ bölgəsinin ümumi tarixində diqqəti cəlb edən ilk məqam Qarabağın, dünyadakı ən qədim yaşayış yerlərindən biri olmasıdır. Bölgədəki Azıx mağarasında tapılan qədim insanın – “Azıxantrop”un yaşının təxminən 1.2 milyon il olduğu bəzi elm adamları tərəfindən sübut edilmişdir². Digər ehtimallar da irəli sürülməklə yanaşı, bütün ehtimallarda “Azıxantrop”un ən az 300-500 min illik tarixə malik olduğu qəti şəkildə qəbul edilməkdədir. Bölgədəki “Tağlar” mağarasında da bundan 80-100 min il əvvəlki dövrdəki insan həyatına dair xeyli dəlil var.³

Eramızdan əvvəl (e.ə.) IV minillikdən etibarən isə bu torpaqlarda yaşayanların milli mənsubiyyəti ilə əlaqədar məlumatlar əldə edilməkdədir. Onlar “Hürriilər” adlandırılan Türk qövminin mənsubları olublar. Bu Türk qövmü e.ə. IV minillikdə Qafqaza gələrək Qarabağa yerləşmişdir.⁴ E.ə. II minillikdə də Hürriilərin buradakı varlıqlarına aid dəlillərə rast gəlinir. E.ə. I minilliyin başlarında bölgədə Urartular diqqəti cəlb etməyə başlamışdır.⁵ Daha sonra buralara, yenə Türk boylarından olan Saxalar yerləşmişdir. Ermənilər isə, bəzi erməni tarixçilərinin iddia etdikləri kimi istər mənşələrini Yasəfə söykəsinlər, istərsə də buralara Finikiyalılarla birlikdə gəldiklərini iddia etsinlər, bütün hallarda bölgədə e.ə. VI və VII əsrdən sonra və az sayda mövcud olmuşdurlar.⁶ E.ə. 250-ci illərdə Qarabağda Oğuzların Üçoxlar boyundan olan Arsaqlar, I əsrdə Qafqaz Türk Albanları, II əsrdə Romalılar, III əsrdə Sasanilər, VI əsrdə Hun Türkləri və VII əsrdə Xəzər Türkləri hakim olmuşdur. VII əsrdən etibarən Qarabağ bölgəsi Müsəlmanların hakimiyyəti altına keçib. Bölgə Ərəb imperiyasının süqutundan sonra IX - X əsrlərdə Sacilər dövlətinin, X əsrdə Salarilər, XI - XII əsrlərdə Şəddadilər, XII - XIII əsrlərdə Atabəy Eldəgizlər, XIII əsrin ikinci yarısından XVI əsrə qədər Hülakilər (Elxanilər) dövlətlərinin tərkibinə daxil olmuşdur. 1396-cı ildən sonra isə Qırçaq səfərindən qayıdan Teymurun orduları bölgəni işğal etmişdir. XV əsr boyunca bölgə Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olub. Bölgə XVI əsrin sonlarından başlayaraq Səfəvilərin nəzarətinə keçib.⁷

Xatırladaq ki, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bütün Azərbaycan torpaqlarının mərkəzləşdirilməsi prosesi başlamışdı. Səfəvilər

² Süleyman Əliyərli, Azərbaycan tarixi, s.6; Ziya Bünyadov və d., Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, s.530-541.

³ Cemalettin Taşkıran, Geçmişdən Günümüze Karabağ Meselesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s.31

⁴ Mehmet Kengerli, “Karabağ Azərbaycan toprağıdır, dünya durduqca da öyle olacaktır”. Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, Sayı 330, 1999, s. 7.

⁵ Əliyev, Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr, s. 15.

⁶ Taşkıran, Geçmişdən Günümüze Karabağ Meselesi, s. 35.

⁷ Mirze Bala Memmedzade, “Karabağ maddesi”. İslam Ansiklopedisi, Ankara, türk Diyanet Vakfı, 1988, s.212-214.

Azərbaycanda Qarabağ da daxil olmaqla 4 bəylərbəyliyi yaratmışdılar, Səfəvi dövlətinin zəifləməsinə və daha sonra ortadan qalxmasına paralel olaraq Azərbaycan torpaqları müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqlara, bəyliklərə parçalanmış və xarici dövlətlər arasında müharibələr meydanına çevrilmişdir.

XVIII əsrin başlarında bölgədə Pənahəli bəyin öndərliyində Qarabağ xanlığı qurulmuşdur. XVIII əsrin sonlarında artan xarici hücumlar nəticəsində Qarabağ bölgəsi, qısa bir müddət (yalnız 1797-ci ildə) Azərbaycanın cənub (hazırda İran sərhədləri içərisində yerləşən) bölgəsində olan Qacar Türklərinin hakimiyyəti altına keçmişsə də, ümumilikdə müstəqilliyini qoruya bilmişdir.⁸

Pənahəli bəyin oğlu İbrahim xanın dövründə Qarabağ xanlığı daha da güclənmişdir. 1805-ci ildə İbrahim xan Rusiya silahlı qüvvələrinin komandanı P.D.Sisianov ilə Kürəkçayda müqavilə imzaladı. Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Qarabağ xanlığı Müsəlman - Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya birləşdirildi⁹. Ancaq Qacar dövləti ilə Rusiya arasında Qarabağ xanlığı uğrunda mübarizə davam etmiş, əvvəlcə Qacarlar Qarabağ xanlığını ələ keçirmiş, 1826-cı ildə isə Qarabağ xanlığı Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilmişdir. Rusiya ilə Qacar hakimiyyəti arasındakı müharibənin nəticəsi kimi 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı Rusiyanın nəzarətinə keçmişdir. 1828-1829-cu illərdə Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında Qafqazda baş verən müharibə də Qarabağ xanlığının müstəqilliyini yenidən qazanmasına kömək etməmişdir. Bu müharibələrin və imzalanan müqavilələrin Qarabağ bölgəsi baxımından bir başqa əhəmiyyəti, bu dövrdə Qacar hakimiyyəti altındakı torpaqlardan 1825-1826-cı illərdə 18 000, 1828-ci ildə 50 000 (Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsi Qacar hakimiyyəti altındakı Ermənilərin bir il içində Araz çayının şimalına, yəni Rus Çarlığının nəzarətindəki torpaqlara keçməsinə nəzərdə tutmaqda idi), 1829-cu ildə Osmanlı ilə Rusiya İmperiyası arasında imzalanan Edirne Müqaviləsi ilə də təxminən 84 000 nəfər Erməninin Qarabağ bölgəsinə köçürülməsinə səbəb olmasındır.¹⁰ Dövrün Rus tarixçilərinə görə, bütün bu proses boyunca Qafqaza Anadoludan və hazırkı İran ərazisindən ən az 1 milyon Erməni köç etmiş və ya etdirilmişdir.¹¹ Bu köçlər nəticəsində I Nikolay Rəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərinin daxil olduğu coğrafiya üzərində Erməni vilayəti qurduğunu qurduğunu.¹²

Rusiya uzun illərdir bölgədə Erməni dövlətinin qurulmasını planlaşdırırdı. 1967-ci ildə Ermənistanın paytaxtı İrəvanda çap olunan "XVIII əsrdə Erməni-Rus əlaqələri" adlı kitabda (s. 204-205) belə qeyd olunurdu: "Hələ 19

⁸ Bünyadov və d., Azərbaycan tarixi, s. 530-541.

⁹ "Kürəkçay müqaviləsi".

http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_Documents/Documents/document_01_a.html, (5 iyul 2009-cu il)

¹⁰ Rəşid Göyüşov, Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s. 75.

¹¹ N. N. Şavrov, Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie, Sankt Petersburg, 1911, s. 59-61.

¹² Tadeusz Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, İstanbul. Bağlam, 1988, s. 26.

may 1783-cü ildə Knyaz Q. A. Potyomkin, II Yekaterinaya yazdığı məktubda, fürsət tapan kimi Qarabağı Ermənilərin nəzarətinə vermək və beləcə Asiyada bir Xristian dövləti yaratmaq üçün lazım olanları edəcəklərindən bəhs etmişdir".¹³ Bu mənbə bölgəyə bu qədər geniş miqyaslı köçlərin reallaşmasında Rusiyanın xüsusi məqsəd güddüyünün sübutlarından biridir. Bununla yanaşı bölgədəki müsəlmanların (türklərin) əhəmiyyətli bir qismi də Qacar hakimiyyəti altındakı torpaqlara köç etdirilmişdi. Ancaq bu qədər geniş miqyaslı köçə baxmayaraq Çar Rusiyasının 1832-ci ildəki rəsmi siyahıya almasında Qarabağ bölgəsi əhalisinin 64,8 faizini Müsəlmanların (Azərbaycan Türklərinin), 34,8 faizini isə ermənilərin təşkil etdiyi məlum olmuşdu.¹⁴ 1887-ci ildə Fransada nəşr olunan "Nouveau Dictionnaire de Geographie Universelle" ("Yeni Universal Coğrafiya Lüğəti") adlı kitabın "Qarabağ" maddəsində sayıları cəmi 250 000 olaraq göstərilən bölgə əhalisinin ən az yarısının Azərbaycandan türklərindən, geri qalanının isə Ermənilərdən və bəzi İranlı və Ruslardan meydana gəldiyi qeyd olunmuşdu.¹⁵ Hətta Ermənistan mənbələri belə Qarabağ məsələsiylə bağlı nisbi səssizliyin yaşandığı dövrlərdə, Qarabağ bölgəsində XIX əsr başlarında Erməni əhalinin azlıq təşkil etdiyini yazırdılar. Belə ki, 1972-ci ildə İrəvanda nəşr olunan "Qərbi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi" adlı bir kitabda (s.562), bu dövrdə Qarabağda 12 min ailənin olduğunu və bunların yalnız 2500-nün Erməni ailəsi olduğu yazılmışdı. Ermənilərin bura qruplar şəklində sonradan gəldiklərinin özləri tərəfindən bir başqa ifadəsi də, 1978-ci ildə keçmiş DQMV daxilindəki Ağdərə (əvvəlki adı Mardakert) rayonunda, "Bölgəyə gəlişimizin 150-ci ili" abidəsini ucaltmaları olmuşdur.¹⁶ 1980-ci illərdə hadisələrin yenidən başlamasıyla bu abidə ermənilər tərəfindən dağıdılsa da, onunla əlaqədar videolentlər və fotosəkillər mövcuddur.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin başlarında müxtəlif üsyanlar baş versə də, 1918-ci ilə qədər Qarabağ bölgəsi Çar Rusiyasında Azərbaycanın bir bölgəsi kimi Gəncə Quberniyasına bağlı olmuşdur.

II - QARABAĞ PROBLEMİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

XIX əsrin sonları və XX əsrin başlarında Qafqazda yaşayan ermənilər, sürətli şəkildə təşkilatlanmağa başlamışdılar. Bu təşkilatlardan ən əhəmiyyətli 1890-cı ildə qurulan "Daşnakstyun Komitəsi" olmuşdur. Komitə, daha çox Şərqi

¹³ XVIII əsrin I yarısında erməni-rus münasibətləri, II cild, II hissə, Yerevan, 1967, s. 204-205-dən nəql edən Göyüşov, Qarabağın keçmişinə səyahət, s. 81. və Ekaterina Vtoraya i Q.A. Potemkin Liçnaya perepiska, (1769-1791), http://lib.rus.ec/b/145330/read#n_2, (10 avqust 2009-cu il).

¹⁴ Transkafkasyadaki Rusiya topraklarının icmalı (Rusça) 3-cü Bölüm St. Petersburg, 1834 və əlavələrindən nəql edən Dursun Yıldırım və Cihat Özönder, Karabağ Dosyası, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991, s. 87.

¹⁵ Taşkiran, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, s. 240.

¹⁶ Əliyev, Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr, s. 75-78

Anadoludakı Osmanlı torpaqlarını əhatə edən bir Erməni dövləti qurmağı məqsəd seçmişdi. Bu dövrdə genişləməcilik siyasəti güdən Erməni təşkilatları, Çar Rusiyası nəzarəti altındakı torpaqlara dair iddialarını çox güclü şəkildə ortaya qoymurdular. Bunun səbəbi tarixi müttəfiqləri Ruslarla əlaqəni pozmamaları istəyi olmuşdur. Onsuz da yaxşı olan əlaqələr, 1719-cu ildə Çar I Pyotrun Rus pravoslav kilsəsi mənsublarına tanınan hüquqları ölkəsində yaşayan bütün Ermənilərə də verməsi ilə daha da möhkəmlənmişdi.¹⁷

Bir tərəfdən Çar Rusiyasının xalqları yaxınlaşdırma-qaynaşdırma istəklərinin Erməni milliyyətçiliyi ilə olan qarşılıqlı qarşılıqlı, digər tərəfdən də Rus Pravoslav Kilsəsinin Erməni Qriqoryan kilsəsini özünə birləşdirmə səyləri bu yaxın əlaqəni bir müddət üçün zəiflətməmişdir. Lakin etnik qarşılıqların başlaması, əlaqələrin yenidən yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Qafqazdakı milli oyanış hərəkatları da bu etnik qarşılıqlara paralel olaraq inkişaf etmişdir. Xüsusilə, Qafqaz baxımından 1905-ci il tarixə ermənilər ilə Azərbaycan Türkləri arasındakı qanlı qarşılıqlar ili kimi keçmişdir. Hadisələr bir müsəlmanın (Azərbaycan Türkünün) Daşnaklar tərəfindən öldürülməsiylə gərginləşmişdi.¹⁸ Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, xüsusilə də Qarabağ və Göyçə bölgələrində hər iki tərəfdən qarşılıqlı olaraq çox sayda insan öldürülmüşdü. Hər iki ictimaiyyətin bəzi ziyalıları əslində "Ermənilər ilə Azərbaycan Türkləri arasında düşmənçilik olmadığını, hadisələrin Çar Rusiyası tərəfindən qızışdırıldığını" qeyd etmişdilər. SSRİ qurulduqdan sonra 1905-ci il hadisələrinə toxunularkən, bu hadisələrin Çar hakimiyyəti tərəfindən təşkil edildiyi xüsusi olaraq vurğulanmaqda idi. Sovet mənbələrində Çar hakimiyyətinin bunu "fəhlə hərəkatına mane olmaq, xalqları Çarlığa qarşı mübarizədən yayındıraraq bir-birilərinə qarşı mübarizəyə istiqamətləndirmək" məqsədiylə etdikləri vurğulanırdı. 1906-cı ildə də davam edən hadisələr, iyul ayından etibarən tədricən sakitləşmişdir. Tarixi baxımdan və Çar Rusiyası baxımından əhəmiyyətli hadisələrin yaşandığı 1906-1918-ci illər arasında iki xalq arasındakı münaqişə dayanmışdır. Hətta bəzi mövzularda iki xalq birlikdə hərəkat etmişdir.

Lakin, 1917-1918-ci illərdə baş verən hadisələr, yenidən iki xalqı qarşı-qarşıya qoymağa başlamışdır. 1917-ci ildəki Bolşevik inqilabından sonra Rus Duması buraxılmış, onun Qafqazlardan olan üzvləri Transqafqaz Seymini qurmuşdular. Bu tarixlərdə Rusiyada iqtidarı ələ keçirən Bolşeviklər "Millətlərin Hüquqlarına dair Bəyannamə" ilə hər millətin öz gələcəyini təyin etməsi prinsipini qəbul etdiklərini açıqlamış və bunun nəticəsində bölgədə bir güc boşluğu meydana gəlmişdi. Bundan başqa, Ermənilərin Osmanlıya torpaq tələblərinin və şərq Anadoluadakı fəaliyyətlərinin cavabı kimi Osmanlı ordularının da bu bölgəyə doğru

¹⁷ Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya"da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğunun rolü, Kafkas Araştırmaları, Sayı 2, 1996, s. 21.

¹⁸ Swietochowski, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920, s. 68-69.

hərəkət etməsi gözlənilirdi. Bu gözlənti erməniləri sürətli bir şəkildə silahlanmağa sövq etmişdir. Bu proses eyni zamanda müttəfiqlərin Osmanlıya qarşı Qafqazda bir güc meydana gətirmə planlarıyla da üst-üstə düşürdü. Daşnaklar öndərliyində silahlanan ermənilər, şərq Anadoluyla birlikdə Azərbaycana aid bölgələrə də hücum etməyə başlamışdılar.

Bu proseslər Rus ordusunda hərbi təlim ala bilməyən və hərbi təchizatı olmayan Azərbaycan türkləri üçün olduqca narahatlıq yaradan vəziyyət meydana gətirmişdir. Belə ki, 1918-ci ilin martında Erməni silahlı dəstələri elə də sıx yaşamadıqları Bakıda və digər bölgələrdə kütləvi qırğınlar həyata keçirmişdilər¹⁹. Bu faciəvi hadisənin maraqlı istiqamətlərindən biri də Bolşeviklərin də milliyətçi ermənilərlə əməkdaşlıq etmələri idi.²⁰ Qətliamin böyük miqyaslı olması, bu çərçivədə Bakıda və Azərbaycanın bir sıra başqa şəhərlərində 30 minə yaxın Türkün öldürülməsi çox sayda Azərbaycan Türkünü Bakını tərk etmək məcburiyyətində qoymuşdur.²¹ Hadisələrin bu şəkildə inkişafı, Transqafqaz Konfederasiyasının varlığını sual altına alınmasına səbəb olmuşdur. May sonlarında anlaşılmazlıqların daha da şiddətlənməsi səbəbiylə Transqafqaz Konfederasiyası dağılmağa başlamışdır. Qarabağ bölgəsi isə, 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra da onun tərkibində qalmağa davam etmişdir. 1920-ci il yanvarın 15-də Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndə heyətləri Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət edilmiş, nazirliyin birinci katibi Jül Kambon tərəfindən Azərbaycanın yanvarın 11-də Ali Şura üzvləri və müttəfiq dövlətlər tərəfindən de-fakto tanındığını bildirilmiş və Paris sülh konfransının rəsmi sənədi verilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tanınarkən, Qarabağ bölgəsinin onun bir parçası olması beynəlxalq aləm tərəfindən də qəbul olunmuşdur.

Bu arada 1919-cu il iyulun 5-də keçirilən Qarabağ Bölgəsi Ermənilərinin VI Qurultayında Azərbaycan parlamentinin üzvü Şəfi bəy Rüstəmbəyli də çıxış etmişdir. Bu tədbirdə qərara alınmışdır ki, Ermənilər gələn qurultayda öz gələcəkləri barədə səsvermə keçirsinlər.²² Elə 15 avqust 1919-cu il tarixdə toplanan Qarabağ Bölgəsi Erməniləri VII Qurultayının aldığı qərara əsasən Azərbaycan rəhbərliyinin təyin etdiyi müvəqqəti Baş Qubernator Sultanovla müqavilə bağlanmışdır. Bu razılaşma ilə ortaq bir şura qurulmuş və Qarabağ bölgəsinin rəhbərliyi əhəmiyyətli ölçüdə bu şuraya həvalə edilmişdi. Bu razılaşmada eyni

¹⁹ Samuel A. Weems, Armenia Secrets of a "Christian" Terrorist State, St. John Press, Dallas, 2002, s.59.

²⁰ Swietochowski, Müslüman Cemaatın Ulusal Kimliyə Rus Azərbaycan'ı 1905-1920, s. 154-159.

²¹ Yıldırım, Özönder, Karabağ Dosyası, s. 16.

²² K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumenti i Materiali, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Filiali-Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Marksizm-Leninizm İnstitutu, Bakı, Azərneşr, 1989, s. 19.

zamanda, Paris Sülh Konfransında Qarabağın Azərbaycan torpağı kimi qəbul olunduğu da vurğulanmışdır.²³

Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1920-ci il aprelin 27-də Bolşevik Rusiya tərəfindən işğal edilənə qədər, Azərbaycanda Osmanlı və ondan sonra İngilis orduları mövcud olmuşdur. Hər iki güc də Qarabağ bölgəsini Azərbaycanın bir parçası kimi tanımaqda davam etmişdir. Bu müddət içərisində bəzi Erməni təşkilatları Qarabağ bölgəsində bir neçə dəfə üsyan çıxarsalar da uğur qazana bilməmişdilər. Lakin, Rusların təşviqi və köməyi ilə 1920-ci ilin aprelində Qarabağda böyük miqyaslı bir üsyan çıxarılmışdır²⁴. Azərbaycan ordusu üsyanı yatırtmaq üçün bölgəyə getdiyi vaxt, Bolşevik Rus ordusu (XI Qırmızı Ordu) Azərbaycanı işğal etmişdir

III- SSRİ-NİN QURULUŞ MƏRHƏLƏSİNDƏ QARABAĞ MƏSƏLƏSİ

Ermənilər Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə dair tezislərində, buranın daima Ermənistanı aid olduğunu və Sovet rəhbərliyinin Qarabağı zorla Azərbaycana verdiyini iddia edirlər. Lakin rəsmi sənədlər bu iddianın tam əsassız olduğunu göstərir.

Hələ 22 may 1919-cu il tarixdə, Bolşevik Erməni liderlərdən A. İ. Mikoyan, Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə və Vladimir İliç Leninə öz fikrini "Erməni Daşnakları Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistanı birləşdirmək istəyirlər. Lakin bu, Qarabağ üçün həyat mənbəyi olan Bakıdan ayrılmaq və heç bir əlaqəsi olmayan İrəvana birləşmək deməkdir. Erməni kəndliləri V Qurultaylarında Azərbaycanı tanımağı və onun rəhbərliyi altında qalmağı qərarlaşdırmışlar" şəklində yazmışdı.²⁵ Bundan başqa, yuxarıda bölgə Ermənilərinin VII Qurultaylarında da Azərbaycana bağlılıqlarına dair mövqə ortaya qoyduqlarını və razılışma imzaladıqlarını ifadə etmişdik.

28 aprel 1920-ci il tarixdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti elan edilmişdir. O tarixdə Qarabağ və hazırda Ermənistan sərhədləri daxilində olan Zəngəzur bölgəsi, qurulduğu elan edilən Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının sərhədləri içərisində idi. Lakin, tarix boyunca məqsədlərinə çatmaq üçün Ruslarla dəfələrlə əməkdaşlıq etmiş olan Ermənilər, Azərbaycanda Bolşevik Rusiya nəzarətində olan hakimiyyətin qurulmasını bir fürsət bilmiş və Qarabağ bölgəsinə dair iddialarını daha yüksək səslə ortaya qoymağa

²³ Taşkıran, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, s. 249-251.

²⁴ Weems, Armenia Secrets of a "Christian" Terrorist State, s. 73; K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumentı i Materialı, s. 38-40.

²⁵ Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Mərkəzi Partiya Arxivı, Fond 461, Op. 1, Dosye 4225, səhifə 1-dən nəql edilən, K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumentı i Materialı, s. 16.

başlamışdılar. İlk başlarda Ermənistan hələ Sovet Rusiyasının nəzarətinə girmədiyi üçün, Moskva rəhbərliyi bu cür məsələlərdə müəyyən mənada Azərbaycan lehinə mövqe göstərərək Ermənistana təzyiq etməyə çalışmışdı.

Eyni zamanda, əgər Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurularsa bunun əvəzində Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinin Ermənistana verilə biləcəyinə dair bir sıra vədlər də verilməkdə idi. Bu vədlərin ən əhəmiyyətli nümunələrindən biri, Leninin "Şərqi Lenini" olaraq xarakterizə etdiyi, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli rəhbərliyi tərəfindən həmişə xəyanətdə günahlandırılan və sonradan Moskvada zəhərlənərək öldürülən Azərbaycandakı Sovet hakimiyyətinin o zamankı rəhbəri Nəriman Nərimanov tərəfindən Ermənistan kommunistlərinə göndərilən teleqram olmuşdur. 1 dekabr 1920-ci il tarixdə göndərilən bu teleqramda, Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının həvəsləndirilməsi üçün Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrini ona verilə biləcəyi ifadə edilmişdi.²⁶ Burada məqsəd yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Ermənistanı Sovet hakimiyyətini seçməyə təşviq etmək idi. Bu dövrdə Rusiya rəhbərliyinin xüsusi məqsədlərindən biri isə potensial etnik gərginlik mərkəzlərinin yaradılması olmuşdur. Bölgələrdə mərkəz əleyhinə ortaya çıxan biləcək etirazları, bu bölgələri bir-birlərinə qarşı qoyaraq həll etmə məqsədi güdən bu siyasət Sovet Rusiyasına Çarlıq rejimindən qalan miras idi. Hələ 19 iyun 1920-ci il tarixdə Orconikidze, Lenin və Çiçerinə göndərdiyi teleqrafda Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinin özlərini Azərbaycanın bir hissəsi kimi gördüklərini qeyd etmişdi.²⁷ Əslində 1920-ci ildə daha öncə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri Nərimanovun, Qafqaz Komitəsinin üzvü Mdivaninin, Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin üzvü Nuricanyanın və Mikoyanın ortaq imzaları ilə Çiçerin və Orconikidzeyə göndərilən teleqramda da Zəngəzur və Qarabağın Azərbaycana aid olduğu vurğulanırdı.²⁸

Mübahisələr davam edərkən, Azərbaycanda Rus dilində nəşr olunan "Kommunist" qəzetinin 2 dekabr 1920-ci il tarixli sayında Nərimanovun imzası ilə bir bəyannamə nəşr olundu. Bəyannamədə torpaq problemləri səbəbiylə iki qonşu xalqın qanının axmamasının önəmi vurğulanmaqda və Qarabağ zəhmətkeşlərinin öz müqəddəratlarını təyin etmə hüququnun olduğu ifadə edilməkdəydi.²⁹ Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan Erməniləri həvəsləndirmə təşəbbüsü də ortaya qoyulmuşdu.

Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması tarazlığı bir qədər dəyişdirmişdi. Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin liderləri Azərbaycanın Qarabağ

²⁶ Nəsim Nəsimli, Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan, Bakı, Ay-Ulduz, 1997, s. 121.

²⁷ SSRİ Xarici İşlər Nazirliyi Arxivi, Dosye No 54882, s. 20-dən nəql edilən İ. Əliyev, qeyd olunan əsər (q.o.ə.), s. 80.

²⁸ SSRİ Xarici İşlər Nazirliyinin Arxivi, Dosye 56822, səhifə 36-dən nəql edilən K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumentı i Materialı, s. 35.

²⁹ Əliyev, Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. s. 80.

bölgəsiylə bağlı iddialarını həm Moskvaya çatdırmış, həm də Kommunist (bolşevik) Partiyasının (K(b)P) Qafqaz Bürosunda ortaya qoymuşdular. Bu iddialar üzünə, əvvəlcə 1921-ci il iyunun 27-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi toplanaraq Erməni tərəfinin iddialarını rədd etmiş və Qarabağ bölgəsinin Azərbaycandan qoparıla bilməyəcəyini ifadə etmişdir. 4 iyul 1921-ci il tarixdə toplanan RK(b)P Qafqaz Bürosu (Büro Qafqaz respublikalarındakı kommunist partiyalarından meydana gəlirdi və yeddi üzvündən sadəcə biri Azərbaycanlı idi) Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinin Ermənistanə verilməsinə dair mövqə bildirmişdir.³⁰ Lakin, Azərbaycan bu məsələyə reaksiyası sərt oldu. 5 iyul 1921-ci il tarixdə, RK(b)P MK-dən nümayəndələrin də iştirakıyla RKP Qafqaz Bürosunun yeni iclası keçirilmişdir. Bu yığıncaqda, daha sonra Moskva tərəfindən Azərbaycanı idarə etmək üzrə təyin edilmiş olan Rus mənşəli Sergey Kirov belə Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinin də Azərbaycan qalmasına vacibliyi istiqamətində mövqə bildirmişdir. Bütün dəyərləndirmələrdən sonra, Orconikidze və Nazaretyanın təklifiylə "Müsəlmanlar və Ermənilər arasında milli sülhün vacibliyi, Yuxarı və Aşağı Qarabağ bölgələrinin iqtisadi əlaqələrinin diqqətə alınmasının lazımlılığı, bölgənin Azərbaycanla olan daimi əlaqəsi kimi məqamlar əsas alınaraq Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası sərhədləri içərisində qalmasına, bölgə daxilində olan Şuşa şəhəri administrativ mərkəz olmaq üzrə bölgəyə geniş bir muxtariyyət verilməsinə" dair qərar verilmişdir.³¹

Beləcə, Azərbaycanın bir üzvlə təmsil olunduğu yığıncaqda Erməni üzvlərin də razılığı ilə, Qarabağ bölgəsinin Azərbaycandan qoparıla bilməyəcəyi qərarı alınmışdır. Erməni ASPS təşkilatının lideri Mirzoyan bu qərardan sonra "əslində Qarabağ problemi deyə bir problem yoxdur. Erməni kəndliləri Bakı və Ağdamla əlaqələri olmadan yaşaya bilməyəcəklərini söyləyirlər" fikirlərini qeyd edirdi.³²

³⁰ Burada vacib bir məqam da səsverməyə çıxarılan təkliflərdəki orijinal ifadələrdir. Bu təkliflərdəki ifadələr Qarabağı ya da onu dağlıq hissəsinin "Azərbaycanda saxlanılması" (Karabax ostavit v predalax Azerbaydjana) ya da "Ermənistanə verilməsi" (Naqornuyu çast Karabaxa vklıuçit v sostav Armenii) şəklində idi. Bu və digər qərarlardakı eyni ifadələr Ermənistan tərəfindən ortaya atılan guya SSRİ dövründə Qarabağın Ermənistandan alınaraq Azərbaycana verildiyinə dair iddiaların əsassızlığına daha bir sübutdur. Rusca orijinal ifadələr üçün baxın: "Iz protokola Veçernego Zasedaniya Plenuma KavByuro ÇK RKP (b)", Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Mərkəzi Partiya Arxivi, Fond 64, Op. 2, Dosye 1, səhifə 118-dən nəql edən, K istorii obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR: Dokumentı i Materialı, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Filialı-Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi yanında Marksizm-Leninizm İnstitutu, Bakı, Azərənşr, 1989, s. 90-91.

³¹ Prosesə dair geniş tarixi arayış üçün baxın: "Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinin əsas hadisələrinə dair əsas cədvəl", Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, Qarabağ: Real Tarix, Faktlar, Sənədlər-Garabagh: Real History, Facts, Documents, Bakı, Təhsil Nəşriyyatı, 2005, s.54-55.

³² Lenin külliyyatı, 42. Cilt, s. 54-dən nəql edən Əliyev, Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr, ss. 84-85.

Lakin, hadisənin bir də Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində muxtar vilayət yaradılması tərəfi vardı. Bu mövzudakı mübahisələr təxminən iki il boyunca davam etmişdir. Nəticə əldə oluna bilmədiyi üçün, 27-28 iyun 1923-cü il tarixlərdə toplanan RK(b)P Qafqaz Bölgə Komitəsi bir ay içərisində Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində (Ermənilərin daha sıx yaşadığı coğrafiyada) muxtar vilayət yaradılmasının zəruriliyi mövzusunda Azərbaycana son dəfə xəbərdarlıq etmişdir. Hətta bu məqsəd üçün Azərbaycan hakimiyyətinin rəhbəri dəyişdirilmiş və Kirov Moskva tərəfindən bu vəzifəyə təyin edilmişdir.³³ Keçirilən müzakirələr nəticəsində 7 iyul 1923-cü il tarixdə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi müəyyənləşdirilən coğrafiyada Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV) yaradılmasını qərara almışdır.³⁴ DQMV-nin formalaşdırılması ilə əlaqədar vacib qeydlərdən biri də budur ki, bu süni qurum, tarixi, coğrafi, iqtisadi əsaslara deyil, məhz o anda Erməni əhalinin daha sıx yaşadığı inzibati sərhədlər əsas alınaraq yaradılmış və tarixi Qarabağ bölgəsinin sadəcə 4.160,5 km²-lik bir hissəsini əhatə etmişdir.³⁵ Keçmiş DQMV-nin inzibati sərhədlərinə baxıldığı zaman onun tərkibində sırf Erməni əhalisinin çoxluqda olduğu xüsusi inzibati vahid kimi formalaşdırıldığı çox aydın görünür. Beləliklə, mütləq nəzərə alınmalıdır ki, SSRİ-nin dağılma mərhələsində yenidən problemə çevrilən Ermənilərin çoxluqda olduğu bir muxtar vilayətin varlığı əslində tarixi məqam yox, SSRİ dövründə DQMV-nin formalaşdırılması prosesinin nəticəsidir.

IV - SSRİ DÖVRÜNDƏ PROBLEMİN VƏZİYYƏTİ

Sovet İttifaqının qurulması vaxtı atılan addımlarla problem müvəqqəti və nisbi sakitlik mərhələsinə girmişdir. Lakin həm bu zaman, həm də SSRİ yarandıqdan sonrakı dövrdə Moskva rəhbərliyinin tətbiq etdiyi strategiyalar yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Azərbaycan daxilində problem potensialının daim güclənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan daxilində Ermənilərin sıx yaşadığı bir ərazinin, administrativ sərhədləri olan muxtar bir struktura çevrilməsi və burada belə əhalinin etnik tərkibinin ermənilər lehinə fərq yaradacaq şəkildə dəyişdirilməsi məqsədini güdən siyasət həyata keçirilməsi bu strategiyanın əsas tərkib hissəsi olmuşdur. Eyni dövrdə SSRİ-nin respublikalarından biri olan Ermənistanda Azərbaycan Türklərinin daha çox etnik sıxlığa malik olmalarına

³³ Nəsim Nəsimli, Azərbaycanın Geopolitikası və Neft, Bakı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2000, s.183.

³⁴ К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР: Документы и Материалы, Совет Иттифақи Комунист Партијасы yanında Марксизм-Ленинизм институтунун Филіалı-Азәрбајҹан Комунист Партијасы Мәркәзи Комитәси yanında Марксизм-Ленинизм Институту, Баки, Азәрнәшр, 1989, s. 52-53.

³⁵ SSRİ dövründə inzibati sərhəd dəyişiklikləriylə bu rəqəm 4.4 min km²-ə çıxarılmışdır.

baxmayaraq, hər hansı bir muxtar qurumun yaradılmaması Moskva rəhbərliyinin ikili standartının açıq sübutu idi.³⁶

Sonrakı dövrlərdə SSRİ rəhbərliyi gələcək illərdə Ermənistanda yarana biləcək problemlərə imkan verməmək məqsədiylə xüsusilə ikinci dünya müharibəsindən sonra və 1950-ci illərin əvvəllərində iki köç dalğası ilə bu respublikadakı Azərbaycan Türklərinin əhəmiyyətli hissəsini zorla Azərbaycana köçürmüşdü. Bu məsələylə əlaqədar olaraq SSRİ Nazirlər Soveti "Azərbaycanda çöllüklərdən istifadə edilməsi, əkinçiliyə əlverişli bölgələrin yaradılması və xaricdə yaşayan Ermənilərin Ermənistandan köç edən Azərbaycan Türklərinin yaşadıkları bölgələrə yerləşdirilməsi" məqsədiylə biri 23 dekabr 1947-ci il tarixli və 4083 sayılı "Ermənistan SSR-dən kəndlilərin və başqa Azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür və Araz düzənliklərinə köç etdirilməsi haqqında", digəri 10 mart 1948-ci il tarixli və 754 sayılı "Köç etdirmənin şərtləri haqqında" olmaqla iki qərar almışdır.³⁷

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında üç mərhələdə (10 000-i 1948-ci ildə, 40 000-i 1949-cu ildə, 50 000-i isə 1950-ci ildə olmaqla) cəmi 100 min Azərbaycan Türkünün köç etdirilməsi planlanmışdı. Bu qərara qarşı Azərbaycan rəhbərliyindən heç kim etiraz etməmiş, yalnız Azərbaycan Nazirlər Kabineti rəhbəri Quliyev, Molotova məktub yazaraq Ermənistandan köç etdirilən Azərbaycan Türklərinin Kür və Araz ovalıqlarına deyil, coğrafi baxımdan köç etdirilən əhalinin əvvəl yaşadıkları mühitə daha uyğun olan Azərbaycanın şimal bölgələrinə və ya Bakıya yaxın yerlərə yerləşdirilmələrinə icazə verilməsini istəmişdir.³⁸ Ancaq Quliyevin bu məktubu cavabsız qalmış və Azərbaycan rəhbərliyi 14 aprel 1948-ci il tarixli və 455 sayılı qərarı ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarını tətbiq etmişdir. Arxiv sənədlərində də əks olduğu kimi, köçürülmə prosesi boyunca qərarlarda nəzərdə tutulduğu şəkildə 100 min nəfər yox, təxminən 145 min nəfər zorla köçürülmüşdür.³⁹ Köçürülən Azərbaycan Türklərinin təxminən 1/3-i köç vaxtı aclıq və xəstəlik kimi səbəblərdən həlak olmuşdur.⁴⁰

Bu dövrlərdə bəzi Erməni liderlərin DQMV-ni Ermənistana birləşdirmə cəhdləri də davam etmişdir. Əvvəlcə, 1945-ci ildə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası Kommunist Partiyasının birinci katibi Arutyunov Sovet ittifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Sov. İ. KP MK) baş katibi Stalinə məktub yazaraq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana verilməsini xahiş

³⁶ Bu mövzuda geniş məlumat üçün baxın: Hatem Cabbarlı, "Geçmişdən Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", Ermeni Araştırmaları, Sayı 4, dekabr 2001-Yanvar-Fevral 2002, ss. 122-146.

³⁷ Əmir Quliyev, "Köçürülmə (1948-1953)", İ.Vəliyev, K. Muxtarov, F. Hüseynov (red.), Deportasiya, Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 1998, s. 210.

³⁸ Cabbarlı, "Geçmişdən Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", s. 141.

³⁹ İ. Məmmədov və S. Əsədov, Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi, Bakı, Azərbaycan Nəşriyyatı, 1992, s. 49.

⁴⁰ Cabbarlı, "Geçmişdən Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", s. 141.

etmişdir. Stalin, bu mövzuyla əlaqədar Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Bağirovun da mövqeyini soruşmuşdur. Bağirov, Stalinə yazdığı məktubda prinsip etibarıyla buna qarşı olmadığını, ancaq bunun əvəzində Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda Azərbaycan Türklərinin cəmhaldə yaşadıkları bölgələrin Azərbaycana verilməsi zərurətini ifadə etmişdir. Erməni liderlər bu şərtlər altında DQMV-nin Ermənistanə verilməsinin bir mənasının olmadığını düşünərək bu istəkdən imtina etmişdilər.⁴¹

Ermənistan rəhbərliyi DQMV-nin Ermənistanə birləşdirilməsi mövzusunə 1964-cü ildə yenidən gündəmə gətirmişdir. Bu dövrdə SSRİ rəhbərliyindəki Mikoyan ilə Ermənistan liderləri, Sov. İKP MK-nın baş katibi Xruşovla görüşlərində Kırımın Ukraynaya verilməsini nümunə göstərərək DQMV-nin də Ermənistanə birləşdirilməsini istəmişdilər. Xruşov isə cavabında "sizə Dağlıq Qarabağdakı Erməniləri Ermənistanə daşımamız üçün 24 saat vaxt və 12 min hərbi yük maşını verməyə hazırəm" demişdir.⁴² Xruşovun bu sət cavabı səbəbiylə mövzu yenə müvəqqəti olaraq bağlanmışdır.

Lakin, SSRİ rəhbərliyi müəyyən siyasi kurs çərçivəsində Ermənistan rəhbərliyinin Azərbaycan və Türkiyə əleyhdarı tələblərinə müəyyən dərəcədə müsbət yanaşırdı. Məsələn, 1965-ci ildən başlayaraq Ermənistanə uydurma soyqırım iddialarıyla bağlı mərasimlərə başlanılması və Azərbaycan Türklərinə qarşı fərdi və kütləvi təzyiqlərə yenidən başlanılması bunun göstəricilərindən olmuşdur.⁴³

V - SSRİ-NİN DAĞILMA DÖVRÜNDƏ PROBLEMIN AKTUALLAŞMASI

Problemlə əlaqədar nisbi sakitlik yaşanan SSRİ dövründə 1980-ci illərin ortalarına qədər yuxarıda da qeyd edildiyi kimi müxtəlif Erməni qrupları müxtəlif yollarla və müxtəlif səviyyələrdə DQMV-nin Azərbaycandan alınaraq onlara verilməsinin vacibliyini vurğulamağa davam etmişlər. 1980-ci illərin ilk yarısında bölgədən olan Erməni əsilli yazarlar, yazılarının sonuna ünvan kimi "Ermənistanın Qarabağ bölgəsi" yazmağa başlamışdılar. 1984-cü ildə "Literaturnaya Gazeta"nın Ermənistan müxbiri Zori Balayanın "Ocaq" adlı kitabı Rusca nəşr edilmişdir.⁴⁴ İrqi üslubda yazılmış bu kitabda ümumilikdə Türklərə və xüsusilə də Azərbaycan Türklərinə nifrət aşılmaqda, Azərbaycana dair ərazi iddialarına geniş yer verilməkdəydi. Azərbaycan ziyahıları bu kitaba qarşı öz münasibətlərini ortaya

⁴¹ İ. Vəliyev, "Deportasiya", İ. Vəliyev (red.), Deportasiya, s. 78.

⁴² Yuriy Pompeev, Krovavıy omut Karabaxa, Bakı, Azərbaycan Nəşriyyatı 1992, s.19-20.

⁴³ Cəbbarlı, "Geçmişdən Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", s.142. 18.

⁴⁴ Zoriy Balayan, Ocaq (OMƏT), Sovetataq Qrox (Cobepakak rrox), 1984, elektron variant üçün baxın: <http://www.geocities.com/drhgagik/OCHAG.doc>, (9 avqust 2009-cu il).

qoysalar da, Bakıdakı kommunist rəhbərlik bu reaksiyaların geniş şəkildə ortaya çıxmasına maneçilik törətmişdir.

1985-ci ildə Sovet İttifaqında Mixail Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsiylə birlikdə imperiya daxilində yeni bir dövr - "yenidənqurma və aşkarlıq dövrü" - başlamışdır. Bir tərəfdən SSRİ xaricindəki Erməni lobbisinin, digər tərəfdən də imperiya daxilindəki Erməni ziyalılarının Qorbaçovla qurduğu əlaqə Erməniləri DQMV-nin Azərbaycandan qoparılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsində ümidləndirirdi. Sonrakı dövrlərdə həm Qorbaçovun iqtisadi müşaviri Abel Aqanbekyanın Parisdəki açıqlamaları ⁴⁵, həm də Ermənistandakı və Moskvadakı Erməni qrupların fəaliyyətləri Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinin Azərbaycandan qoparılaraq Ermənistana birləşdirilməsi cəhdlərinin sürətləndiyini göstərirdi. Bu dövrdə vilayətdə yaşayan Ermənilər arasında Azərbaycandan ayrılma hissəsinin yüksəldilməyə çalışıldığı diqqəti cəlb edən digər bir məqamdı.

1980-ci illərin ikinci yarısında artıq Ermənistanın genişləmə səyləri konkret addımlar şəklində ortaya qoyulurdu. Ermənistanda və Ermənistandan xaricdə (Moskvada, SSRİ-nin digər hissələrində, ABŞ-da, Fransada və digər yerlərdə) Ermənistanın sərhədlərinin genişləməsi, "tarixi Ermənistan torpaqlarının əldə edilməsi" ⁴⁶ məqsədi ilə fəaliyyət göstərən təşkilatlar (o cümlədən Ermənistanda və Azərbaycanda silahlı qruplar) qurulur, tədbirlər təşkil edilir, materiallar dərc olunurdu. Çox keçmədən proses açıq siyasi müstəviyə keçdi.

20 fevral 1988-ci il tarixdə DQMV Soveti (Sovetin 140 üzvündən 110-u erməni idi) Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetlərinə xitabən, Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistana birləşmə istəyini ifadə edən müraciət qəbul etmişdir. ⁴⁷ 21 fevral 1988-ci il tarixdə toplanan Sovet İttifaqı KP MK bunun qeyri-qanuni olduğunu elan etmişdir. Azərbaycanın DQMV daxilindəki Əskəran rayonunda iki Azərbaycanlı gəncin öldürülməsi, Ermənistan qəzetlərində guya "Qorbaçovun DQMV-ni Ermənistana birləşdirəcəyi sözünü verməsi" iddialarının nəşr olunması və Ermənistanda (Zəngəzur, Göyçə və başqa bölgələrdən) yaşayan 100 mindən çox Azərbaycan Türkünün qətlə məruz qalması və köçə məcbur edilməsi (ümumilikdə proses nəticəsində 200 mindən çox Azərbaycan Türkü Ermənistanı

⁴⁵ "L'humanite" qəzetinin 18 noyabr 1987-ci il sayının 10-cu səhifəsindən nəql edən Ədalət Tahirzadə, Meydan: 4 il 4 ay, Bakı, Ay-Ulduz, 1997, s. 16; Thomas de Waal, Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war, New York University Press, 2003, s. 20.

⁴⁶ Bu mövzuda geniş məlumat üçün baxınız: Suren Ayvazyan, İstoriya Rossii. Armyanskiy Sled, Moskva, Kron-press, 2000, *Obrazovanie Armyanskoqo naroda i Drevneı myanskoqo Qosudastva*, <http://www.armenica.wizard.am/Hystory/history2.html>, (7 avqust 2009-cu il); Voytsex Quretskiy, "Djavaxetskiy Vopros", http://poli.vub.ac.be/publi/crs/rus/03_05R.htm, (7 avqust 2009-cu il).

⁴⁷ Bu qərarın tam mətni üçün baxın: "Decision of the Special Session of the NKA Council of Peoples Deputies of XX Session", <http://www.nkr.am/en/decision-of-the-special-session-of-the-nkao-council-of-peoples-deputies-of-xx-session/41/>. (7 avqust 2009-cu il) və ya "Reşenie sessi Soveta Narodnix Deputatov NKAO ot 20 fevralya 1988 q", [http://www.miacum.ru/gazeta/2009/02/20/reshenie_sessii_\(9_avqust_2009-cu_il\)](http://www.miacum.ru/gazeta/2009/02/20/reshenie_sessii_(9_avqust_2009-cu_il)).

tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır), bu köçə məcbur edilənlərin də əsasən Bakı və Sumqayıta yerləşməsi nəticəsində xüsusilə, bu iki şəhərdə Ermənilərlə Azərbaycan Türkləri arasında qarşıdurmalar baş vermişdir. Sumqayıtdakı qarşıdurmalarda 26-sı erməni, 6-sı azərbaycanlı olmaqla cəmi 32 insan öldürülmüşdür.⁴⁸

12 iyul 1988-ci il tarixdə DQMV Soveti səlahiyyətlərini aşaraq Azərbaycandan ayrılma qərarı almışdır.⁴⁹ Ertəsi gün toplanan Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti vilayət sovetinin qərarını etibarsız elan etmişdir.⁵⁰ 18 iyul 1988-ci il tarixdə toplanan SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti hər iki respublikanın qərarlarını qiymətləndirmiş və məsələ barədə qəti qərar qəbul etmişdir. İclasdakı müzakirələrdə çıxış edən SSRİ KP MK baş katibi Qorbaçov "muxtar vilayətdə problemlərin varlığını qəbul etdiklərini, lakin bu problemlərin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə toxunulmadan həll ediləcəyini" qeyd etmişdir. Qərarda, Azərbaycan və Ermənistanın sərhədlərinin və konstitusiyaya ilə tənzimlənən ərazi bütövlüyünün dəyişdirilməsinin mümkün olmadığı, bu qərarın SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsindəki "heç bir Sovet respublikasının sərhədi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz" hökmü əsasında alındığı vurğulanırdı.⁵¹ Bundan başqa, qərarda Sovet hakimiyyəti dövründə DQMV-dəki bir çox problemin həll edildiyi, lakin hələ də həll olunmamış bəzi problemlərin mövcud olduğu, Azərbaycan və Ermənistan rəhbərliklərinin bu istiqamətdə əməkdaşlıq etmələrinin zəruriliyi qeyd edilmişdir. Bütövlükdə SSRİ rəhbərliyinin addımları və aldığı qərarlar Ermənistandakı genişləməçilərin və DQMV-dəki bölücü qrupların mənfi reaksiyasına, onların vilayəti Azərbaycandan ayırmaq istiqamətindəki fəaliyyətlərini daha da gücləndirmələrinə səbəb olmuşdur.

1988-ci il dekabrın 7-də Ermənistanda baş verən zəlzələ, hadisələrin qısa bir müddət ərzində dayanmasına səbəb olmuşdur. Zəlzələdən sonra Ermənistanın köməyinə ilk gedənlər arasında Azərbaycan da olmuşdur. Azərbaycanın ilk yardımını daşıyan təyyarənin Ermənistan sərhədləri daxilində qəzaya uğraması nəticəsində köməyə gedənlərin biri istisna olmaqla hamısı vəfat etmişdir. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq təyyarənin Ermənilər tərəfindən vurulduğu gündəmə gəlmiş, ancaq bu iddialar sonradan təsdiqlənməmişdir.

1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti DQMV-nin idarəsini müvəqqəti olaraq Azərbaycandan alaraq birbaşa Moskvaya tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsinə vermişdir. Qorbaçovun müşavirlərindən olan Arkadi Volski komitənin sədri təyin edilmiş və Daxili İşlər Nazirliyinin 5400 nəfərlik birliyi onun

⁴⁸ Araz Aslanlı, "Tarihtən Günümüze Karabağ Sorunu", Avrasya Dosyası, Azərbaycan Özel, Cild 7, Sayı 1, Yaz 2001, s. 400.

⁴⁹ http://www.memo.ru/hr/hotpoints/karabah/Getashen/chapter1.htm#_VPID_2, (8 avqust 2009-cu il).

⁵⁰ http://mf.a.gov.az/khojaly/index.php?option=com_content&task=view&id=17&Itemid=31, (10 avqust, 2009-cu il).

⁵¹ Kommunist, 20 iyul 1988-ci il.

tabeçiliyinə verilərək vilayətə göndərilmişdir.⁵² 1989-cu il ərzində qarşıdurmalar kiçik miqyaslı da olsa ara vermədən davam etmişdir.

28 noyabr 1989-cu il tarixdə SSRİ Ali Soveti vilayətdəki ermənilərin hüquqlarının qorunması üçün lazımı qanuni tənzimləmələrin həyata keçirilməsi şərtiylə DQMV-nin yenidən Azərbaycanın tabeçiliyinə qaytarılmasına, lakin təhlükəsizlik qüvvələrinin orada qalmağa davam etməsinə qərar vermişdir. Qərar, DQMV-nin Azərbaycan ərazisi olduğunu bir daha təsdiqlədiyi üçün Ermənilər, öz daxili məsələsi ilə bağlı Azərbaycana bəzi diktələr ehtiva etdiyi üçün də azərbaycanlılar tərəfindən tənqid olunmuşdur. Ermənistan SSR Ali Soveti isə daha da irəli gedərək 1 dekabr 1989-cu il tarixdə DQMV-ni özünə birləşdirmək barədə qərar qəbul etmişdir⁵³. 1989-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan Ali Soveti Ermənistan parlamentinin Azərbaycanın DQMV-ni özünə birləşdirmə qərarını qınamış və bölgəni idarə etmək üçün, "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Suverenliyi Haqqında" Qanuna (23 sentyabr 1989-cu il tarixdə qəbul edilən bu qanunda, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üzərində Azərbaycanın suverenliyi də ayrıca vurğulanmışdı) istinad edərək Azərbaycan KP ikinci katibi Viktor Polyaniçkonun başçılıq etdiyi "Təşkilat Komitəsi"ni qurmuşdur.

2 yanvar 1990-cı il tarixdə DQMV-nin inzibati mərkəzi olan Xankəndində Azərbaycan Türklərini daşıyan avtobuslar Erməni silahlı dəstələrin hücumuna məruz qalmışdır. Təhlükəsizlik qüvvələri hücumu çətinliklə önləmiş, hadisələrdə 1 nəfər ölmüş və 3 nəfər yaralanmışdır. 1990-cı il yanvarın 9-da isə Ermənistan parlamentinin 1990-cı il büdcə qanununu təsdiqləyərkən iqtisadi planına DQMV-ni də daxil etməsi prosesləri nəzarətdən çıxaran əhəmiyyətli olaylardan biri olmuşdur.⁵⁴ 1990-cı il yanvarın 10-da SSRİ Ali Soveti Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1 dekabr 1989-cu il və 9 yanvar 1990-cı il tarixli yuxarıda qeyd olunan qərarlarını qeyri-qanuni elan edən qərar qəbul etmişdir.⁵⁵ Ərazi bütövlüyünün ciddi dərəcədə təhlükə altında qalması və bölgədəki Azərbaycan vətəndaşların təhlükəsizliyinin təmin edilə bilməməsi səbəbiylə Azərbaycan ictimaiyyətində həm SSRİ, həm də respublika rəhbərliyinə qarşı narazılıqlar və buna paralel olaraq etiraz nümayişləri artmışdır.⁵⁶

12 yanvar 1990-cı il tarixdə Erməni silahlı dəstələrinin bölgədəki iki Azərbaycan (Azərbaycan Türkü əhalisinin sıx yaşadığı) yaşayış məntəqəsinə

⁵² Bu qərarın tam mətni üçün baxın: <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isg026-3.php#b1> (10 avqust 2009-cu il); Fəhrettin Çiloğlu, Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar, İstanbul. Sinatle, 1998, s. 144-145.

⁵³ Bu qərarın tam mətni üçün baxın: "Postanavleniya VS Armyanskoy SSR i Natsionalnoqo Soveta Naqornoqo Karabaxa o vossoedinenii Armyanskoy SSR i Naqornoqo Karabaxa", Politexnik, № 38-40 (1155-1157), 12 dekabr 1989-cu il, <http://press.karabakh.info/>, (9 avqust 2009-cu il).

⁵⁴ www-azerbembassy.org.cn/rus/back_chron.html, (9 avqust 2009-cu il).

⁵⁵ Bu qərarın tam mətni üçün baxın: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr1067.htm>, (9 avqust 2009-cu il).

⁵⁶ Fahir Armaoğlu. 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 2. Cild, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1991, s. 211.

hücum etmələri nəticəsində 12 nəfər öldürülmüş, 22 nəfər isə əsir düşmüşdür.⁵⁷ Yanvarın 13-də isə Bakıda yaşayan bir erməni etnik qarşিদurma zəminində iki azərbaycanlıya baltayla hücum etmişdir. Hücumla məruz qalılardan biri ölmüş, digəri isə ağır yaralanmışdır. Bu xəbər həmin vaxt şəhərdə keçirilən böyük bir mitinqdə eşidildikdən sonra qarşı hücum təşkil edilmiş və böyüyən qarşিদurmada çoxu Erməni olmaqla ümumilikdə 34 nəfər həyatını itirmişdir. Hadisələrin daha da faciəvi hal aldığına səbəb göstərən SSRİ rəhbərliyi Bakıda və Azərbaycanın DQMV daxil bir çox başqa bölgəsində fəvqəladə hal tətbiq etməyə başlamışdır. Yanvarın 19-nu 20-nə bağlayan gecədən etibarən bir neçə gün ərzində Sovet hərbi birləşmələri əsasən Bakıda olmaqla Azərbaycanın müxtəlif hissələrində tarixə "Qanlı Yanvar hadisələri" kimi keçən qırğınlar törətmişlər. Bu prosesdən sonra Qarabağ probleminə bir müddət nisbi sakitlik yaşanmışdır.

23 avqust 1990-cı il tarixində Ermənistan suverenliyini elan edərkən, beynəlxalq hüququ heçə sayaraq, DQMV-ni öz torpağı kimi göstərmişdir.⁵⁸ Bununla yanaşı, 1990-cı il ərzində Ermənistanın bu bölgəni öz torpaqlarına qatmaq cəhdləri, bu çərçivədə Azərbaycan ərazilərinə hücumlar və terror aksiyaları davam etmişdir. Məsələn, 18 fevral 1990-cı il tarixində Yevlax-Laçın yolunun 105 kilometrliyində Şuşa-Bakı şəhərlərarası avtobusunun partladılması nəticəsində 13 nəfər ağır xəsarət almışdır. 4 mart 1990-cı il tarixində Erməni terror qrupu Şuşa şəhərini içməli su ilə təchiz edən Nəbiyar-Şuşa su kəməri partlatmışdır. 11 iyul 1990-cı il tarixində Azərbaycanın keçmiş Mardakert rayonunun Qetavan və Çərəktar yaşayış yerləri arasında, hərbcilərin müşayiəti altında Kəlbəcər şəhərinə insan və əşya daşıyan maşın karvanına silahlı hücum həyata keçirilmişdi. Bu terror nəticəsində 3 nəfər həlak olmuş, 23 nəfər isə ağır yaralanmışdır. Qeyd edək ki, 19 iyun 1992-ci il tarixində istintaq araşdırmaları nəticəsində cinayəti törədənin A.Ayrıyan olduğu müəyyənəşdirilmiş və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edilmişdir. 10 avqust 1990-cı il tarixində Erməni terror qrupu Azərbaycanın Xanlar rayonunda Tbilisi-Ağdam istiqamətində hərəkət edən şəhərlərarası avtobusu partladaraq, 20 səmişinin ölümünə, 30 sərnəşinin isə yaralanmasına səbəb olmuşdu. Bu terror aktını törədənlər Ağdam-Tbilisi avtobusunu partlatmaq planlarını həyata keçirməyə nail olmadan 17 iyun 1991-ci il tarixində yaxalanmışdılar. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi A.Avanesyan və M.Tatevosyanı bu cinayətlərdə təqsirli bilərək, onlara, münasib surətdə ölüm və 15 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzaları vermişdi.⁵⁹

⁵⁷ Kengerli, "Karabağ Azərbaycan toprağıdır, dünya durduqca da öyle olacaqtır", s. 14.

⁵⁸ Bu sənədin tam mətni üçün baxın: "Deklaratsiya o nezavisimosti Armenii", <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=rus>, (8 avqust 2009-cu il).

⁵⁹ Ümumiyyətlə proses boyunca həyata keçirilən terror aksiyaları üçün baxın: "Erməni Terroru", http://mfa.gov.az/khojalay/index.php?option=com_content&task=view&id=16&Itemid=30, (15 avqust 2009-cu il).

1991-ci il problem cəhətdən qeyri-müəyyən bir şəraitdə başlamışdır. Orta miqyaslı qarşıdurmalar, iki tərəfin durmadan bir-birini günahlandırması və Moskvadakı mərkəzi hakimiyyətin lazımi tədbirləri görməməsi yenə davam etmişdir. 1991-ci il mart ayının 14-də Qorbaçov SSRİ-nin rəsmi "TASS" agentliyinə verdiyi açıqlamada bölgədəki qarşıdurmалardan narahatlığını bildirmiş və "Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası" olduğunu ifadə etmişdir.⁶⁰ Bu açıqlamadan sonra mətbuat konfransı təşkil edən Ermənistan baş ir naziri Vazgen Manukyan, o günə qədər izlədikləri siyasətin əksinə, "DQMV ilə bağlı iddiaları olmadığını, sadəcə olaraq oradakı yerli ermənilərin mübarizəsini dəstəklədiklərini" bəyan etmişdir.⁶¹

19-21 avqust 1991-ci il tarixlərində Qorbaçova qarşı təşkil edilən çevrilişin uğursuzluqla başa çatması və bunun nəticəsində Sovet respublikalarının müstəqilliyə qovuşma prosesinin sürətlənməsi, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını özünə birləşdirməsi cəhdləri məsələsində də yeni bir şərait yaratmışdır. 30 avqust 1991-ci il tarixində Azərbaycan müstəqilliyini elan etmişdir. Bunun ardınca DQMV Ermənilərini təmsil etdiklərini söyləyən bir qrup toplanaraq "Artsax Erməni Respublikası"nı elan etmişdir⁶². Azərbaycan parlamenti bu qərara, Azərbaycan Konstitusiyasına (həmçinin SSRİ Konstitusiyasına) zidd olduğu üçün sərt reaksiya vermişdir. 1991-ci ilin avqustundakı çevrilişə mane olan Boris Yeltsin, Qarabağ problemiylə yaxından maraqlanan Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevlə birlikdə 20 sentyabr 1991-ci il tarixdə gec saatlarda Bakıya gəlmişdir.⁶³ Ertəsi gün Gəncə şəhərinə gedən liderlər, burada zəruri təhlükəsizlik tədbirləri alındıqdan sonra DQMV-nin inzibati mərkəzi Xankəndinə keçmişdirlər. Liderlərin son dayanacağı İrəvan olmuşdur. Yeltsin və Nazarbayev bir sülh prosesini başlatmağa çalışmış və hər iki tərəflə müzakirələrdə bunun ümumi şərtlərini müəyyənləşdirmişdilər. Əldə edilən razılışmaya görə, 1991-ci il sentyabrın 23-də Rusiyanın cənubundakı Jeleznovodsk şəhərində sülh danışıqları başlamışdır. 24 sentyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan və Ermənistan, Yeltsin və Nazarbayevin zəmanətiylə razılışma əldə etmişdilər. Razılışma tərəflər arasında atəşkəsin təmin edilməsini, Ermənistanın DQMV-nin Azərbaycana aid olduğunu qəbul etməsini, bölgəyə özünü idarə etməsi üçün bir sıra imkanlar verilməsini nəzərdə tuturdu.⁶⁴

⁶⁰ Qorbaçovun müraciətinin tam mətni üçün baxın: "Обращение президента СССР от 14.03.1991 оп-1631 к народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха!", http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?ids420 , (15 avqust 2009-cu il).

⁶¹ Taşkıran, Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, s. 156-157.

⁶² Shahan Avakian, Nagorno-Karabagh: Legal Aspects, 2005.

http://www.armeniaforeignministry.com/fr/nk/legalaspects/legalaspect_text.pdf, (25 iyul 2009-cu il).

⁶³ Musa Qasımov, Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində Azərbaycan (1991-1995), Bakı, Gənclik 1996, s. 102.

⁶⁴ Jeleznovodsk bəyannaməsini tam mətni üçün baxın: "Zheleznovodsk Declaration", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts6.php>, (12 avqust 2009-cu il).

Danışqların ikinci mərhələsi hər iki tərəfdən rəsmilərinin iştirakı ilə Azərbaycan-Ermənistan sərhədindəki İcəvan rayonundakı bir kənddə baş tutmuşdu. Görüşdən sonra açıqlanan məlumatda, "cinayət və intiqama söykənən bu prosesin dayandırılmasının zəruri olduğu" vurğulanmışdı. Lakin, bu vaxt belə silahlar susmamışdır. Azərbaycan tərəfi, atəşkəsə riayət edilmədiyini göstərmək üçün bölgəyə Rusiya və Qazaxıstandan müşahidəçilər də gətirmişdi.⁶⁵

20 noyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan hökumətinin üzvlərini, ədliyyə və təhlükəsizlik orqanlarının rəhbərlərini, iki Rus generalı, Qazax və Rus müşahidəçiləri, jurnalistləri daşıyan vertolyot Erməni silahlı qrupları tərəfindən vuruldu.⁶⁶ Terror aksiyası bütün sənişinlərin ölümü ilə nəticələndi. Bu hadisə Azərbaycan tərəfini bəzi qərarlar almağa məcbur etdi. Bu çərçivədə Ermənistan gedən dəmir yolu bağlandı, Azərbaycan Ali Sovetinin 26 noyabr 1991-ci il tarixli iclasında isə DQMV-nin statusu ləğv edilərək bu tarixə qədər muxtar vilayətin tərkibində olan rayonlar birbaşa Azərbaycan rəhbərliyinin təbəçiliyinə verildi.⁶⁷ Qərar gözlənilmədi kimi Ermənilər tərəfindən mənfə reaksiyayla qarşılanmışdır. Bu son hadisələr eyni zamanda Yeltsin və Nazarbəyev tərəfindən başlatılan bir sülh cəhdinin nəticəsiz qalması mənasını daşıyırdı.

VI - MÜSTƏQİLLİKDƏN ATƏŞKƏS MÜQAVİLƏSİNƏ QARABAĞ PROBLEMI

Yuxarıda qeyd olunan hadisələr baş verərkən Azərbaycan müstəqilliyinə tam olaraq qovuşmuşdu. 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan parlamenti müstəqillik haqqında konstitusiya aktını qəbul etmişdir. Daha əvvəl isə 23 sentyabr 1989-cu il tarixdə Suverenlik Haqqında Qanun, 25 may 1991-ci il tarixdə iqtisadi Müstəqillik Qanunu, 30 avqust 1991-ci il tarixdə Müstəqillik Bəyannaməsi Azərbaycan Ali Soveti tərəfindən təsdiqlənmişdi.⁶⁸ Azərbaycan Ali Soveti 9 oktyabr 1991-ci il tarixdə isə milli ordunun qurulması haqqında qərar qəbul etmişdi.⁶⁹ Bu dövrdə Sovet İttifaqının dağılması prosesinə paralel olaraq Ermənistan da müstəqilliyini əldə etmişdi.

1991-ci ilin axırlarında müstəqil Ermənistan parlamenti, keçmiş DQMV-ni Azərbaycanın bir parçası kimi göstərən heç bir beynəlxalq müqaviləni tanımayacağını açıqlamışdır. Hələ də nəzəri cəhətdən qüvvədə olan bu qərar

⁶⁵ Çiloğlu, Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Catışmalar, s. 152.

⁶⁶ http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_ArmenianTerror/armenianTerror_03_a.html, (10 avqust 2009-cu il); http://mf.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39, (10 avqust 2009-cu il).

⁶⁷ "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu", <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/law/law012az.htm>, (10 avqust 2009-cu il).

⁶⁸ Bu qanunların tam mətni üçün baxınız: Azərbaycan Respublikası Qanunlar Toplusu, I Cild, Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001.

⁶⁹ Ədalət Tahirzadə, Elçi Bəy, Bakı. Cumhuriyyət qəzeti yayımı. 1999. s. 70.

Azərbaycanın ərazi bütövlünə qarşı açıq bir hücum olub, eyni zamanda beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərdən biri olan dövlətlərin ərazi bütövlünə hörmət edilməsi prinsiplərini açıqca pozmaqdadır.⁷⁰

Lakin bu ölkələrin beynəlxalq təşkilatlara üzvlük prosesi başladıqdan sonra, Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçı siyasətində taktiki dəyişikliklər müşahidə edilməyə başlanmışdır. Yeni taktikaya görə, əvvəlcə keçmiş DQMV-nin Azərbaycandan tamamilə və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul ediləcək şəkildə ayrılması təmin ediləcək, daha sonra "artıq Azərbaycana bağlı olmayan bölgənin" Ermənistana birləşdirilməsi tən olaraq reallaşdırılacaqdı. Bu yanaşmaya uyğun olaraq Ermənistan artıq keçmiş DQMV-nin Ermənistana birləşməsinə deyil, "müstəqil bir respublika olması" tezisini müdafiə etməyə başlamışdır. Bu məqsədlə, 10 dekabr 1991-ci il tarixdə artıq muxtariyyəti mövcud olmayan, amma əksər hissəsi Azərbaycanın nəzarətindən çıxarılaraq Rus hərbi birləşmələrinin və Ermənistan ordusunun işğalı altında olan bir bölgədə, yəni keçmiş DQMV-də keçirilən qondarma referendum nəticəsində 6 yanvar 1992-ci il tarixdə "Artsaq Erməni Respublikası" elan edilmişdir.⁷¹

1992-ci ilin başında, artıq iki xalq arasındakı münəqişədə ölənlərin sayı 1000-i keçmişdi. Tərəflər arasındakı münəqişə getdikcə alovlanırdı. Azərbaycan tərəfi rəsmi və sistemli bir orduya sahib olmadan, sadəcə könullülərdən təşkil olunmuş qruplarla, Rusiya tərəfindən dəstəklənən ermənilərlə iki cəbhədə müharibə aparmaq məcburiyyətində qalmışdı. Çünki hücumlar həm Azərbaycan içərisindəki bir bölgədən (keçmiş DQMV), həm də Ermənistandan həyata keçirilməkdəydi.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM⁷²) 30 yanvar 1992-ci il tarixli Praqa sammitində Azərbaycan və Ermənistanın bu təşkilata üzv olmasıyla birlikdə, Qarabağ problemi eyni zamanda beynəlxalq xarakter qazanmışdır. Həmin günlərdə Azərbaycanlı qaçqınları daşıyan vertolyot Erməni silahlı dəstələrinin raket atəşiylə vurulmuşdur. Hadisə nəticəsində 40 nəfər ölmüşdür.⁷³ 1992-ci il fevral aylarının əvvəlində İrənin vasitəçilik təklifləri isə

⁷⁰ Erjan Kurbanov. "Azərbaycanın güvənlik kaygıları: Dağlıq Karabağ üzərində Ermənistanla Çatışma və digər ölkə içi anlaşmazlıklar", Avrasiya Etüdləri, Cild 3, Sayı 4, Qış 1996/97, s. 20.

⁷¹ Shahan Avakian, Nagorno-Karabagh: Legal Aspects, 2005

http://www.armeniaforeignministry.com/fr/nk/legalaspects/legalaspect_text.pdf, (25 .yul 2009 cu il), s. 1; Marco Polo Magazine, Sayı 4-5, 1998, s. 1.

⁷² Qurulduğu 1 avqust 1975-ci ildən 1 yanvar 1995-ci il tarixə qədər ATƏM adlanıb. 1994-cü ilin dekabrında keçirilən Budapeşt sammitində bu qurumun ATƏT-ə (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına) çevrilməsinə qərar verilib. Daimi təşkilatın orqanlarının formalaşdırılmasından sonra qurum 1 yanvar 1995-ci ildən ATƏT adlanır.

⁷³ Armenian terrorism

http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39, (25 iyul 2009-cu il).

tərəflər tərəfindən qəbul edilməmişdir. Fevralın ortalarında Avropa Parlamenti Strasburqda toplanaraq bölgəyə müşahidəçi göndərilməsinə qərar vermişdir. 20 fevral 1992-ci il tarixdə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsüylə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya xarici işlər nazirləri Moskvada bir araya gəlmiş və keçirdikləri görüşdən sonrakı mətbuat konfransında münəqişəyə təcili surətdə son verilməsi və yaşayış bölgələri üzərindəki mühasirənin qaldırılması mövzusunda razılaşımlar. Bu görüşün heç olmasa münəqişəyə fasilə verilməsinin qərarlaşdırılması və sülhün müvəqqəti də olsa təmini səyi kimi müsbət xarakterə sahib olduğu qeyd olunmalıdır. Amma təəssüf ki, sonrakı proseslər bu görüşün xarakterinə uyğun olmamışdır.

24 fevral 1992-ci il tarixdə İran Xarici İşlər Naziri Əli Əkbər Vilayəti, tərəflər arasında vasitəçilik etmək məqsədiylə bölgəyə səfər etmişdir. Tərəflər arasında atəşkəs üçün əsas mövzularda razılaşma söyləri davam edərəkən Xocalı Soyqırımı baş vermişdir.

Xocalı şəhəri, Ermənistan hərbi birliklərinin hücumları vaxtı bölgədə bəlkə də ən strateji əhəmiyyətə malik olan yaşayış yeri olmuşdur. Bölgədəki tək hava limanının mövcud olduğu 7000 nəfərlik əhaliyə malik Xocalı, 1991-ci ilin yaz və payızdakı Erməni hücumları nəticəsində mühasirə altına alınmışdı və şəhərlə əlaqə yalnız vertolyotlarla təmin edilirdi. Bu qədər çətin vəziyyətdə olmasına və strateji əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycandakı Mütəllibov iqtidarı Xocalının müdafiə olunması istiqamətində lazımı səyi göstərməmişdir.⁷⁴

Nəticədə 1992-ci ildə fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan hərbi birləşmələrinin Xocalıya təşkil etdikləri hücum bir soyqırına çevrilmişdir. Hücumda 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i yaşlı olmaq üzrə 613-dən çox insan şəhid olmuşdur. Ayrıca 1275 nəfər Ermənilər tərəfindən girov olaraq aparılmış, 500-dən çox adam yaralanmış, 150 adam itkin düşmüşdür. Mühasirə altındakı insanların çoxu qəddarcasına öldürülmüş, beynəlxalq qurumlar⁷⁵ və dünya mediası⁷⁶ hadisəni "insanlıq dramı" kimi xarakterizə etmişdir.

Azərbaycan rəsmi olaraq Xankəndindəki 366-cı Rus alayının hücumda iştirak etdiyini açıqlamışdır.⁷⁷ Çünki hücumda ən müasir silahlardan istifadə

⁷⁴ Nazim Cafersoy, Elçibey Dönemi Azərbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993), Ankara, ASAM, 2001, s. 41.

⁷⁵ <http://www.amnesty.org/ailib/aipub/1994/Eur/551294>. Eur.Txt, (24 may 2001-ci il);

<http://www.unhcr.Ch/huridocda/huridoca.Nsf/0/7c3561e40d2d3d07c125Sbae00447b7f?Opendocument>, (13 noyabr 2003-cü il)

⁷⁶ "Nowhere To Hide For Azeri Refugees", The Guardian, 2 sentyabr 1993-cü il; "The Face Of A Massacre", Newsweek, 16 mart 1992-ci il; "Massacre By Armenians", The New York Times, 3 mart 1992-ci il; Thomas Goltz, "Armenian Soldiers Massacre Hundreds Of Fleeing Families", The Sunday Times, 1 mart 1992-ci il; Oorpses Litter Hills In Karabakh", The Times, 2 mart 1992-ci il; Jill Smolowe, "Massacre In Khojaly", Time, 16 mart 1992-ci il, "Nagorno-Karabagh Victims Buried In Azerbaijani Town", The Washington Post, 28 fevral 1992-ci il.

⁷⁷ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", s. 404.

edilmişdi. Bunlar nəinki bölgədəki yerli qruplarda, hətta yeni yaradılmağa başlayan Azərbaycan və Ermənistan ordularında belə mövcud deyildi.⁷⁸ Rusiya tərəfi əvvəllər olduğu kimi yenə də hücumlarla əlaqəsinin olmadığını açıqlamışdır. Lakin, qeyd olunan alaydan qaçan 3 rus əsgəri 3 mart 1992-ci il tarixdə təşkil etdikləri mətbuat konfransında, "psixoloji təzyiqlə məruz qaldıklarını və Xristian ermənilərlə birlikdə müsəlman azərbaycanlılara qarşı döyüşmələrinin istədiyini" etiraf etmişdilər.⁷⁹

Burada qısaca bəzi məqamların xüsusi qeyd edilməsində fayda var. İlk ağla gələn sual niyə məhz Xocalının belə geniş miqyaslı hücumla məruz qalmış olması və niyə burada bəzi araşdırmaçılar və beynəlxalq hüquq mütəxəssisləri tərəfindən soyqırım kimi xarakterizə edilən qırğının həyata keçirilməsidir. Buradakı ilk mühüm məqam, Xocalının strateji mövqeyiylə bağlıdır. Ermənilər üçün Xocalının işğal edilməsi Əsgəran ilə Xankəndi arasındakı quru yolunun açılaraq, Şuşa istisna olmaqla keçmiş DQMV-nin bütün ərazisinin Ermənistanın nəzarətinə keçməsi baxımından əhəmiyyətli idi.

Xocalıya qarşı hücumun böyük qırğın şəklində reallaşdırılmasının bir neçə səbəbi olmuşdur. Bunlar arasında Ermənilərin şüur altına işləmiş Türk düşmənçiliyi, hücum edənlərin psixoloji vəziyyəti kimi amillərlə yanaşı, əməliyyatın qəsdən insanların gözünü qorxutmaq və müqavimətlərini zəiflətmək məqsədini güdməsinin də xüsusi yeri var. Bu strategiyaya görə, bölgədəki Azərbaycan Türklərinin psixoloji müqaviməti qırılsa və ailələri qətl edilmək surətiylə bir ölçüdə gözləri qorxudulsa sonrakı hücumlarda müqavimət daha zəif olacaq və hər kəs canını və daha da əhəmiyyətli ailəsini xilas etməyə çalışacaqdı. Hazırkı Ermənistan prezidenti, Xocalı Soyqırımına görə əsas məsuliyyət daşıyan şəxslərdən biri olan Serj Sarkisyanın hadisə ilə bağlı açıqlamaları da bu fikri təsdiq edir.⁸⁰ Əslində sonrakı işğal proseslərinə baxıldıqda ermənilərin bu strategiyasının müəyyən dərəcədə uğur qazandığı da görünür.

Xocalı qırğını, öz xalqını qorumaq üçün lazımı tədbirləri görməyən Azərbaycan Prezidenti Ayaz Mütəllibovun hakimiyyətinin süqutuna səbəb olmuşdur. Hadisələrdən sonra, 6 mart 1992-ci il tarixdə Mütəllibov istefa vermiş və prezidentin səlahiyyətləri müvəqqəti olaraq parlament sədri Yaqub Məmmədova verilmişdir.

⁷⁸ <http://president.gov.az/Azerbaijan/Khojali/Bge.Htm.>, (20 iyul 2004-cu il).

⁷⁹ X. Taqiev, "Press-konferetsiya o sobityax v Xodjali", <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isc011-2.htm>. (6 avqust 2009-cu il); Aydın Məxtiyev, Brifinq v pres-tsentre prezidenta Azerbaydjan", Nezavisimaya qazeta, 4 mart 1992-ci il, <http://karabakh-doc.azerall.info/ru/isegod/isc011-2.htm>, (6 avqust 2009-cu il).

⁸⁰ Thomas de Waal, Black Garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war, New York University Press, 2003, s 172.

Mart ayı boyunca münaqişə davam etmiş, 24 mart 1992-ci il tarixdə Helsinkidə keçirilən ATƏM Xarici işlər Nazirləri Şurasında Qarabağdakı vəziyyət müzakirə edilmiş və qəbul edilən yekun bəyannamənin 3-cü və 11-ci maddələrində problemin həlli üçün Belorusiyanın Minsk şəhərində konfrans çağırılmasının qərarlaşdırıldığı qeyd edilmişdir.⁸¹ Bəyannamənin 9-cu maddəsində Azərbaycan, Almaniya, ABŞ, Ermənistan, Belorusiya, İsveç, İtaliya, Fransa, Türkiyə, Çexiya və Slovakiya Federal Respublikası olmaqla 11 ölkənin konfransda iştirakçı olacağı bildirilmişdir. Minsk Konfransı üçün koordinatorluq vəzifəsi İtaliyaya verilmiş və konfransa başçılıq etmək İtalyan nümayəndə Mario Rafaelliyə tapşırılmışdır. Konfransın 1992-ci ilin iyul ayında Minskə keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. ATƏM-in bu təşəbbüsü BMT tərəfindən də dəstəklənmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 26 mart 1992-ci il tarixindəki toplantısında problemə birbaşa müdaxilə etməmək və ATƏM-in cəhdlərini dəstəkləmək qərarı alınmışdır.⁸²

1 aprel 1992-ci il tarixdə Romada Minsk Konfransında iştirak edəcək ölkələrin nümayəndələrinin iştirakı ilə Rafaellinin başçılığında toplantı keçirilmişdir. Eyni günlərdə ATƏM müşahidə heyəti də Bakıya səfər etmişdir.⁸³

1992-ci il aprelin sonunda İranın vasitəçilik cəhdləri də artmış və 7 may 1992-ci il tarixdə, Tehranda Azərbaycan prezidentinin səlahiyyətlərini yerinə yetirən parlament sədri Yaqub Məmmədov, Ermənistan Prezidenti Levon Ter-Petrosyan və İran İslam Respublikasının Prezidenti Haşimi Rəfəncani arasında problemin həllinə dair görüş keçirilmişdir. Görüş nəticəsində Azərbaycan ilə Ermənistan arasında səkkiz maddədən ibarət müqavilə imzalanmışdır. Amma razılaşma imzalandıqdan yalnız iki gün sonra 9 may 1992-ci il tarixdə Ermənistan ordusu "bölgənin açarı" sayılan Şuşanı, 17 may 1992-ci il tarixdə isə bölgəni Ermənistana bağlayan Laçını işğal etmişdir. Bu da İranın vasitəçilik və Ermənistanın sülh mövzusunda mövqeyinin "səmimiyyəti" mövzusunda suallar ortaya çıxarmış və bu sülh cəhdinin də nəticəsiz qalmasına səbəb olmuşdur.⁸⁴

Maraqlı olan bir məqam da, hadisələrin eyni günlərdə sülh danışıqları üçün bölgəyə gələn ATƏM heyətinin gözləri qarşısında cərəyan etmiş olmasıdır. Eyni günlərdə, mayın 15-də Azərbaycanda Mütəllibovun hakimiyyətə qayıtma cəhdi uğursuzluqla nəticələnmiş və müxalifət gözlədiyi seçkidən əvvəl iqtidara

⁸¹ "Minsk Process", <http://www.osce.org/item/21979.html>, (1 avqust 2009-cu il), Bu qərarın tam mətni üçün baxın: "Helsinki Additional Meeting of the CSCE Council 24 March 1992 Summary of Conclusions" http://www.osce.org/documents/mcs/1992/03/4150_en.pdf, (1 avqust 2009-cu il).

⁸² Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, s. 169.; Manvel Sarkisyan, *Politiceskie Problemi Kavkaza i Armeniya. Politika Armenii v Regione* (Erivan, Armyanskiy Tsentri Strategiceskix i Natsionalnix İssledovaniy, 1998, s. 59.

⁸³ Araz Aslanlı, "Türk Dünyasının Kanayan Yararı: Karabağ", *Yeni Türkiye, Türkler Özel Sayısı* 19. cilt, s. 200.

⁸⁴ <http://www.president.az/azerbajian/nk/conf3.htm>, (24 may 2003-cü il).

gəlmişdir.⁸⁵ Yeni iqtidar keçmiş DQMV də daxil olmaqla ərazi bütövlüyü mövzusunda qətiyyətlə güzəştə getməyəcəyini ilk başdan elan etmiş və "ilk imtahanını" da 21 may 1992-ci il tarixdə Helsinkidə keçirilən ATƏM Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi iclasında vermişdir. Bu toplantıda, ABŞ nümayəndəsinin təklif etdiyi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü vurğulayan və bölgədəki bütün xarici hərbi qüvvələrin çəkilməsini nəzərdə tutan təklif, Ermənistan istisna olmaqla 51 ölkənin nümayəndələri tərəfindən dəstəklənmişdir. Konsensus əldə edilmədiyi üçün təklif qərara çevrilməmişdir. Ermənistanın tərəflər arasında 29 iyun-7 iyul tarixlərində keçirilməsi nəzərdə tutulan Roma müzakirələrinin 3-cü və 15 iyul 1992-ci il tarixdə keçirilməsi planlanan 4-cü mərhələsinə, keçmiş DQMV Ermənilərinin daha əvvəl may ayında əldə edilən "maraqlı tərəf" statusundan imtina edərək "Dağlıq Qarabağ Respublikası" adı altında iştirak etməsinə dair təkidli digər iştirakçılar tərəfindən qəbul edilməmiş və beləcə müzakirələrdən nəticə alınmasına maneçilik törədilmişdir.⁸⁶

Eyni tarixdə Ermənistan Rusiya ilə Rus hərbi alayının (7-ci ordunun) ölkədə qalmasına dair müqavilə imzalamışdır. Bu hadisəyə bir də Ermənistanın MDB üzvü olması və 15 may 1992-ci il tarixdə imzaladığı Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini Azərbaycanın imzalamadığı əlavə olunduğu zaman, Rusiyanın dəstəyini alma baxımından Ermənistanın əhəmiyyətli bir üstünlük əldə etdiyi açıqca görünür.⁸⁷

Bundan cəsarətlənən Ermənilərin orta miqyaslı hücumlarını davam etdirməklə yanaşı, bir də böyük miqyaslı hücum planladıkları iddiaları gündəmə gəlməyə başlamışdır. Buna cavab olaraq Azərbaycan 12 iyun 1992-ci il tarixdə əks hücum başlatmışdır. Diplomatik müzakirələrin zəifləməsinə səbəb olan bu hücumlar daha əvvəl Erməni ordusu tərəfindən işğal edilən bir çox kəndin işğaldan azad edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu hadisələrdən sonra Ermənistan nümayəndələrinin sülh danışıqlarına keçmiş DQMV ərazisində yaşayan ermənilərin rəsmi statusla iştirak etməsini istəmələri və əks təqdirdə müzakirələrdə iştirak etməyəcəklərini söyləmələri Roma müzakirələrinin 3-cü və 4-cü mərhələsində nəticə alınmasına imkan verməmiş və bu vəziyyət Roma müzakirələrinin iştirakçıları tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdır.⁸⁸

Müharibənin alovlanması beynəlxalq müşahidəçiləri vasitəçilik səylərini artırmağa sövq etmişdir. 26 Avqust 1992-ci il tarixdə Qazaxıstan prezidenti

⁸⁵ 7 iyun 1992-ci il tarixdə Azərbaycanda prezidentlik seçkiləri keçiriləcəkdi. Ancaq yuxarıda bəhs etdiyimiz cəhdin qarşısının alınmasıyla birlikdə müxalifət (AXC), parlament sədrliyini əldə etdi. Keçmiş prezident istefa etdiyi və yenisi də hələ seçilmədiyi üçün qanunlara görə məclis sədri prezidentlik səlahiyyətlərini də icra edirdi. 7 iyunda keçirilən prezident seçkilərində AXC sədri Əbülfəz Elçibəyin qələbə çalmasıyla demokratik müxalifətin iqtidara gəlmə prosesi tamamlanmış oldu.

⁸⁶ "Beyker Roma toplantısından ümidlidir", Azadlıq, 15 iyun 1992-ci il.

⁸⁷ Taşkıran, Geçmişdən Günümüze Karabağ Meselesi, ss. 171-172.

⁸⁸ Cafersoy, Elçibey Dönemi Azərbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993), s. 81.

Nazərbayev atəşkəs elan edilməsi üçün təşəbbüs göstərmiş, avqustun 27-də isə Minsk Qrupunun rəhbəri Mario Rafaelli Azərbaycana və Ermənistanına səfər edərək tərəflərə atəşkəs elan edilməsinə və Minsk konfransı üçün müzakirələrə başlanmasına dair müraciət etmişdir. İlk nəticələr Azərbaycan, Ermənistan və Qazaxıstan xarici işlər nazirləri arasında 27 Avqust 1992-ci il tarixdə Alma-Ata bəyannaməsinin imzalanmasıyla əldə edilmişdir.⁸⁹ Bu bəyannamədə nəzərdə tutulduğu üzrə, 1 sentyabr 1992-ci il tarixdən etibarən atəşkəs təmin edilmişdir. 3 sentyabr 1992-ci il tarixdə tərəflər Minsk qrupunun da çağırışına əməl edərək bu sənədi həyata keçirmək üçün Ermənistanın sərhəddəki İcəvan rayonunda protokol imzalamışdır. 14-15 sentyabr 1992-ci il tarixlərində üç tərəfli işçi qrupu fəaliyyətə başlamışdır. Lakin prosesin gedişində Ermənistan Alma-Ata bəyannaməsinə rədd etmiş və Qazaxıstanın onu razi salmaq üçün etdiyi söylər də nəticəsiz qalmışdır.⁹⁰

Bir sonrakı təşəbbüs Rusiyadan gəlmişdir. 19 sentyabr 1992-ci il tarixdə Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Soçi şəhərində Azərbaycan, Ermənistan, Rusiya Gürcüstan müdafiə nazirləri 25 sentyabr 1992-ci il tarixdən etibarən atəşkəs təmin edilməsi və bir sıra başqa məqamları nəzərdə tutan müqavilə imzalamışdır. Ancaq, bir yandan iki tərəfin durmadan bir-birlərini atəşkəs pozmaqda günahlandırması, digər yandan isə Ermənistanın Azərbaycan içərisindəki keçmiş DQMV ermənilərinin danışıqlarda rəsmi statusla iştirak etməsinə dair təkidləri səbəbiylə bu müqaviləyə əməl edilməmişdir.⁹¹

1992-ci ilin oktyabr ayının ortalarından etibarən vasitəçilik fəaliyyətləri sıxlaşdıran BMT baş katibinin xüsusi nümayəndəsi Cek Mareskanın söyləri eyni səbəblərə görə nəticəsiz qalmışdır. İyunun 12-dən Azərbaycanda olan üstünlük 1992-ci ilin dekabrında ermənilərin yenidən hücum edərək 13 kəndi işğal etməsiylə Ermənistanı keçməyə başlamışdır.⁹²

3 yanvar 1993-cü il tarixdə, ABŞ Prezidenti Core Buş ilə Rusiyalı həmkarı Boris Yeltsin arasındakı Kremldəki görüşdə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal cəhdləriylə bağlı imzalanmış bəyannamədə "Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan-Ermənistan sərhədindəki münafişədən" narahatlıq ifadə edilmiş və problemin ATƏM-in əsas prinsipləri çərçivəsində həll edilməsi zərurən vurğulanmışdı. Münafişənin tərəfləri olan Ermənistan və Azərbaycan isə problemin həll olunmamasının səbəbi kimi digərinin barışmaz mövqeyə sahib olmasını göstərirdilər.⁹³

⁸⁹ "Almatı Protokolunun İcrasına Nəzarət Protokolu", Azadlıq, 5 oktyabr 1992-ci il; P.Ş. Səfərov, 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti, Bakı, Elm, 1999, s. 31.; Suren Zolyan, Naqorniy Karabax: Problema i konflikt, <http://www.armenianhouse.Org/zolyan/nf-ru/karabakh/5.html>, (2 avqust 2009-cu il).

⁹⁰ Səfərov, 90-cı illərdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti və xarici siyasəti s. 31.

⁹¹ Aslanlı, "Türk Dünyasının Kanayan Yararı: Karabağ", s. 406.

⁹² Azərbaycan, 8 yanvar 1993-cü il.

⁹³ Azərbaycan, 8 yanvar 1993-cü il.

20 fevral 1993-cü il tarixdə Azərbaycan, ABŞ, Rusiya, Ermənistan nümayəndələri və Minsk konfransının sədri Rafaellinin iştirakı ilə Roma müzakirələri başlamışdır. Müzakirələr nəticəsində tərəflər atəşkəsin tam olaraq təmin edilməsi və Minsk konfransının rəsmi olaraq açılması üçün razılaşma əldə edə bilməsələr də, atəşkəsin təmin edilməsi üçün bölgəyə müşahidəçilərin gölməsi mövzusunda razılaşmışdılar.⁹⁴

Ancaq, 27 mart 1993-ci il tarixdə Ermənistan, onu Azərbaycanın içerisindəki keçmiş DQMV inzibati sərhədlərinə bağlayan koridorlardan biri olan Kəlbəcər rayonu istiqamətində hücum keçmişdir. Bu hücum 27 mart-3 aprel 1993-ci il tarixləri arasında davam etmişdir. Azərbaycan Prezident Aparatı 6 aprel 1993-ci il tarixdə, aprelin 3-dən etibarən Kəlbəcər rayonunun tamamilə Ermənistan ordusu tərəfindən işğal edildiyini rəsmən açıqlamışdır. Hücum nəticəsində rayon əhalisinin bir hissəsi öldürülmüş, qalanlar isə qaçqın vəziyyətinə düşmüşdür. Azərbaycan tərəfi bu işğal prosesində Rus hərbi birliklərinin Ermənistan tərəfinə kömək etdiyini bildirmişdir.

6 aprel 1993-ci il tarixdə, əsasən Ermənilərin "xətrinə dəyməməyə" çalışan ABŞ da Erməni hücumlarını qınamışdır. Eyni dövrdə Azərbaycan tərəfi danışıqlar davam edərkən torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi səbəbiylə ATƏM-in sülh danışıqlarında iştirakdan imtina etdiyini açıqlamışdır.⁹⁵ Hadisəni şərh edən Ermənistan müdafiə naziri Vazgen Manukyan, Kəlbəcərin işğalında Ermənistan ordusunun qətiyyətlə iştirak etmədiyini, hadisənin "Qarabağ bölgəsi erməniləri tərəfindən" reallaşdırıldığını iddia etmişdir. Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunun Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı müzakirələrin yenə də nəticəsiz qalmasına səbəb olmuşdur.

8 aprel 1993-ci il tarixdə AB-yə üzv ölkələr də "Azərbaycan torpaqlarından çıxması" və toqquşmaların dayandırılması mövzusunda "Dağlıq Qarabağdakı nüfuzundan istifadə etməsi" üçün Ermənistan hökumətinə müraciət etmişdir. Manukyan isə Kəlbəcərin işğalında Ermənistan ordusunun heç iştirak etmədiyini, hadisənin "Qarabağ Ermənilərin tərəfindən həyata keçirildiyi" iddiasını təkrarlamışdır.⁹⁶

Azərbaycan rəsmiləri işğala hüquqi qiymət verilməsi və nəticələrinin ortadan qaldırılması üçün beynəlxalq səviyyədə təşəbbüslər göstərmişdir. Həm dövlət başçısı, həm də xarici işlər nazirliyi işğalın qınanması və Ermənistana qarşı lazımi sanksiyaların tətbiq olunması üçün BMT, ATƏM və digər beynəlxalq quruluşlar nəzdində cəhdlərini davam etdirmişdir. Azərbaycanın BMT-dəki nümayəndəsi Həsən Həsənov, Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyin və Xarici İşlər Naziri Tofiq Qasimovun tələbi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası üzvləriylə

⁹⁴ Azərbaycan, 3 mart 1993-cü il.

⁹⁵ Aslanlı, "Tarihtən Günümüze Karabağ Sorunu", s. 407.

⁹⁶ Çiloğlu, Rusya Federasyonunda ve Transkafkasyada Etnik Çatışmalar, ss. 163-164.

görüürək hadisəylə baęlı açıqlama verilməsini və qərar alınmasını istəmişdir. 6 aprel 1993-ci il tarixdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətdə olan sədri Pakistanlı Cəmşid Merker açıqlama verərək, Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan və Ermənistan arasındakı münasibətlərin pisləşməsindən, ermənilərin (ölkə adı qeyd olunmurdu) Kəlbəcəri işğalı kimi bölgədəki sülhü təhlükəyə atan hərəkətlərdən narahətçılıęını ifadə etmişdir. Açıqlamada ayrıca, sərhədlərin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsipləri çərçivəsində ATƏM-in sülh yaratma təşəbbüslərinin dəstəklənilməsi vuręulanmış, BMT baş katibinin mövzuyla əlaqədar Təhlükəsizlik Şurasına hesabat təqdim etməsi istənmişdir. 14 aprel 1993-cü il tarixdə BMT-nin baş katibi tərəfindən Təhlükəsizlik Şurasına təqdim edilən hesabatda, bölgədəki münaqişəyə və xüsusilə də Kəlbəcərin işğalında Ermənistanın tərəf kimi iştirak edib etmədiyinin tərnl olaraq müəyyənləşdirilə bilmədiyini, lakin, hücumlarda tanklardan, ağır silahlardan və təyyarələrdən istifadə edilməsinin hadisədə yerli Ermənilər xaricindəki bir qüvvənin iştirakını təsdiqlədiyini ifadə edilmişdir.⁹⁷ İşğaldan dərhal sonra Türkiyə, Pakistan, İran İngiltərə, İKT ilə yanaşı bir az yumşaq üslubla da olsa İtaliya və Fransa da işğalı qınayan açıqlamalar vermişdilər.⁹⁸

Bu mərhələdə Rusiyanın da, bölgənin nəzarətini əlində saxlamaq məqsədiylə bir sıra cəhdləri olmuşdu. Əvvəlcə 8 aprel 1993-cü il tarixdə Azərbaycan Baş Naziri Pənah Hüseynov ilə Ermənistan Müdafiə və Təhlükəsizlik Naziri Vazgen Sarkisyan Rusiya Müdafiə Naziri Pavel Qraçovun vasitəçiliyi ilə görüşmüş, ancaq bu görüşdə bir nəticə əldə edilməmişdi. 23 aprel 1993-cü il tarixdə isə Rusiya Prezidenti Boris Yeltsin BMT Təhlükəsizlik Şurasında, problemlə əlaqədar vasitəçilik edəcəklərini açıqlamışdı. Daha sonra həm Ermənistan, həm Azərbaycan rəsmiləriylə, həm də keçmiş DQMV nümayəndələriylə görüşlər keçirilmişdi. Kəlbəcərin işğalından sonra, 26-29 aprel 1993-cü tarixlərində Praqada ATƏM-in Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsinin iclası da keçirilmişdi. Azərbaycanın istəyi və 17 üzv ölkənin dəstəyi ilə baş tutan iclasda, sülh danışıqlarının davamı üçün Ermənistanın Kəlbəcərin boşaldılması istiqamətində addım atmasının vacib şərt olduğu vuręulanmışdı. İclas nəticəsində bölgədəki müharibəni qınayan və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarındakı "xarici qüvvələrin dərhal çıxarılmasını" nəzərdə tutan bəyannamənin qəbul edilməsinə Ermənistan "veto" haqqından istifadə edərək mane olmuşdu⁹⁹. Qərarda eyni zamanda işğalçı qüvvələrin (ölkə adı qeyd olunmurdu) Kəlbəcər rayonundan

⁹⁷ "Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan", www.un.org/en/sc/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf, s.4 (29 iyul 2009-cu il).

⁹⁸ "Xarici diplomatların mövqeyi", Azərbaycan, 3 aprel 1993 və Cafersoy, Elçibey Dönemi Azərbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993), s. 85.

⁹⁹ Elçin Əhmədov, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar, Bakı, Tuna, 1998, s. 64.

çıxarılması və ATƏM Minsk konfransı çərçivəsində danışıqların başlandırılması istənilirdi.

Azərbaycanın böyük diplomatik səyləri nəticəsində 30 aprel 1993-cü il tarixdə BMT Təhlükəsizlik Şurası da Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi və Kəlbəcərin işğalı mövzusunun müzakirə etmiş və 15 üzvün hamısının lehinə səs verməsiylə 822 sayılı qətnamə qəbul olunmuşdur. Əslində, BMT Təhlükəsizlik Şurasında Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı məsələsini açıqca əks etdirən qərarın qəbulu qeyri-mümkün idi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi, üzvlərindən Rusiyanın açıq, Fransa və ABŞ-ın qapalı dəstəyi səbəbiylə çıxacaq qərarla Ermənistanın işğalçı dövlət olmasının açıq şəkildə göstərilməsi ehtimalı onsuz da yox kimi idi. Alınan qərar da bu vəziyyətə uyğun idi. Qərarla, Təhlükəsizlik Şurası sədrinin mövzuyla bağlı daha əvvəl verdiyi bəyanatlara və təqdim etdiyi hesabatla da istinad edilmiş, Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı müharibənin təşviş doğuran miqyasından, Kəlbəcərin ermənilər tərəfindən (ölkə adı kimi qeyd olunmurdu) işğal edilməsindən narahatçılıq keçirildiyi bildirilir və beynəlxalq səviyyədə qəbul olunan sərəhədlərin toxunulmazlığı, torpaqların silah vasitəsiylə ələ keçirilməsinin qəbul edilməzliyi, bütün dövlətlərin müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət göstərilməsi prinsipləri vurğulanırdı. Qətnamədə ayrıca beş maddə sıralanmışdı:

"BMT Təhlükəsizlik Şurası,

1. Atəşkəsin qəti şəkildə təmin edilməsi məqsədiylə bütün hərbi əməliyyatların və düşməncə hərəkətlərin dərhal dayandırılmasını, ayrıca bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın yaxın dövrlərdə işğal edilmiş digər rayonlardan çıxarılmasını tələb edir;
2. Münaqişənin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Minsk qrupunun sülh prosesi çərçivəsində həll edilməsi məqsədilə maraqlı tərəfləri danışıqları dərhal bərpa etməyə və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirən hər hansı hərəkətlərdən çəkinməyə çağırır;
3. Mülki əhalinin çətinliklərini azaltmaq üçün bölgədə, xüsusilə münaqişənin təsir dairəsindəki bütün rayonlarda insani yardım göstərilməsi üzrə beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz həyata keçirilməsinə çağırır, bütün tərəflərin beynəlxalq insani hüququn prinsip və normalarına əməl etmək məcburiyyətində olduğunu ifadə edir;
4. Baş Katibdən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Fəaliyyətdə olan sədri, həmçinin Müşavirənin Minsk qrupunun sədri ilə məsləhətləşərək regionda, xüsusilə Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunda vəziyyətin qiymətləndirilməsini aparmağı və Şuraya növbəti məruzəni təqdim etməyi xahiş edir;

5. Məsələ ilə fəal şəkildə məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır.¹⁰⁰

Qərarla Azərbaycan baxımından müsbət məqamlar olsa da, ümumilikdə iki ölkə arasında tarazlıq qorunmağa çalışılmışdı. Belə ki, bir tərəfdən "Ermənilərin işğalından", "Kəlbəcərin və digər işğal edilən bölgələrin tərk edilməsi zərurətindən" bəhs edilərkən, Azərbaycanın təkidli tələblərinə baxmayaraq işğalçı dövlət kimi Ermənistanın adı açıqca ifadə edilmirdi. Amma, qərarla Qarabağ Ermənilərinin yox, Ermənistanın adının qeyd edilməsi birbaşa olmasa da Ermənistanın münaqişədə tərəf olduğunun rəsmi şəkildə təsdiqi idi.

3 may 1993-cü il tarixdə Rusiya prezidenti Yeltsinin təşəbbüsüylə Rusiya, Türkiyə və ABŞ ATƏM prosesi çərçivəsində bir sülh təşəbbüsü başlatdıqlarını açıqlamışdır. Rusiyayı Ermənistanın dəstəkçisi kimi xarakterizə edən Azərbaycan, vəziyyəti tarazlamaq üçün bərabər gücə malik ölkə kimi ABŞ-ın prosesdə iştirak etməsini istəmişdir. Tərəflərin, 14 may 1993-cü il tarixinə qədər Erməni ordusunun Kəlbəcəri işğaldan azad etməsini, 17 may 1993-cü il tarixindən etibarən isə ATƏM çərçivəsində sülh danışıqlarına davam etdirilməsini nəzərdə tutan təklifləri Azərbaycan tərəfindən qəbul edilə də, Ermənistan bunu rədd etmişdir.¹⁰¹ 27 maydakı Yeltsin-Ter-Petrosyan görüşündən sonra Ermənistanın mövqeyində dəyişiklik baş vermişdir. Yəni, Ermənistan vasitəçilərin bütün təkliflərini qəbul etdiyini bildirmişdir. Lakin, çox keçmədən bu dəfə də bölgə Ermənilərinin şərtləri qəbul etmədiyini irəli sürərək prosesi dayandırmışdır.¹⁰² Bəzi müşahidəçilər bu hadisəni Ermənistanla Qarabağ Erməniləri arasında çıxan ilk fikir ayrılığı olaraq qiymətləndirənlər də, bunu çox güman ki "hiylə" kimi şərh etmək də mümkündür. Çünki bu yolla, Ermənistan güzəştə getmədən, üzərindəki beynəlxalq təzyiqləri yüngülləşdirə bilirdi.

3-4 iyun 1993-cü il tarixlərdə ATƏM-ə üzv olan 9 ölkə (ABŞ, Rusiya, Fransa Türkiyə, İtaliya, Almaniya, Çexiya, İsveç və Belorusiya) nümayəndələrinin Romada keçirilən görüşündə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli üçün yeni bir sənəd hazırlanmışdır.¹⁰³ BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 sayılı qətnaməsinin icra olunması və ATƏM çərçivəsində müzakirələrə davam edilməsi üçün "Təcili Fəaliyyət Planı" qəbul edilərək tərəflərə təqdim olunmuşdur. "Təcili Fəaliyyət Planı" na görə 15 iyun 1993-cü il tarixdən etibarən Erməni tərəfi Kəlbəcəri tamamilə tərk etməyə başlamalı, 20 iyunda bu proses tamamlanmalı və 1 iyuldan etibarən ATƏM-in 50 müşahidəçisi bölgəyə yerləşdirilməli idi. Sonra da 7 avqust 1993-cü il tarixdən gec olmayaraq Minsk konfransında müzakirələr yenidən

¹⁰⁰ <http://www.un.org/Docs/scres/1993/822e.pdf>, (27 iyul 2009-cu il).

¹⁰¹ Azadlıq, 7 may 1993-cü il.

¹⁰² http://www.musavat.com/site/shownews.php?news_id=54441, (29 iyul 2009-cu il) və Çiloğlu, Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar, s. 167.

¹⁰³ Levon Chorbajan, Patrik Donabedian and Claude Mutafian, The Caucasian Knot: The History And Geopolitics Of Nagorno Karabagh, London, Zed Books, 1995, s. 36.

başlamalı idi. Azərbaycan "Doqquzlar"ın bu sülh planını dərhal qəbul etmiş və imzalamışdır. Ermənistan da bu planı qəbul etmiş, ancaq işğal altındakı bölgədəki bəzi qüvvələrin Ermənistan rəhbərliyinin nəzarəti altında olmadığını irəli sürərək Kəlbəcərin azad edilməsi üçün bir ay əlavə vaxt istəmişdir.¹⁰⁴

ATƏM-in Minsk konfransının sədri Mario Rafaellinin 4 iyul 1993-cü il tarixdə başlayan Azərbaycan və Ermənistan səfərləri özü bir problemə çevrilincə planın tətbiq olunmasının nəzərdə tutulduğu qədər asan olmayacağı ortaya çıxmışdır. Rafaellinin bölgəyə Bakı-İrəvan-Bakı-Ağdam-Xankəndi-Bakı-Roma marşrutu ilə səfər etmək istəməsinə Ermənistan tərəfi etiraz etmişdir. Onlar Xankəndinə Ağdamdan gedilməsinə istəmirdilər. Azərbaycan tərəfi güzəştli mövqə ortaya qoyaraq Bakı-Tiflis-İrəvan-Xankəndi-İrəvan-Tiflis-Bakı xəttini qəbul etmiş və Rafaelli bu marşrut ilə səfərini başa çatdırmışdır. Lakin, yenə də nəticə əldə olunmamışdır. Çünki, beynəlxalq vasitəçilərin sülh planı eyni idi: Ermənilər işğal etdikləri yerləri tərk edəcək, atəşkəs elan ediləcək, beynəlxalq müşahidəçilər bölgəyə gələcək və Minsk müzakirələri başa çatdırılacaqdı.¹⁰⁵ Müzakirələrdən nəticəsiz qalmasının ən əhəmiyyətli səbəblərindən biri, heç şübhəsiz ki, o mərhələdə Azərbaycanda başlayan çevriliş cəhdi (daha sonra müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir) və ermənilərin bundan cəsarət alması olmuşdur. Əslində, bir tərəfdən də Ermənistan razılaşmanı imzalamayacağı və işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini azad etməyəcəyi təqdirdə, Azərbaycanın yenidən hücumla keçərək öz ərazilərini azad etməyə çalışacağı ehtimalı vardı. Bu səbəb Ermənistanı sülh planını qəbul etmək məcburiyyətində qoyurdu. Hətta, bu mövzudan ABŞ prezidenti Klintonun Azərbaycan prezidenti Elçibəyə iyunun 5-də yazdığı məktubda da bəhs edilmişdi.¹⁰⁶

Bu mərhələdə Azərbaycanda başlayan Elçibəy iqtidarının sonunu gətirən çevriliş prosesindən və ümumiyyətlə Azərbaycandakı daxili qarışıqlıqlardan cəsarətlənən Ermənistan Kəlbəcəri azad etmək yerinə, əksinə daha da irəli gedərək, Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçı hücumlarını gücləndirmişdir. Vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaşayan və daha çox daxili problemlərlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalan Azərbaycan (ordu birliklərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin

¹⁰⁴ Nezasivismaya qazeta, 16 iyun 1993-cü il.

¹⁰⁵ Muhammed Sahimi, "Factors Affecting the Development of Fossil Energy Resources of Developing Countries", Abbas P. Grammy, C. Kaye Bragg (edt), United States-Third World relations in the New World Order, Nova Science Publishers New York, 1996 s. 369.

http://books.google.az/books?id=MhdUoJDeddbEC&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_v2_sumtn_ary_r&cad=0#v=onepage&q=&f=false, (14 avqust 2009-cü il); "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevin və ATƏM-in Dağlıq Qarabağa dair Minsk Konfransının sədri Mario Raffaellinin birgə mətbuat konfransında bəyanatı - Bakı, 14 iyul 1993-cü il",

<http://library.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=744731>, (14 avqust 2009-cü il).

¹⁰⁶ Tahirzadə, Elçi Bəy, s. 287.

Bakıya yönəldiyi bir zamanda) Ermənistanın hücumları qarşısında ciddi müqavimət göstərə bilməmişdir. 1993-cü ilin sonuna qədər Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi və bunları qımayan BMT TŞ qətnamələri bir-birini izləmişdir. 17 iyun 1993-ci il tarixdə bölgəyə səfər edən Rus müşahidəçilər Ağdam şəhərinin təyyarələrlə bombardman edilməsinin şahidi olmuşdular. Eyni mənzərə Rus müşahidəçilərin iyul sonuna qədər bölgəyə etdikləri iki səfər vaxtı da təkrarlanmışdır.¹⁰⁷ 26-28 iyun tarixlərində təşkil edilən hücumlar nəticəsində ermənilər Azərbaycanın Ağdərə rayonunu işğal etmişdirlər.

23-24 iyul 1993-cü il tarixləri arasında Azərbaycanın Ağdam rayonunun böyük bir hissəsi Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 29 iyul tarixli iclasında mövzuyla əlaqədar 853 sayılı qətnamə qəbul edilmişdir. Qərarda 822 sayılı qətnamənin yerinə yetirilməsinin zərurəti vurğulanaraq, sərhədlərin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsipləri qeyd edilərək, 14 maddədə Ağdamın və işğal edilən digər bölgələrin təcili və qeyd-şərtsiz azad edilməsi, problemin ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində həll edilməsi və Ermənistanın bu mövzularda vacib bütün addımları atması zərurəti vurğulanmışdır.¹⁰⁸

Ancaq, 21 iyul-12 avqust 1993-cü il tarixləri arasında ATƏM-in Minsk qrupunun BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və daha sonra alınan 853 sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsi üçün göstərdiyi səylər nəticəsiz qalmışdır. Çünki, 11 avqust 1993-cü il tarixdən etibarən Ermənistan hərbi birləşmələrinin Füzuli və Cəbrayıl rayonlarına hücumları güclənmişdir. Ermənilərin Füzulini işğal cəhdləri üzərinə 18 avqust 1993-cü il tarixdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətdə olan sədri ABŞ nümayəndəsi Madlen Olbrayt uzun bir açıqlama verərək, Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı vəziyyətin pisləşməsindən hiss etdikləri narahatçılığı dilə gətirmişdir. Açıqlamada Ermənistanın, "Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki qarşıdurmalarla bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 və 853 sayılı qətnamələrini yerinə yetirmək üçün addımlar atmasının zəruri olduğu, Azərbaycanın Fizuli rayonuna edilən hücumları dayandırması, daha əvvəl işğal edilən Kəlbəcər, Ağdam və digər yerlərin tərk edilməsinin zəruri olduğu" vurğulanmışdır.¹⁰⁹

9 avqust 1993-cü il tarixdə Romada ATƏM-in Minsk qrupunun Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri ilə görüşü yenidən başlamışdır. Görüşdə Erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılmasını nəzərdə tutan "Təcili Fəaliyyət Planı" müzakirə edilmişdir.¹¹⁰ Keçmiş DQMV-nin Erməni icmasının

¹⁰⁷ <http://www.president.az/azerbaijan/nk/conf3.htm>, (21 iyul 2009-cu il).

¹⁰⁸ <http://www.un.org/Docs/scres/1993/853e.paf>, (27 iyul 2009-cu il).

¹⁰⁹ "Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan", www.un.org/en/sc/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf, s.15-17. (29 iyul 2009) və Musa Qasımov, Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində, Bakı, Gənclik 1996, ss. 119-122.

¹¹⁰ Xalq qəzeti, 14 avqust 1993-cü il.

nümayəndələri plana və başqa sənədlərə etirazlarını bildirərək, bəzi dəyişikliklər təklif etmişdilər.¹¹¹ Bundan sonra isə Minsk qrupunun üzvü olan "Doqquzlar" tərəfindən yeni plan hazırlanaraq müzakirə üçün tərəflərə göndərilmişdir. Azərbaycan, öz maraqlarına uyğun olmayan və işğalı sona çatdırmağı nəzərdə tutmayan bu plana öz etirazını bildirmişdir. Planın qəbul edilməsi üçün tərəflərin ikisinin də razılığının şərt olması səbəbiylə bu plan da tətbiq oluna bilməmişdir. Planın qəbul edilməməsiylə vəziyyət bir az da mürəkkəbləşmişdir. Bu qarışıqlıqdan faydalanan Ermənistan hərbi birləşmələri hücumlarını artırmışdır. 23 avqust 1993-cü il tarixdə Ermənistan ordusu Füzuli rayonunun böyük hissəsini işğal etmişdir. Bunu 25-26 avqust 1993-cü il tarixdə Cəbrayılın, 31 avqustda isə Qubadlının işğal edilməsi izləmişdir. 21-28 sentyabr 1993-cü il tarixdə Parisdə ATƏM-in Minsk qrupu son hadisələri müzakirə etmək üçün görüş keçirmişdir.¹¹²

ATƏM-in Minsk qrupunun Parisdə keçilən 28 sentyabr 1993-cü il tarixli iclasında yenidən hazırlanmış "Təcili Fəaliyyət Planı" tərəflərə təqdim edilmişdir. Azərbaycan tərəfi planın bu variantının BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı qətnaməsinə zidd olduğunu əsas gətirərək plana qarşı çıxmışdır.¹¹³ Plan Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından işğalçı qüvvələrin qeyd-şərtsiz çıxarılmasını nəzərdə tutan 853 sayılı qətnaməsinin üçüncü bəndini pozaraq, bu qüvvələrin çıxarılması üçün ön şərtlər nəzərdə tuturdu. Ayrıca, planda bu ərazilərin necə azad ediləcəyi də göstərilirdi. Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasına göndərdiyi müraciətdə, sənədin qəbul edilməsinin hərbi gücdən istifadə edərək başqa dövlətlərin ərazilərinin ələ keçirilməsinin təqdir edilməsi və BMT prinsiplərinin açıqca pozulması mənasına gəlidiyi vurğulanırdı.

Azərbaycanın bütün etirazlarına baxmayaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurası ATƏM-in Minsk qrupu tərəfindən hazırlanan planı əsas alaraq 14 oktyabr 1993-cü il tarixli iclasında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsiylə bağlı 874 sayılı qətnaməni qəbul etmişdir.¹¹⁴ Bu qərarla, daha əvvəl alınan 822 və 853 sayılı qətnamələrə, fəaliyyətdə olan sədrin 19 avqust 1993-cü il tarixli şərhinə, ATƏM-in Minsk konfransının 1 oktyabr 1993-cü il tarixli məktubuna, Azərbaycanın və digər dövlətlərin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığına yer verilmiş, "Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində və Ermənistan-Azərbaycan arasında yaşanan" münaqişədən duyulan narahatçılıq qeyd olunaraq, 13 maddə sıralanmışdı. Bu maddələrdə, 822 və 853 sayılı qətnamələrin mütləq tətbiq olunması zərurəti və "işğal edilən torpaqların dərhal və şərtsiz olaraq tərk edilməsi mövzusunda" ATƏM-in Minsk qrupunun planının yerinə yetirilməsi üçün zəruri addımların atılması vurğulanırdı.¹¹⁵

¹¹¹ Nezaivismaya Qazeta, 20 avqust 1993-cü il.

¹¹² <http://www.president.az/azerbaijan/nk7conf3.htm> , (5 avqust 2009-cu il).

¹¹³ Azərbaycan, 13 oktyabr 1993-cü il.

¹¹⁴ Qasimov, Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində Azərbaycan (1991-1995), s. 122.

¹¹⁵ www.un.org/docs/scres/1993/874e.pdf , (17 avqust 2009-cu il).

Əslində heç bir sanksiya nəzərdə tutmayan bu qərarların Ermənistanın işğalçı hücumlarını dayandırması mümkün deyildi. Məhz bu səbəb də Ermənistanı cəsərtləndirmiş və 23 oktyabr 1993-cü il tarixdə Horadiz qəsəbəsinin, 28 oktyabr-1 noyabr 1993-cü il tarixlərində Zəngilanın da işğal edilməsiylə keçmiş DQMV də daxil olmaqla tarixi Qarabağ bölgəsinin demək olar ki, hamısı faktiki olaraq Azərbaycanın nəzarətindən çıxmış və Ermənistan ordusunun işğalı altında qalmışdır.

2-8 noyabr 1993-cü il tarixdə ATƏM Minsk qrupunun Vyanada keçirilən iclasında 9 ölkənin nümayəndələri bölgədəki son vəziyyəti qınayan açıqlamalar vermişdilər. Nəticədə, 9 ölkənin ortaq istəyilə bir bəyannamə qəbul olunmuşdur. Bəyannamədə hərbi hücumların başlanılması və yeni bölgələrin hərbi qüvvələrdən istifadə edilərək işğalı ATƏM-in prinsiplərinin pozulması kimi qiymətləndirilmişdir. Doqquz ölkə, işğalçı qüvvələri Horadiz və Zəngilan rayonlarından dərhal çıxmağa və BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarını yerinə yetirməyə dəvət etmişdir. Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı probleminin atəşkəs təmin edildikdən və işğal olunmuş torpaqlardan silahlı qüvvələr çıxarıldıqdan sonra keçirilməsi nəzərdə tutulan Minsk konfransında müzakirə ediləcəyi qeyd olunmuşdur.¹¹⁶ Bəyannamədə mənfəət məqamları da vardı. Belə ki, atəşkəsi pozan, hücumları davam etdirən, yeni torpaqlar işğal edən tərəfin adı yenə açıqca bildirilmirdi. Minsk qrupu Ermənistanın və Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında yaşayan ermənilərin hərbi qruplarının adını qeyd etməkdən çəkinərək "qarşıdurma tərəfləri" kimi ümumi anlayış və terminlərdən istifadə edirdi.¹¹⁷

Sonrakı dövrdə Vyanada ATƏM-in Minsk qrupu tərəfindən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853 və 874 sayılı qətnamələrinin tətbiq olunmasına dair "Təcili Fəaliyyət Planı" yenidən tərəflərin müzakirəsinə təqdim edilmişdir.¹¹⁸ Əslində "Vyana planı" ilə "Paris planı" arasında prinsipial heç bir fərq yox idi. Bu planda da münaqişənin tərəfi kimi Ermənistanın adı açıqca qeyd olunmurdu, sadəcə keçmiş DQMV erməniləri tərəf kimi təqdim olunurdular. Planda Şuşa və Laçından işğalçı qüvvələrin çıxarılması mövzusunda da toxunulmurdu. Bu mövzunun Minsk konfransında müzakirə edilməyəcəyi qeyd edilirdi. Digər işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması isə embarqonun qaldırılması ilə əlaqələndirilirdi. Bütün bu bəhs edilənlər Azərbaycan üçün məqbul hesab edilmədiyindən Azərbaycan tərəfi "Vyana planı"nı da qəbul etməmişdir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası da öz növbəsində Horadiz və Zəngilanın işğalı ilə bağlı 11 noyabr 1993-cü il tarixdə "təsirsiz qərarlar" silsiləsinin sonuncusunu

¹¹⁶ Əhmədov, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar, s. 23.

¹¹⁷ Əhmədov, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar, s. 23.

¹¹⁸ Adjusted Timetable of Urgent Steps to implement, UN Security Council Resolutions 822, 853 and 874, November 12, 1993. Azerbaijan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Arxiv.

qəbul etmişdir. Digərlərindən elə də fərqlənməyən 884 saylı qətnamədə əsas 11 maddə vardı. Qətnamədə əvvəlkilərdə olduğu kimi, ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində problemin həlli üçün lazımı səyin göstərilməsinin vacibliyi vurğulanırdı. Təhlükəsizlik Şurası özünün əvvəlki 822, 853, 874 saylı qətnamələrinə də istinad edərək, Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı münasibətlərin gərginləşməsindən, hərbi əməliyyatların güclənməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğalından, beynəlxalq sərhədlərin pozulmasından narahatçılığını ifadə etmiş, torpaq əldə etmək məqsədiylə güc istifadə edilməsinin qəbul edilməzliyini və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü vurğulamışdı. Daha sonrakı 9 maddədə, tərəflər arasında atəşkəsin pozulması, Zəngilan rayonunun və Horadiz qəsəbəsinin işğalı, mülki vətəndaşlara və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı hücumla qınanmış, BMT Təhlükəsizlik Şurasının mövzuya bağlı daha əvvəlki qərarlarının bölgədə tətbiq olunması üçün Ermənistan dövlətinin lazımı səyi göstərməsi istənilmiş, ATƏM-in Minsk qrupunun BMT Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin yerinə yetirilməsi üçün hazırladığı "Təcili Fəaliyyət Planının Yeniləndirilmiş Cədvəli" nə əməl edilməsi istənilmiş; bütün dövlətlərin münafişinin şiddətlənməsinə səbəb ola biləcək cəhdlərdən çəkinməsi tələbi vurğulanmışdır.¹¹⁹

İlin sonuna doğru müharibə səngiməmişdir. 1993-cü ildən geriyyə qalan Azərbaycanın işğal edilən torpaqları, BMT Təhlükəsizlik Şurasının tətbiq olunmayan qərarları və ATƏM-in Minsk qrupunun nəticəsiz qalan səyləri olmuşdur. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarını qısaca şərh etməli olsaq, qeyd etməliyik ki, bu qərarların mühüm bir istiqaməti daim Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığını, Ermənistanın problemdə tərəf olduğunu və işğal edilən ərazilərin dərhal və qeyd-şərtsiz tərk edilməsi zərurətini vurğulaması olmuşdur. Qərarların digər istiqamətini isə, Ermənistanın açıqca təcavüzkar ölkə kimi elan edilməməsi (halbuki, ordusu və hərbi təchizatı olmayan bölgədəki kiçik Erməni silahlı qrupların təyyarə, tank və ağır silahlarla təşkil edilən hücumların səbəbkarı olduğunu iddia etmənin nə qədər məntiqsiz olduğu çox açıq idi. Bundan əlavə, Kəlbəcərin işğalında iki tərəfdən - Azərbaycanın keçmiş DQMV-dən və Ermənistan sərhədindən hücumlar edildiyinə dair videolentlər də vardı), Ermənilərin işğal etdikləri əraziləri azad etməmələri halında tətbiq olunacaq sanksiyalar (İraqın Küveyti işğalı nümunəsində olduğu kimi) barədə heç bir konkret ifadənin ortaya qoyulmaması təşkil etmişdir. Amma nəticədə, daxili qarışıqlıqlar yaşayan və lazımı xarici hərbi dəstək təmin etməyən Azərbaycan öz ərazilərinin təxminən 20 %-ni itirmiş, ərazi bütövlüyü və suverenliyi ciddi şəkildə təhlükə altına düşmüşdür.

¹¹⁹ www.un.org/docs/scres/1993/884e.pdf, (27 avqust 2009-cu il).

Eyni dövrdə ATƏM-in Minsk qrupunun BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələri tətbiq etmək üçün hazırladığı "Təcili Fəaliyyət Plan"larının heç bir gücə sahib olmadığı da aydın şəkildə görünürdü. Bunun da başlıca səbəblərindən biri ATƏM-in əlaqədar qərarları tətbiq etməyən tərəfə qarşı sanksiya tətbiq etmə mexanizminə sahib olmamasıdır. Belə ki, Minsk qrupunun qəbul etdiyi qərarlar sadəcə təklif və tövsiyə xarakteri daşıyırdı.

1994-cü ilin yanvar-mart dövrü kiçik miqyaslı hücumlarla yanaşı, ATƏM və Rusiyanın vasitəçilik cəhdləriylə keçmişdir.

Rusiya ATƏM-in Minsk qrupunun üzvü olsa da sülhün təmin edilməsi üçün öz planlarına daha çox üstünlük verir və bununla da bölgədəki keçmiş nüfuzunu bərpa edəcəyini düşünürdü. Rusiyanın cəhdləri içində ən əhəmiyyətliləri Moskvada 18 yanvar 1994-cü il tarixdə Rusiya Xarici İşlər Naziri Andrey Kozirevlə Azərbaycan Xarici İşlər Naziri Həsən Həsənov arasındakı və 20 yanvar 1994-cü il tarixdə Rusiya və Ermənistan xarici işlər nazirləri Kozirev ilə Hovanisyan arasındakı görüşlər, 4 fevral 1994-cü il tarixində Macarıstanda "Minsk Doqquzluğu"nun ATƏM-in Minsk konfransının yeni sədri İsveçli Yana Eliassonla görüşü, 18 fevral 1994-cü il tarixdə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya müdafiə nazirləri arasında Moskvada keçirilən görüşdən sonra protokol imzalanması, 28 fevral - 1 mart 1994-cü il tarixlərində Rusiya prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsinin və Rusiya müdafiə nazirinin müavininin Bakı və İrəvana səfərləri olmuşdur.¹²⁰

31 mart - 3 aprel 1994-cü il tarixlərində MDB Parlamentlərarası Şurasının nümayəndəsi kimi Qırğızıstan Ali Məclisinin sədri və Rusiya prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Bakıya, İrəvana və Azərbaycanın Xankəndi şəhərinə səfər etmişdir. 9 apreldə Ermənistan gücləri Tərtər rayonuna təxminən bir ay davam edən iri miqyaslı hücum başlatmışdır.¹²¹ Aprelin 15-də Moskvadakı MDB dövlət başçıları zirvəsində Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşündə problem müzakirə edilmişdir. MDB sammitində "Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətrafındakı hadisələr" mövzusunda ortaq bir bəyanat verilmişdir.¹²²

26 aprel - 2 may 1994-cü il tarixlərində ATƏM heyəti bölgəyə səfər etmişdir. 4-5 may 1994-cü il tarixlərində, Bişkekdə MDB Parlamentlərarası Şurasının iclası çərçivəsində Qırğızıstan parlamenti və Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndələri ilə Ermənistan və Azərbaycan parlamentlərinin başçıları və keçmiş DQMV-nin azərbaycanlı (Azərbaycan Türkü) və erməni icmalarının nümayəndələri görüşmüşdür. Bu görüşdə sülhə doğru bir addım kimi 5 may 1994-cü il tarixdə "Bişkek Protokolu" imzalanmışdır.¹²³ Daha sonra imzalanacaq atəşkəs müqaviləsinə əsas təşkil edəcək olan bu protokolun,

¹²⁰ Aslanlı, "Tarihtən Günümüze Karabağ Sorunu", s. 414.

¹²¹ <http://www.president.az/azerbaijan/nk/conf3.htm>, (24 avqust 2009-cu il).

¹²² http://www.cis.minsk.by/russian/cis_peace.htm, (24 avqust 2009-cu il).

¹²³ Xalq qəzeti, 6 may 1994-cü il.

Azərbaycan, Ermənistan və keçmiş DQMV-nin təmsilçisi kimi yalnız Erməni icmasının adından imzalanması, Azərbaycan baxımından ciddi bir güzəşt idi. Çünki, o günə qədər Azərbaycan qarşı tərəf kimi yalnız Ermənistanı qəbul etməkdəydi. Lakin, indi öz ölkəsinin bir parçasını təmsil etdiyini iddia edənlərlə müqavilə imzalamışdı.

Protokolda qısaca, keçmiş DQMV və onun ətrafındakı münaqişələrin Azərbaycan və Erməni xalqlarına və bölgənin digər xalqlarına zərər verdiyi, 14 aprel 1994-cü il tarixli MDB sammitində silahlı münaqişənin dayandırılması və ortaq məxrəcə gəlinməsinin dəstəklənməsi, Parlamentlararası Şuranın və MDB-nin bu istiqamətdəki söyləri, BMT və ATƏM-in problemin həlli mövzusunda aldığı qərarların (xüsusilə Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin) yerinə yetirilməsi zərurəti vurğulanaraq, Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya müdafiə nazirləri arasında Moskvada imzalanan 18 fevral 1994-cü il tarixli protokola istinadən, 8 maydan 9 may keçən gecədən etibarən atəşin kəsilməsi, bir sıra başqa problemlərlə birlikdə qaçqınların yerlərinə qayıdışının təmin edilməsi mövzusunda razılıq əldə olunduğu bildirilirdi. 9 may 1994-cü tarixdə Azərbaycan və Ermənistan müdafiə nazirləri və keçmiş DQMV-dəki bölücü Erməni liderliyinin nümayəndələri arasında atəşkəslə əlaqədar müqavilə imzalanmışdır. 12 may 1994-cü il tarixdən etibarən atəşkəs rejimi tətbiq olunmağa başlamışdır.¹²⁴ Bu hadisə ilə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçı hücumlarına və iki ölkə arasında yaşanan müharibəyə rəsmi şəkildə son qoyulmuşdu. Amma, bu hələ müharibənin başa çatması demək deyildi. Yənə də 1994 atəşkəsindən bu günə qədərki dövrdə atəşkəsin tez-tez pozulması və bəzən bu pozuntuların müharibəyə çevriləcəyinə dair gözləntilər meydana gəlməsinə baxmayaraq, atəşkəs davam etmişdir.

VII - PROBLEMİN HƏLLİNƏ DAİR CƏHDLƏR (MAY 1994 - OKTYABR 2009)

Atəşkəs müqaviləsinin qüvvəyə minməsindən sonra problemin həlli istiqamətində söylər güclənmişdir. İndiyə qədər bu iqamətdə göstərilmiş təşəbbüsləri ümumilikdə belə təsnif etmək mümkündür:

- a) Azərbaycan və Ermənistan rəsmiləri arasındakı görüşlər vasitəsiylə;
- b) Beynəlxalq qurumların iclaslarında problemə dair aparılan müzakirələr və alınan qərarlar vasitəsiylə;
- c) Xarici dövlət rəsmilərinin və beynəlxalq qurumların vasitəçilik təşəbbüsləri vasitəsiylə;
- d) Müxtəlif dövlətlərin müxtəlif səviyyədəki rəsmilərinin öz aralarındakı görüşlərdə problemə dair müzakirələr və verilən bəyanatlar vasitəsiylə;

¹²⁴ www.cis.minsk.by/russian/cis-peace.htm, (27 avqust 2009-cu il).

- e) Azərbaycan və Ermənistanın qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) arasındakı görüşlər vasitəsilə;
- f) Rəsmi qurum və QHT-lər tərəfindən keçirilən konfrans və digər tədbirlər vasitəsilə.
- g) Son dövrlərdə bunlara əlavə olunan, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndə heyətlərinin ortaq səfərləri vasitəsilə

Bütün bu fəaliyyətlər çox vaxt bir-birinə paralel və əlaqəli şəkildə həyata keçirildiyi üçün həll təşəbbüsləri bu əsərdə konkret istiqamətlər əsasında yox, xronoloji ardıcılıqla qeyd olunmuşdur.

1) HƏLLƏ DAİR İLK TƏŞƏBBÜSLƏR

2 may 1994-cü il tarixdə atəşkəs imzalandıqdan sonrakı dövrdə Rusiyanın Minsk qrupundakı nümayəndəsi Vladimir Kazimirov 1994-cü ilin iyun və tez-tez səfər edərək görüşlər keçirmişdir.¹²⁵ Kazimirov, keçirdiyi görüşlərin məqsədinin "atəşkəsin gücləndirilməsi və "Böyük Siyasi Saziş" in hazırlanması olduğunu" ifadə etmişdir.¹²⁶ Rusiya, "Böyük Siyasi Saziş" in imzalanmasıyla, münaqişə bölgəsinə Rus ordusunun göndərilməsi və gələcəkdə bu problemin həllini öz nəzarətində saxlayaraq ümumilikdə Qafqazda mövqeyini yenidən gücləndirmək məqsədini güdüdü. Ancaq, Qərb dövlətləri Rusiyanın Qafqazda təsirini yenidən gücləndirmə cəhdlərinə qarşı çıxırdılar. Bu mövzuda xüsusilə ABŞ etirazlarını açıq şəkildə ortaya qoyurdu. Buna görə də, Rusiyanın öz hərbi birləşmələrini BMT-nin Sülhməramlıları statusu ilə bölgəyə yerləşdirmə təşəbbüsünə qəti şəkildə etiraz edilmişdir. Qərbin bu mövzudakı sərt mövqeyi ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya və Türkiyə rəsmilərinin açıqlamalarında da vurğulanırdı, ABŞ-ın MDB üzrə nümayəndəsi Ceyms Kollins münaqişə bölgəsinə hər hansı bir dövlətin silahlı güclərinin tək başına gətirilməsinə icazə verməyəcəklərini və problemin həllinin sadəcə ATƏM çərçivəsində təmin edilməsinə üstünlük verdiklərini açıqlamışdı. Problemin həlli üçün Rusiyanın hazırladığı "Böyük Siyasi Saziş" planının tətbiq

¹²⁵V. Mitayev, "Rossiya i Zapad v Karabaxskom Konflikte", www.zakafkazya.org, (14 avqust 2009-cu il).

¹²⁶Mətbuatda yazılanlara görə, Rusiyanın təklif etdiyi "Böyük Siyasi Saziş" Qarabağ probleminin dörd mərhələ üzrə həllini nəzərdə tutmaqda idi: ilk mərhələdə, tərəflərin hərbi qüvvələrinin 5-10 km geri çəkilməsi, iki gün içərisində Erməni qüvvələrinin Ağdam və Füzulidən çıxarılması, sülhməramlıların və müşahidəçilərin yerləşdiyi təhlükəsizlik zolağının yaradılması; ikinci mərhələdə Ermənistan ordusunun Cəbrayıldan çıxması, girov və əsirlərin qarşılıqlı dəyişdirilməsi, Ağdam və Füzulidən olan qaçqınların evlərinə qayıtması; üçüncü mərhələdə üç həftə ərzində Zəngilan, Qubadlı və Kəlbəcərin Ermənilər tərəfindən tərk edilməsi, Ermənistandan keçərək Naxçıvana gedən təbii qaz kəmərinin fəaliyyətə başlaması, dəmiryolu və quru yolu nəqliyyatının təkrar başlatılması; son mərhələdə "Dağlıq Qarabağ"ın, Laçın və Şuşanın statusunun müzakirə edilməsi. Mənbə: Mityayev, "Rossiya i Zapad v Karabaxskom Konflikte", www.zakafkazya.org, (14 avqust 2009-cu il).

olunmasında, ATƏM ilə Rusiya arasında yaşanan gərginliyin səbəbi, ATƏM-in problemin həllində yeganə vasitəçi olması (Rusiya yeganə vasitəçi modelini müdafiə edir və bu çərçivədə problemi təkbaşına 9 nəzarətdə saxlama məqsədini reallaşdırmağa çalışırdı) yanaşmasını qəbul etməməsiydi.¹²⁷

Azərbaycan da sülh planı çərçivəsində yalnızca Rus əsgərlərinin sülhməramlı güc kimi bölgəyə yerləşdirilməsinə qarşı çıxmışdır. 1994-cü ilin iyul ayında bir açıqlama verən Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Rus hərbiçilərinin bölgəyə) ATƏM-in sülhməramlı qüvvələri tərkibində və çoxmillətli sülhməramlıların bin hissəsi kimi daxil olmasını qəbul edə biləcəklərini ifadə etmişdir.¹²⁸

Avqust-sentyabr 1994-cü il tarixlərində Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Moskvada keçirilən "Böyük Siyasi Saziş"ə dair müzakirələrdə nəticə əldə olunmaması, əslində Rusiyanın tək başına vasitəçilik etmə təşəbbüslərinin uğursuzluqla başa çatması demək idi. Rusiyanın problemin həllindəki təşəbbüsünə və tək başına sülhməramlı güc göndərməsinə mane olmaq üçün ATƏM-in Yüksək Məmurlar Komitəsi 16 sentyabr 1994-cü il tarixdə münafişə bölgəsinə göndəriləcək sülhməramlı gücün çox millətli olmasına qərar vermişdir.¹²⁹

24 oktyabr 1994-cü il tarixdə ATƏM-in xüsusi iclasında, qurumun fəaliyyətdə olan sədri İtaliya Xarici İşlər Nazirinin müavini A. Martinin sülhməramlı gücün tərkibinə dair təklifi qəbul edilmişdir. Qəbul edilmiş bu plan çərçivəsində bölgəyə təxminən 3000 hərbiçi və lazımı miqdarda hərbi ləvazimat göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Planda, bölgəyə gedəcək sülhməramlı qüvvədə bir dövlətin ən çox 30 faiz nisbətində təmsil oluna biləcəyi ifadə edilirdi. Plan, sülh danışıqlarının aparılmasına və bölgəyə sülhməramlı missiyanın göndərilməsinə dair bütün səlahiyyət və məsuliyyətin Minsk qrupunda olmasını nəzərdə tuturdu. ATƏM-in sülhməramlı gücünün bölgəyə göndərilməsi planına ilk reaksiyanı Rusiya vermişdir.¹³⁰ Çünki ATƏM gücünün bölgəyə gəlməsi, problemin həllinin əsasən Rusiyanın nəzarətindən çıxmasına, hətta rəsmi Moskvanın prosedən kənarlaşmasına səbəb ola bilərdi. O vaxt ATƏM-in Minsk qrupuna sədrlik edən Adres Byurner sülhməramlı gücün yerləşdirilmə şəklini müzakirə etmək üçün Rki və İrəvana səfər etmişdir. Ancaq, Azərbaycanın qəbul etdiyi bu planı, Ermənistan rədd etmişdir.

¹²⁷ Ayna, 10 sentyabr 1994-cü il.

¹²⁸ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Utro Rossii" qəzetinə müsahibəsi - 6 iyul 1994-cü il, <http://library.aliyev-heritage.org/az/7235858.html>, (28 avqust 2009-cu il).

¹²⁹ Arsen Gasparyan, "Dinamika Karabaxskovo Konflikta; Rol Rossiskoy Federasii v Evo Uregulirovaniy",

www.coc.org/journal/cac06-1999, (17 avqust 2009-cu il).

¹³⁰ Segodnya (Rusiya), 14 oktyabr 1994-cü il.

ATƏM-in 1994-cü ilin dekabr ayında keçirilən Budapeşt sammitində bu qurumun ATƏT-ə (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) çevrilməsi ilə yanaşı, Minsk qrupunun formasında dəyişiklik edilmiş və tək sədrli sistem yerinə iki sədrdən ibarət həmsədrlik institutu yaradılmışdır. Sammitdə Rusiyaya Minsk qrupunun daimi həmsədrli statusu verilərək, NATO və Rusiyanın ortaq sülhməramlı güc yaratması və bu qüvvələrin ilk olaraq Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı münaqişə bölgəsinə (əslində Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına) yerləşdirilə biləcəyi də qərarlaşdırılmışdır.¹³¹ ATƏT bu qərarıyla, Rusiyaya Minsk qrupunda daimi həmsədrlik postu verərək onun etirazlarını zəiflətməmiş və buna paralel olaraq da, problemin həllinin ATƏT çərçivəsindən çıxaraq Rusiyanın monopoliyasına keçməsinə mane olmağa çalışmışdır.

6-11 fevral 1995-ci il tarixdə Moskvada Azərbaycan, Ermənistan və keçmiş DQMV erməniləri arasında müzakirələr başlamışdır.¹³² Ermənistan tərəfi, müzakirələrin keçmiş DQMV Erməni tərəfi nümayəndələri, Azərbaycan və Ermənistan arasında üç tərəfli keçirilməsində təkid edirdi. Müzakirələrdə keçmiş DQMV ermənilərinin tərəf kimi qəbul edilməsi üçün Azərbaycana digər güclər tərəfindən də böyük təzyiqlər göstərilməkdəydi. Azərbaycan tərəfi isə, münaqişənin tərəflərin Azərbaycan ilə Ermənistan olduğu, keçmiş DQMV-nin Erməni və Azərbaycanlı icmalarının isə yalnız "maraqlı tərəf" olduğu tezisini müdafiə edirdi. Bundan başqa, Erməni tərəfi sülhməramlı gücünün bölgəyə, sülh müqaviləsinin imzalanmasından əvvəl göndərilməsini istəyirdi. Ermənistan bölgəyə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulan qüvvələrin içərisində Türkiyə əsgərlərinin olmamasının vacibliyini vurğulayırdılar.¹³³ Sülh danışıqlarında problem yaranan bir başqa bir mövzu isə Şuşa və Laçının boşaldılması və keçmiş DQMV-nin yeni statusunun necə müəyyənləşdiriləcəyi məsələsi idi. Ermənistan Şuşa və Laçının gələcəyi məsələsini keçmiş DQMV-nin statusunun müəyyənləşdirilməsindən sonra müzakirə edilməsi fikrini müdafiə edir və Laçın koridorunun öz nəzarətində qalması şərtini irəli sürürdü. Ancaq, Azərbaycan tərəfi bu təklifləri qəbul etməmişdir. Azərbaycan, Laçın koridorunun sülhün təmin edilməsi prosesində beynəlxalq qüvvələrin nəzarətində qalmasına razılıq versə də, keçmiş DQMV-nin statusu məsələsinin ancaq, işğalçı qüvvələr Şuşa və Laçını tərk etdikdən sonra müzakirə edəcəyini ifadə etmişdir. Ancaq Erməni tərəfi bu yanaşmanın əleyhinə çıxmışdır. Azərbaycan tərəfi də təklifləri mövcud variantda qəbul etməmişdir. Nəticədə Moskva müzakirələri də uğursuzluğa düşər olmuşdur.

¹³¹ Manvel Sarkisyan, *Politikəskiye Problemi Kavkaza: Armeniya, Politika Armenii v Regione*, Erivan, The Armenian Center for National and international Studies nəşri, 1995, s. 55.

¹³² Azərbaycan, 10 may 1995-ci il.

¹³³ Sabah (Türkiyə), 20 oktyabr 1994-cü il.

20 sentyabr 1994-cü il tarixdə Azərbaycan ilə Qərbin böyük neft şirkətləri arasında "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan neft müqaviləsinin imzalanması, eyni zamanda Qərbin Azərbaycanda mövqeyini gücləndirməsi mənasına gəlirdi.¹³⁴ 30 illik bu müqavilə (və daha sonra imzalanacaq başqa müqavilələr və global əhəmiyyətli layihələr) səbəbiylə, Qərb dövlətləri bölgədəki problemlərin bir gün əvvəl həll edilməsini və bölgədə sülh və sabitliyin təmin edilməsini istəyirdilər. Bu çərçivədə ilk olaraq bölgənin yenidən Rusiyanın təsir dairəsinə girməsinə mane olmaq lazım idi. ABŞ-ın ATƏT-dəki nümayəndəsi Jozef Pressel açıq şəkildə Rusiyanın bölgəni nəzarət altında tutması ehtimalından böyük narahatçılıq keçirdiklərini ifadə edirdi.¹³⁵

Qərb dövlətlərinin bölgəyə marağının artdığını görəndə Rusiya 1995-ci il martın 16-da Ermənistanla 25 illik hərbi müqavilə bağlamışdır. Müqavilə Rusiyanın Ermənistanda hərbi baza yerləşdirməsini rəsmiləşdirirdi.¹³⁶

1995-ci ilin mart ayının axırlarında ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri münaqişə bölgəsinə səfər etmişdir. 6-7 aprel 1995-ci il tarixdə də Stokholmda ATƏT-in Minsk qrupu Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal problemi ilə əlaqədar yeni müzakirələr aparmışdır. Hər iki cəhdin də nəticəsiz qalmasına Erməni tərəfinin əvvəlcə bölgənin statusunun təyin olunması tələbi, Azərbaycan tərəfinin isə əvvəlcə işğalçı qüvvələrin Şuşa və Laçını boşaltmasını istəməsi səbəb olmuşdur.

1995-ci ilin may ayında Moskvada keçirilən müzakirələrdə Ermənistan anı bir qərarla Minsk konfransı prosesində iştirak etməyəcəyini bildirmişdir. Beləcə, Ermənistanın atdığı taktiki addımlar səbəbiylə həm Moskva, həm də 1995-ci ilin iyun-iyul aylarında keçirilən Helsinki (Finlandiya) və Baden (Avstriya) müzakirələri nəticəsiz qalmışdır.

ATƏT-in Minsk qrupunun 1995-ci ildə keçirilən müzakirələrində, Ermənistan tərəfinin işğalçı mövqeyindən hər hansı bir güzəştə getmədiyini üçün heç bir nəticə əldə edilməmişdir. Azərbaycan tərəfinin 1995-ci ildə siyasi uğur sayıla biləcək tək bir qazancı olmuşdur. Bu da, 3-9 sentyabr 1995-ci il tarixlərində Minsk qrupunun Moskvada keçirilən müzakirələrində, Minsk konfransının həmsədrləri V. Lozinski və H. Talvityenin təklifləriylə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının boşaldılmasıyla əlaqədar planın ilk mərhələsinə Laçının da əlavə edilməsi idi.¹³⁷

¹³⁴ S.V.Vostrikov, "Karabakskiy Krizis i Politika Rossii na Kavkaze", Nezavisimaya qazeta, 12 avqust 1996-cı il.

¹³⁵ Azərbaycan, 1 mart 1995-ci il.

¹³⁶ Azərbaycan, 10 may 1995-ci il.

¹³⁷ Azadlıq, 5 dekabr 1995-ci il.

2) ATƏT ÇƏRÇİVƏSİNDƏ ARTAN SƏYLƏR

1996-cı ilin fevral ayının sonlarında ATƏT-in fəaliyyətdəki sədri Flavio Kotti, ATƏT-in Minsk konfransının həmsədrləri V. Lozinski və H. Talvitye, Minsk qrupunun həmsədrləri V. Kazimirov və R. Niberg bölgəyə səfər etmişdilər.¹³⁸ Səfər vaxtı ATƏT-in fəaliyyətdəki sədri Flavio Kotti rəsmi Bakının, Azərbaycan sərhədləri daxilində, keçmiş DQMV inzibati sərhədləri çərçivəsində muxtar struktur yaradılmasına dair təklifini dəstəklədiyini və münaqişənin həlli üçün hər cür köməyin göstəriləcəyini bildirmişdir.¹³⁹ F. Kotti bu cür münaqişələrin həlli prosesində ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatların belə çətinlik çəkdiyini qeyd etmiş, bunun üçün də münaqişənin tərəflərinin sülhü təmin etmək üçün bir araya gəlmələri zərurətini vurğulamışdır.¹⁴⁰ ATƏT nümayəndələrindən sonra bölgəyə səfər edən ABŞ Xarici İşlər Nazirinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə müavini Strob Talbott da Azərbaycan və Ermənistan rəsmiləri arasında birbaşa müzakirələrin şərt olduğunu qeyd etmişdir. ATƏT-in Minsk qrupunun Rusiyalı həmsədri Kazimirov ABŞ rəsmisinin bu mövqeyini dəstəkləsə də, Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı müzakirələrdən müsbət nəticə çıxacağına o qədər də inanmadığını ifadə etmişdir.

Rusiya ilə ABŞ arasında Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı məsələsinin həlli prosesində gizli rəqabət olmasına baxmayaraq, hər iki tərəfin də problemin həllindəki mövqeyi eyni idi. Mövzuya dair açıqlama verən ABŞ-ın Minsk qrupundakı nümayəndəsi Con Mareska, münaqişədəki ən önəmli problemin muxtariyyət mövzusu olmadığını, çünki bütün tərəflərin muxtariyyətin varlığını qəbul etdiklərini ifadə edirdi. Mareska münaqişəyə dair başlıca məsələnin isə hələ də həll edilə bilməyən Şuşa və Laçının boşaldılması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mövzusu olduğunu vurğulayırdı.¹⁴¹ Bu çərçivədə, 1996-cı il aprelin ortalarında keçirilən Rusiya-ABŞ sammitində ABŞ, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan arasında dördtərəfli görüşün reallaşdırılması və ABŞ-Rusiya ortaq planının imzalanması nəzərdə tutulurdu. Ancaq Ermənistanın, işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindəki Ermənilərin iştirakı olmadan imzalanacaq hər hansı bir müqavilənin əhəmiyyətə sahib olmayacağını açıqlaması və Azərbaycanın da əvvəlki kimi bölgə ermənilərini münaqişənin tərəfi kimi tanımayacağını qeyd etməsi Moskva müzakirələrinin də nəticəsiz qalmasına səbəb olmuşdur.

15-18 iyun 1996-cı il tarixlərdə Moskva vəda Minsk qrupunun Qarabağ problemiylə əlaqədar yeni bir iclası keçirilmişdir.¹⁴² Müzakirə mövzusu yenə də Şuşa və Laçının boşaldılması və tərəflərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olmuşdur. Danışıqlarda Ermənistan tərəfi, Azərbaycanın hərbi baxımdan çox

¹³⁸ Xalq qəzeti, 1 mart 1996-cı il.

¹³⁹ Azərbaycan, 1 mart 1996-cı il.

¹⁴⁰ Panorama, 6 mart 1996-cı il.

¹⁴¹ Panorama, 25 yanvar 1996-cı il.

¹⁴² Nezasivismaya qazeta, 2 iyul 1996-cı il.

gücləndiyini və bunun Ermənistan üçün daimi təhlükə meydana gətirəcəyini səbəb göstərərək Şuşa və Laçını tərk etmələrinin mümkün olmadığını ifadə etmişdir. 1-5 iyul 1996-cı il tarixlərində Stokholmda keçirilən danışıqlar da bir növ Moskvadakı müzakirələrin davamı xarakterinə sahib olmuşdur. Moskva və Stokholm müzakirələrində Minsk qrupunun həmsədrlərinin mövqeyi Erməni tərəfinin istəklərinə daha yaxın olduğundan, təqdim edilən heç bir təklif Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməmişdir.¹⁴³ 2-3 dekabr 1996-cı il tarixlərində Lissabondakı ATƏT dövlət və hökumət başçılarının sammitinə qədərki dövrdə Minsk qrupunun müzakirələrində və Frankfurtda (Almaniya) və Amsterdamda (Hollandiya) vasitəçilərin iştirakı olmadan keçirilən iki görüşdə də heç bir təklif qəbul edilməmişdir.¹⁴⁴

3) ATƏT-İN LISSABON SAMMİTİ

ATƏT-in Lissabon sammiti 52 Avropa dövlətinin, ABŞ və Kanadanın, ayrıca müşahidəçi statusuyla 10 Asiya və Afrika dövlətinin dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilmişdir. ATƏT-in Lissabon sammitinin ən əhəmiyyətli gündəm maddələrindən biri də Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi olmuşdur. Sammitdə Azərbaycan, ATƏT prinsipləri çərçivəsində öz ərazi bütövlüyünü qorumaq şərtiylə, Azərbaycan sərhədləri içində keçmiş DQMV inzibati sərhədləri daxilində ən geniş muxtariyyətə malik qurumun yaradılması ilə razılaşaçağını ifadə etmişdir. Azərbaycanın bu təklifi Ermənistan istisna olmaqla, ATƏT-in Minsk qrupunun bütün üzvləri tərəfindən də dəstəklənmişdir.¹⁴⁵ Ancaq göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq Azərbaycan Lissabon sammitinin yekun bəyannaməsindən təklif etdiyi maddənin çıxarılmasına və tam əks istiqamətdə Ermənistanın təklif etdiyi başqa bir maddənin qoyulmasına mane ola bilməmişdir. Azərbaycanın təklif etdiyi maddəyə Ermənistanın "veto" tətbiq etməsi və zirvə bəyannaməsinin qəbul edilməsinə maneçilik törətməsi səbəbiylə üçüncü ölkələr Azərbaycandan, öz təklifindən imtina etməsini istəmiş və Azərbaycan bu istəyi qəbul etmişdir.

Azərbaycan nümayəndələrinin səyləri və təkidi üzərinə yekun bəyannamənin 20-ci maddəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü vurğulayan elementlərə yer verilmişdi. Ancaq Ermənistan nümayəndələri bəyannamənin 20-ci maddəsinə "veto" qoymuşdur. Yekun bəyannamədə Azərbaycanın etiraz etdiyi başqa məqamlar da vardı. Belə ki, münaqişənin həllində ərazi bütövlüyü prinsipini vurğulayan heç bir ifadə olmadığı halda, öz müqəddəratını təyin etmə hüququna dair ifadələr xüsusi vurğulanmışdı. Azərbaycan tərəfi də bunu nəzərə alaraq, sammitdə alınan qərarların heç birini imzalamayaraq "veto" hüququndan istifadə

¹⁴³ Nezasvisimaya qazeta, 13 iyul 1996-cı il.

¹⁴⁴ Nezasvisimaya qazeta, 1 noyabr 1996-cı il.

¹⁴⁵ Əli Həsənov, Azərbaycan və ATƏT: Ermənistan-Azərbaycan Münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ Problemi Ümumi Avropa Təhlükəsizliyi Fonunda, Bakı 1997, s.

etmişdir.¹⁴⁶ Sammitin yekun bəyannaməsinin qəbul olunmama ehtimalı yüksək olduğundan, xüsusilə Türkiyə və Fransanın vasitəçiliyi ilə "orta yol" tapılmışdır. Buna görə, Azərbaycan "veto" hüququndan istifadə etməkdən imtina etmiş və bəyannamə qeyd edilən 20-ci maddə də daxil olmaqla Azərbaycanın təklifləri diqqətə alınmadan və ümumilikdə isə Ermənistanın istəkləri ilə razılaşaraq qəbul edilmişdir. Bunun əvəzində, ATƏT-in fəaliyyətdəki sədri F. Kotti 3 dekabr 1996-cı il tarixdə Azərbaycanın istəklərini ehtiva edən xüsusi bir bəyanat vermişdir. Bəyanatda 3 əsas prinsip vurğulanırdı. Bunlar, Ermənistan «Azərbaycanın ərazi bütövlüyü; Azərbaycan içərisində keçmiş DQMV-yə ən yüksək muxtariyyət statusunun verilməsi; bu muxtar quruluşun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təminat altına alınması şəklində ifadə edilmişdi.¹⁴⁷

Göründüyü kimi, Ermənistanın "veto"sunda axıra qədər israr etməsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü vurğulayan 20-ci maddə sammitin yekun bəyannaməsindən çıxarılmış və bu hadisə Azərbaycan tərəfinə və ictimaiyyətə sanki bir zərurət kimi təqdim olunmuşdur. Burada iki maraqlı və qəribə məqam var idi. Doğrudan da "veto"lar ucbatından bəyannamənin çıxarmaması ehtimalı var idisə, tərəflərdən birinin güzəştə getməsi zəruri idi. Amma belə vəziyyətdə Azərbaycan ərazilərini işğal altında tutan Ermənistan güzəştə getmək istəmədiyinə görə, torpaqları işğal altında qalan Azərbaycanın güzəşt etməsi niyə şərt olmuşdur, bu, anlaşıqlı deyil. Digər tərəfdən əslində münaqişələrin dinc yolla həll edilməsinə dair bəyanatlar üçün hər kəsin səs verməsi qaydası şərt də deyil. Belə ki, ATƏM-in Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il tarixli qərarına görə, bir dövlət ATƏM-in əsas prinsiplərini açıqca pozursa, onun müsbət mövqeyi olmadan da yekun bəyannamələr və digər qərarlar qəbul edilə bilərdi. Bu çərçivədə, Yuqoslaviya məsələsində iki dəfə bu ölkənin etirazına baxmayaraq qərar qəbul edilmişdir¹⁴⁸. Bu sammitdə də ATƏT iştirakçılarının və rəsmilərinin Ermənistanın etirazına baxmayaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü vurğulayan maddənin bəyannamədə qalmasını təmin etmələri mümkün idi. Ancaq bunun edilməməsi, ATƏT kimi əhəmiyyətli bir beynəlxalq təşkilatın Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsindəki yanaşmasında ikili standartın göstəricisi olmuşdur. Bu, eyni zamanda Azərbaycan tərəfinin ciddi bir güzəşti kimi də qiymətləndirilə bilər.

Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlik institutunda bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Əvvəlcə, 1997-ci ilin yanvar ayında başlayan Minsk qrupuna Fransanı təmsil edən bir həmsədr təyin edilmişdir.¹⁴⁹ Daha sonra Rus və Fransız həmsədrələrə bir də ABŞ-lı həmsədr əlavə olunmuşdur.

¹⁴⁶ Əli Həsənov, qeyd olunan əsər, s. 53.

¹⁴⁷ Bəyanatın tam mətni üçün baxın: "Statement of The Osce Chairman-in-Office", Lisbon Document 1996, <http://www.osce.org/item/4049.html>, s.15 (10 sentyabr 2009-cu il).

¹⁴⁸ Əhmədov, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar, s. 49.

¹⁴⁹ Azadlıq, 15 yanvar 1997-ci il.

Bundan sonra ATƏT-in fəaliyyətdəki sədri Danimarka Xarici İşlər Naziri Niels Helveg Petersen 14 fevral 1997-ci il tarixdə, Minsk qrupunun yeni həmsədrlərinin təyinatını təsdiqləmişdir.¹⁵⁰ Beləcə ATƏT-in Minsk qrupu üçün hazırda da davam edən üçlü həmsədrlik İnstitutu formalaşdırılmışdır.

Lissabon sammitindən sonra problemin həlli prosesində xüsusilə əhəmiyyətli addımlar Minsk qrupu həmsədrləri tərəfindən irəli sürülən həll təklifləri və Azərbaycan ilə Ermənistan dövlət başçıları arasındakı birbaşa müzakirələrin başlaması olmuşdur.

4) HƏMSƏDRLƏRİN ÜÇ HƏLL MODELİ

Həmsədrlər tərəfindən indiyə qədər bir çox həll variantları ortaya qoyulmuşdur. Bunlardan bəziləri bütövlükdə məsələnin həllinə dair, bəziləri isə problemin hər hansı istiqamətinə dair olmuşdur. Bunlar arasında ən geniş şəkildə rezonans yaradanı Azərbaycan mətbuatında 2001-ci ildə açıqlanan və məsələnin demək olar ki, bütün istiqamətlər üzrə həllini nəzərdə tutan üç həll təklifi olmuşdur. Bunlardan biri Azərbaycan, digər ikisi isə Ermənistan tərəfindən qəbul olunmadığı üçün razılışma əldə edilməmişdir.

Bu təkliflər "Paket Həll", "Mərhələli Həll" və "Ortaq Dövlət" variantları kimi adlandırılmaqdadır. Təkliflər əsasən eyni maddələri ehtiva etməklə birlikdə, önəmli fərqliliklər də daşımaqdadır. Təkliflərin hər üçündə iqtisadi məqamlar ön plana çıxarılaraq, bölgənin inkişafı, həyat standartlarının yüksəldilməsi, bölgəyə xarici sərmayənin gəlməsi üçün sülhün şərt olduğu ifadə edilmişdir. İmzalanacaq müqavilənin bölgənin gələcəyinə dair müsbət gözləntiləri artıracağı, bölgə xalqları arasındakı əməkdaşlığı gücləndirərək rifaha xidmət edəcəyi vurğulanmışdır. Təkliflər, "Azərbaycan ilə onun Dağlıq Qarabağ bölgəsi" arasında çıxış biləcəklər problemlərin həlli üçün Daimi Ortaq Komissiya və Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan-Ermənistan İkitərəfli (və ya Hökumətlərarası) Komissiyasının qurulmasını da nəzərdə tutmuşdur. Bundan əlavə, hər üç təklifdə də Ermənistan silahlı qüvvələrinin, Ermənistan sərhədləri daxilində qayıtmaları zərurəti vurğulanmaqda, bununla birlikdə Azərbaycan hərbi və hüquq-mühafizə qüvvələrinin "Dağlıq Qarabağ rəhbərliyi"nin razılığı olmadan onun sərhədlərinə daxil ola bilməməsinin vacibliyi də ifadə edilməkdəydi.

18 iyul 1997-ci il tarixdə gündəmə gətirilən "Paket Həll" (rəsmi adı "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş") adlı ilk təklif problemin həllinə dair bütün əhəmiyyətli məqamları ehtiva edən bir razılışma prosesini nəzərdə tuturdu. Müqavilənin giriş hissəsində tərəflərin BMT müqaviləsinə, ATƏT-in əsas prinsiplərinə, beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə bağlı qalmaları və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884

¹⁵⁰ Azadlıq, 9 aprel 1997-ci il.

sayılı qətnamələrinə əməl etmə zərurəti vurğulanmışdır. "Paket Həll" variantına görə tərəflər münaqişənin həllinə dair iki müqavilə imzalamalıydılar. Bunlardan birində sülhün şərtləri, digərində isə "Dağlıq Qarabağ"ın statusu tənzimlənməli idi. İlk razılaşma ilə, tərəflərin problemin həllində dinc yolla həll prosesinə tamamilə əməl etmə öhdəliyi götürəcəkdilər. Təklif Ermənistan ordusunun Ermənistan sərhədləri içərisinə çəkilməsini də nəzərdə tutmaqda idi.¹⁵¹ Bu maddə, Azərbaycan torpaqları içərisində Ermənistan ordusunun olduğunu ATƏT tərəfindən etiraf edilməsi mənasına da gəlirdi.

Təklifin ikinci müqaviləyə dair hissəsində isə münaqişənin bütün tərəflərinin Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyünü qəbul etmələri və Azərbaycan içərisində "Dağlıq Qarabağ" adlı dövlətin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu hissədə, "Dağlıq Qarabağ" coğrafiyasında əvvəlcə yaradılacaq dövlət qurumun Konstitusiyasının və qanunlarının qüvvədə olacağı və bu qurumun polis gücləri və orduya malik ola biləcəyi də ifadə edilirdi.¹⁵²

2 dekabr 1997-ci il tarixdə təqdim edilən "Mərhələli Həll" (rəsmi adı "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş"), əvvəlcə sülhün təminini, qaçqınların geriye dönüş şərtlərinin hazırlanmasını vurğulamaqda, bölgədə qurulacaq muxtar qurumun statusuyla, Laçın, Şuşa və keçmiş Şaumyan rayonlarının vəziyyətinə dair müzakirələrin daha sonra keçirilməsi mövzularında razılaşmağı nəzərdə tutmaqda idi.¹⁵³ Bu təklifdə, ilk addımlar atıldıqdan sonra bölgəyə, ATƏT-in 1994-cü il tarixli Budapeşt sammitinin yekun bəyannaməsində də nəzərdə tutulduğu kimi, sülh məramlı qüvvələrinin gəlməsi nəzərdə tutulmuşdur.

7 noyabr 1998-ci il tarixdə təqdim edilən və "Ortaq Dövlət" (rəsmi adı "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında") kimi adlandırılan son təklif isə, "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın qurulmasını və bu respublikanın Azərbaycan sərhədləri içində, onunla ortaq dövlət meydana gətirməsini nəzərdə tuturdu. Təklifdə, ortaq dövləti idarə etmək üçün Azərbaycanın və "Dağlıq Qarabağ"ın dövlət başçılarının, baş nazirlərinin və parlament başçılarının nümayəndələrindən ibarət ortaq komitənin qurulması zərurəti qeyd edilirdi. "Ortaq Dövlət" variantında digər təkliflərə əlavə olaraq, "Dağlıq Qarabağ"ın rəsmi dilinin ermənicə olacağı və əgər istəsə "Dağlıq Qarabağ"ın öz

¹⁵¹ "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş", Azərbaycan, 21 fevral 2001-ci il; "Minsk Group proposal (package deal)", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts18.php>, (17 avqust 2009-cu il).

¹⁵² "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş", Azərbaycan, 21 fevral 2001-ci il; "Minsk Group proposal (package deal)", <http://www.c-r.org/our-work7accord/nagorny-karabakh/keytexts18.php>, (17 avqust 2009-cu il).

¹⁵³ "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş", Azərbaycan, 21 fevral 2001-ci il; "Minsk Group proposal (step-by-step deal)", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts19.php>, (17 avqust 2009-cu il).

pulunu çap edə biləcəyi qeyd edilirdi. Təklifdə, Laçın koridorunun, Şuşa və keçmiş Şaumyan rayonunun statuslarına, sülh müqaviləsinin məzmunu və təminatı ilə əlaqədar maddələrə də yer verilmişdi. Təklifin son hissəsində, münafişə tərəfləri arasında imzalanacaq müqavilələrin zəmanət altına alınması üçün Rusiya, ABŞ və Fransa dövlət başçılarının ortaq fəaliyyət göstərəcəyi vurğulanırdı.¹⁵⁴

İlk iki təklif Azərbaycan tərəfindən qəbul edilməsinə baxmayaraq, Ermənistan tərəfindən rədd edildiyi üçün, ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri üçüncü variantı təklif etmə zərurəti hiss etmişdilər. Xüsusilə Rusiyalı həmsədrin təsiri ilə hazırlanan və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozan üçüncü təklif isə Azərbaycan tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün sülh müqaviləsi imzalanmamışdı. Buna baxmayaraq daha sonrakı dövrlərdə, yeni planların hazırlanması mövzusu gündəmə gələrkən, bu təkliflərin əsas kimi istifadə ediləcəyi müxtəlif şəkildə vurğulanmışdı.

5) VASİTƏÇİ DÖVLƏTLƏRİN VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN TƏŞƏBBÜSLƏRİ

Qarabağ probleminin həll edilməsi üçün bölgə dövlətləri və global güclər də vasitəçilik təşəbbüsləri göstərmişlər. Bu çərçivədə bölgə dövlətləri olan Rusiya, Türkiyə, İran və Gürcüstan dəfələrlə vasitəçi olmağa çalışmışdır. Bunlardan Rusiya və İranın vasitəçiliyi qəbul edilmiş, Türkiyənin təklifləri hər dəfə Ermənistan tərəfindən rədd edilmiş¹⁵⁵, Gürcüstanın cəhdləri isə elə də ciddi qəbul edilməmişdir.

1992-ci ilin fevral və may aylarında iki dəfə İranın vasitəçiliyi ilə müzakirələr keçirilmişdir. Bu müzakirələrin birincisində Ermənilər Xocalı soyqırımını həyata keçirmiş, ikincisində isə Ermənistan Azərbaycanın Şuşa şəhərini işğal etmişdir. Bu hadisələrin Azərbaycanda yaratdığı mənfi təsir sonrakı dövrlərdə İran tərəfindən ortaya atılan vasitəçilik təkliflərinin "ölü doğulmasına" səbəb olmuşdur. İranın 1994-cü il atəşkəs müqaviləsindən sonrakı təklifləri də bu və digər səbəblərdən Azərbaycan tərəfindən çox vaxt sərt reaksiyalarla hər dəfə rədd edilmişdir.

¹⁵⁴ "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında". Azərbaycan, 21 fevral 2001-ci il; "Minsk Group proposal (common state deal)", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts20.php>, (17 avqust 2009-cu il).

¹⁵⁵ Hətta Türkiyənin problemin həlli prosesinə daxil olması məqsədi ilə bu ölkənin prezidentinin məsələ ilə bağlı xüsusi nümayəndəsi postu yaradılmış və Moskvadakı keçmiş səfir Ayhan Kamal bu posta təyin edilmişdir, digər tərəfdən bu ölkə Minsk qrupunun üzvü kimi də təşəbbüslərini artırmağa çalışmışdır. Amma bütün hallarda Ermənistanın sərt etirazçı mövqeyi, Türkiyənin fəallaşma cəhdlərinə mane olmuşdur.

Rusiyanın təşəbbüsləri isə hələ SSRİ dağılmamışdan əvvəl başlamışdır. Ermənistanın Azərbaycana hücumları davam edərkən və atəşkəs, müqaviləsindən sonra Rusiya təşəbbüslərini həm Ermənistan və Azərbaycana reallaşdırılan qarşılıqlı səfərlər, RF prezidentinin problemlə əlaqədar xüsusi nümayəndəsinin səyləri və səfərləri, həm MDB zirvələri, həm ATƏT çərçivəsində, həm də birbaşa RF prezidentinin vasitəçiliyi ilə keçirilən üçtərəfli görüşlər ilə davam etdirmişdir. Hətta Rusiya mövzuya verdiyi əhəmiyyəti göstərmək üçün, ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsindəki bütün müzakirələrdə bu ölkəni təmsil edən həmsədrlə yanaşı, xarici işlər nazirinin müavini də iştirakını təmin etmişdir.¹⁵⁶

Bölgə xaricindən isə xüsusən Fransa və ABŞ-ın təşəbbüsləri diqqəti cəlb etmiş, bu iki ölkənin rəsmilərinin təşəbbüsü ilə artıq əvvəlki hissələrdə də qeyd olunduğu kimi ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin də iştirakı ilə əhəmiyyətli müzakirələr keçirilmişdir. Hətta, 1997-ci ildə Fransa Prezidenti Jak Şirakin cəhdləri sülh müqaviləsi ilə nəticələnməyə çox yaxın idi. Ancaq, Ermənistanda Ter-Petrosyanın yerinə Robert Koçaryanın hakimiyyətə gəlməsi bu prosesə maneçilik törətmişdir. Xatırladaq ki, 10 oktyabr 1997-ci il tarixində Strasburqdan Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri birgə bəyanatla çıxış edərək, "həmsədrlərin son təkliflərinin Minsk qrupu çərçivəsində danışıqların bərpa edilməsi üçün ümidverici baza" olduğunu bildirmişdilər¹⁵⁷. Lakin 1998-ci ilin fevral ayında Ter-Petrosyanın istefası və 1998-ci ilin mart ayında Robert Koçaryanın hakimiyyətə gəlişindən sonra həmsədrlərin bölgəyə növbəti səfəri zamanı Ermənistan rəsmi olaraq münəqişənin "mərhələli" həlli təkliflərinə dair razılığını geri götürmüşdür. Ermənistanda gedən daxili siyasi proseslər əslində daha çox Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı problemi ilə bağlı olduğundan Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanda yaranmış vəziyyət və bununla əlaqədar Ermənistan - Azərbaycan münəqişəsinin həlli məsələlərinə həsr olunmuş iclasında çıxış etmiş və Ter-Petrosyanın istefa verməsi ilə əlaqədar münəqişəsinin vəziyyətinə dair bəyanat vermişdir. Bir gün sonra isə vəziyyət ATƏT-in Minsk qrupunda Türkiyənin xüsusi səfəri Əli Hikmət Alp ilə də müzakirə edilmişdir.

Koçaryanın Ermənistan prezidenti seçilməsindən sonra dalana dirənən sülh prosesində Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında birbaşa müzakirələri təşviq edən ABŞ-ın oynadığı rolu xüsusi qeyd etmək lazımdır. NATO-nun quruluşunun 50-ci ildönümü münasibətiylə keçirilən tədbirlər vaxtı ABŞ tərəfindən gündəmə gətirilən bu təklif, həm Rusiya, həm də Fransa tərəfindən müsbət qarşılanmışdır. 28 aprelə Moskvada MDB ölkələri dövlət başçılarının

¹⁵⁶ Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", ss. 418-419.

¹⁵⁷ Armenian, Azerbaijani presidents meet", <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/1997/97-10-13.rferl.html>, (28 avqust 2009-cu il).

zirvə görüşündə iştirak edən Heydər Əliyev ilə Robert Koçaryan arasında keçirilən görüş daha çox rəsmi xarakter daşımışdır. 1998-ci ildəki BMT sammitində görüşən iki ölkə liderinin növbəti görüşü də ABŞ-da, Vaşinqtonda 1999-cu il aprelin 26-da baş tutmuşdur. ABŞ bu mərhələdə təşəbbüsü daha çox öz əlinə alaraq problemin həlli prosesində geriyə qayıdışın qarşısını mümkün qədər almağa çalışmış, bu məqsədlə müzakirələrin sayı artırılmağa cəhd göstərilmişdir.

15-17 iyul 1999-cu il tarixlərdə Heydər Əliyev ilə Robert Koçaryan Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli prosesini İsvetçrədə (Cenevrədə) ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin iştirakı ilə müzakirə etmişdir. Cenevrədə Ermənistan prezidenti Robert Koçaryanla təkbətək görüşmüşdür. 16 iyul 1999-cu il tarixdə İsvetçrədəki Leman gölü yaxınlıqdakı Le-söji sarayında baş tutan görüş təxminən 2,5 saat davam etmişdir.¹⁵⁸

Prezidentlər arasında növbəti görüş qısa bir müddət sonra yenə Cenevrədə, 1999-cu il 21-23 avqust tarixlərində baş tutmuşdur. Heydər Əliyev ilə Robert Koçaryan arasında Le-söji iqamətgahında keçirilən bu təkbətək görüş təxminən 3 saat davam etmişdir. Sentyabrın 10-da Yaltada "Baltik-Qara dəniz əməkdaşlığı: XXI əsr Avropa inteqrasiyasına doğru ayırıcı xətlərsiz" mövzusunda Beynəlxalq konfransda görüşən dövlət başçıları 11 oktyabr 1999 tarixində ən vacib görüşlərindən birini - məşhur "Səderək görüşü"nü keçirmişdir. Məxfiliyi ilə xüsusi seçilən bu görüşdə tərəflərin sülh planına yaxınlaşmaq üzrə olduğu iddia edilirdi (görüş barədə geniş məlumat verilməsə də, Heydər Əliyevin bu görüşdən 3 gün sonra Türkiyənin Samanyolu televiziya kanalına verdiyi müsahibədəki fikirlərindən ATƏT-in İstanbul Sammitinin həlledici dərəcədə əhəmiyyətə malik olacağı nəticəsini çıxarmaq mümkün idi)¹⁵⁹. Çünki qarşıdan ATƏT-in İstanbul sammiti gəlirdi və ATƏT-in İstanbul Zirvəsi problemin həlli baxımından xüsusi bir tədbir ola bilərdi. Çünki vasitəçilərin ciddi söyləri nəticəsində bu tədbirdə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında problemin həllinə dair müqavilənin imzalanması nəzərdə tutulurdu. Ancaq bu iki ölkənin daxili şəraiti, nə də Ermənistanın xarici siyasətindəki birtərəfli asılılıqdan qaynaqlanan vəziyyət müqavilənin imzalanması üçün münasib deyildi. Xüsusilə nəzərə alınsa ki, İstanbul Zirvəsində həm də Bakı-Ceyhan neft kəməri ilə əlaqədar sənəd imzalanacaqdı, Rusiyanın bölgə ilə bağlı iki itkiylə eyni vaxtda razılaşması ehtimalı çox az idi. Təsədüfi deyil ki, ATƏT-in İstanbul Zirvəsi ərəfəsində Ermənistan parlamentində terror aksiyası həyata keçirildi. Erməni mənşəli şəxslər tərəfindən 1999-cu il

¹⁵⁸"Azerbaijani official sheds light on Aliiev-Kocharian meeting", <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/1999/99-07-16.rferl.html>, (24 sentyabr 2009-cu il); "Karabağ zirvesi sonuqsuz", Zaman (Türkiyə), 17 iyul 1999-cu il.

¹⁵⁹"Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyənin "Samanyolu" televiziyaasının müxbiri ilə müsahibəsi - Naxçıvan, 14 oktyabr 1999-cu il, Azərbaycan, 15 oktyabr 1999-cu il.

oktyabrın 27-də həyata keçirilən terror nəticəsində Ermənistanın Baş naziri Vazgen Sarkisyan, Parlamentin sədri Karen Dəmirçiyən və 6 millət vəkili öldürüldü¹⁶⁰.

Hadisə ilə bağlı fərqli fikirlər ortaya qoyulsa da, ümumi qənaət terror aksiyasının Rusiyanın xüsusi xidmət orqanları tərəfindən həyata keçirildiyi şəkildə olmuşdur. Oktyabrın 8-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Xarici Siyasət Məsələləri Üzrə Dövlət Müşaviri Vəfa Quluzadə¹⁶¹, həmin ayın 25-də isə Xarici İşlər Naziri Tofiq Zülfüqarov və prezident katibliyinin rəhbəri Eldar Namazov istefa verdilər.¹⁶² İstefanın Qarabağ problemi ilə əlaqədar imzalanması nəzərdə tutulan müqaviləyə etiraz əlaməti kimi edildiyi dəfələrlə bildirilmişdir. Amma, nəzərə alınsa ki,

- 1- Danışqlar prosesi məhz bu qeyd olunan şəxslər tərəfindən ya da onların bilgisi daxilində aparılırdı, yəni, gəlinən nöqtə onlar üçün sürpriz deyildi,
- 2- Ermənistanda həyata keçirilən terror aksiyasının məqsədi həm şok yaratmaq, həm də tərəflərə "problemin həllinin əslində elə də yaxın olmadığını göstərmək" idi,
- 3- Münaqişə tərəflərindən şok təsirli hadisə törədən xarici güc, digər tərəfdə də bənzər vəziyyət yaratmaq istəyə bilərdi (və s.)

Bu addım ilə Azərbaycanın "xüsusi şok" yaradaraq, xarici qüvvənin əməliyyatına ehtiyac saxlamadığını da düşünmək olar.

Beləliklə, ATƏT-in İstanbul sammitində Qarabağ problemi ilə bağlı əsas sənəd imzalanmamış, sadəcə sammit çərçivəsində 18 noyabr 1999-cu il tarixdə ABŞ Prezidenti Bill Klintonun vasitəçiliyi ilə Heydər Əliyev-Koçaryan arasındakı növbəti görüş keçirilmişdir.¹⁶³

Ermənistandakı parlament basqını və Azərbaycanın yüksək səviyyəli 3 rəsmisinin istefasından sonra danışqlar prosesinin mahiyyətində zəifləmə olmuşdu. Belə ki, 2000-ci il ərzində dəfələrlə prezidentlər və digər rəsmilər

¹⁶⁰"Shooting in the Armenian Parliament", <http://www.internews.am/projects/archive/events/index.htm>, (24 sentyabr 2009-cu il); "Attack in Armenia", http://www.pbs.org/newshour/bb/international/july-dec99/armenia_update_10-27.html, (24 sentyabr 2009-cu il); "Armenia's prime minister killed in parliament shooting", 27 oktyabr 1999-cu il, <http://www.cnn.com/WORLD/europe/9910/27/armenia.04/> (27 sentyabr 2009-cu il).

¹⁶¹ "Azerbaijani foreign policy adviser resigns", RFERL Newline, 8 oktyabr 1999-cu il, <http://www.rferl.org/content/article/1142009.html>, (24 sentyabr 2009-cu il); Vəfa Quluzadə: "Həyatımda gizlədilmiş böyük bir şey yoxdur, ancaq təəssüf ediləsi məqamlar olub", Zaman (Azərbaycan), 29 mart 2009-cu il.

¹⁶² "Azerbaijani foreign minister, presidential adviser resign", RFERL Newline - 26 oktyabr 1999-cu il, <http://www.rferl.org/content/article/1142021.html>, (24 sentyabr 2009-cu il); "İstefam təkcə Qarabağla əlaqədar deyildi", Yeni Müsavat, 4 noyabr 2006-cı il.

¹⁶³ "...Discuss Karabakh Conflict", RFE/RL Newline, Cild 3, Sayı 227, 22 noyabr 1999-cu il, <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/1999/99-11-22.rferl.html>, (27 sentyabr 2009-cu il), "Clinton, Koçaryan ilə Aliyev'i Buluşturdur", Türkiyə, 19 noyabr 1999-cu il.

səviyyəsində görüşlər keçirilsə və vasitəçilərin səfərləri baş tutsa da ciddi irəliləyiş olmamışdır.

Prezidentlər 2000-ci il 23-25 yanvar tarixlərində Moskvada keçirilən MDB dövlət başçılarının zirvə görüşü çərçivəsində yanvarın 24-də təkbətək görüşmüş, yanvarın 25-də isə Kremldə Gürcüstan, Rusiya, Ermənistan, Azərbaycan prezidentlərinin dördtərəfli görüşü olmuşdur. Qarabağ problemi ilə bağlı bu danışıqlar nəticəsiz keçmişdir. Prezidentlər bir neçə gün sonra Dünya İqtisadi Forumunda iştirak etmək üçün Davosda səfərdə olarkən 28 yanvar 2000-ci il tarixdə də görüşmüşlər.

2000-ci il iyunun 20-də MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclası çərçivəsində Vladimir Putin - Robert Koçaryan - Heydər Əliyev üçtərəfli görüşü və Putin-Əliyev-Koçaryan-Şevarnadze dördtərəfli görüşü, 2000-ci il avqustun 18-də MDB üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının Yaltadakı qeyri-formal zirvə toplantısında, sentyabrın 7-də BMT Minilliyin zirvə görüşü çərçivəsində BMT-nin Baş qərargahında, 2000-ci il noyabrın 30-da Minskdə MDB üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının zirvə toplantısında Heydər Əliyev-Robert Koçaryan təkbətək görüşləri keçirilmiş, bu görüşlərdən heç bir nəticə əldə edilməmişdir.

Bəzi mütəxəssislər, rəsmilər və diplomatlar 2009-cu ildə keçirilən görüşlərin sayının çoxluğunu irəli sürərək problemin artıq həll edilmək üzrə olduğunu iddia edirlər. Şübhəsiz ki, bunun üçün başqa əsaslar ola bilər. Amma, sadəcə görüşlərin çoxluğunun ciddi əsas olmadığıın ən gözəl sübutu 2000-ci il boyunca dövlət başçılarının bu qədər çox görüşməsinə, ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrinin tərəflərlə və öz aralarında xeyli müzakirələr aparmasına baxmayaraq heç bir ciddi nəticənin əldə olunmamasıdır.

2001-ci ilin başından etibarən danışıqlar prosesi yenidən sürətlənmişdir. Belə ki, 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan və Ermənistanın Avropa Şurasına üzvlüyə qəbulu vaxtı Strasburqda və sonra Parisdə, orada əldə olunan razılıq nəticəsində 4-5 mart 2001-ci il tarixlərində yenidən Parisdə Fransa prezidenti Jak Şirakin vasitəçiliyi ilə keçirilən görüş (həm ikitərəfli, həm də üçtərəfli görüş və ortaq mətbuat konfransı keçirilmişdi) ilə iki dövlət başçısı arasındakı ikitərəfli görüşlərin sayı 15-ə çatmışdır.¹⁶⁴ Ancaq bu görüşlərdə mətbuatda gündəmə gələn çox sayda iddiaya baxmayaraq konkret bir nəticə əldə edilmədiyi rəsmi şəkildə açıqlanmışdır. Yenə də Şirak müzakirələrin xoş əhval ruhiyyədə keçdiyini, bəzi irəliləyişlər olduğunu, 2001-ci ərzində sülh müqaviləsi imzalanacağına ümid etdiyini ifadə etmişdir.¹⁶⁵

Əslində yanvar ayında Fransada aparılan danışıqlar yeni bir mərhələnin başlamaq üzrə olduğunu göstərirdi, Çünki bu danışıqlardan sonra 2001-ci il

¹⁶⁴ Araz Aslanlı, "Küresel və Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözümə Doğru mu?" Stratejik Analiz, aprel 2001, s. 56.

¹⁶⁵ Ermənistan prezidentinin rəsmi saytı: <http://www.president.am/eng/?folder=president&sub=press>, (06 mart 2001-ci il).

fevralın 21-də rəsmi dövlət qəzeti "Azərbaycan" daha öncə Minsk Qrupu tərəfindən tərəflərə təqdim olunan 3 planın tam mətnini yayımlamışdır. Həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda geniş rezonans yaradan bu hadisə və sülh prosesi daha sonra Azərbaycan parlamentində müzakirə edilmişdir. Azərbaycan parlamentində 23-24 fevral tarixlərində keçirilən müzakirələrə millət vəkilləri ilə yanaşı siyasi partiyalar, ictimai fəallar və s. dəvət edilmiş, ancaq əsas müxalifət partiyalarının bir hissəsi müzakirələrdə iştirak etməkdən imtina etmişdir.

Müxtəlif şəkillərdə öz vasitəçiliyini davam etdirən ABŞ-ın bu mövzudakı əhəmiyyətli addımı 2001-ci ilin aprel ayında keçirilən Ki-Vest danışıqları olmuşdur. 3-7 aprel 2001-ci il tarixlərində keçirilən bu müzakirələrdə, bəzi xüsusiyyətləri səbəbiylə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı problemini həll etmə səyləri baxımından bir ilki meydana gətirmişdir. Müzakirələrdən əvvəl ABŞ-ın nəşr etdiyi rəsmi "Qarabağ probleminin keçmişinə dair"¹⁶⁶ hesabatda ilk dəfə, Ermənistan ordusunun Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxladığına dair ifadələrə yer verilmişdir. Ki-Vest danışıqlarının başqa bir maraqlı məqamı danışıqların bir neçə günü əhatə etməsi və ABŞ Xarici İşlər Naziri Kolin Pauelin vasitəçiliyi ilə keçirilən müzakirələrdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri ilə yanaşı ATƏT-in Minsk qrupunun hər üç həmsədrinin, rəsmilərin və çox sayda mütəxəssisin iştirak etməsi olmuşdur. Bu müddətdə, Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçıları həm öz aralarında, həm ABŞ və Rusiya rəsmiləri, həm ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri, həm ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri ilə, habelə Minsk qrupunun həmsədrləri öz aralarında müzakirələr keçirmişdir. Müzakirələrdən sonra, ümumilikdə müsbət açıqlamalar verilsə də, qəti bir nəticənin əldə edilmədiyi vurğulanmışdır¹⁶⁷. Heydər Əliyev və Robert Koçaryan ATƏT-in vasitəçiliyi ilə "Amerika" gəmisində Meksika Körfəzində gəzintiyə də çıxmış və daha sonra Vaşinqtona gedərək ABŞ prezidenti Corc Buş ilə də görüşmüşdür. Danışıqlardan sonra həmsədrilər tərəfindən, 15 iyun 2001-ci il tarixdə

¹⁶⁶ "History of the Nagorno-Karabakh Conflict, U.S. Department of State, March 30, 2001", http://www.azer.com/aiweb/categories/karabakh/karabakh_current/keywest_history.html , (22 sentyabr 2009-cu il).

¹⁶⁷Aslanlı. "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", ss. 425-426; Tigran Martirosyan, "Key West Talks on Nagorno-Karabakh: Will The Caucasian Knot Be Cut?", 9 may 2001-ci il, Scott Lindlaw, "Bush Applauds Peace Efforts in Asia", Associated Press, 9 aprel 2001-ci il; John Daniszewski, "Both Sides Suffer as War-Torn Caucasus Enclave Lies in Limbo Conflict: Leaders of Armenia, Azerbaijan Meet with Bush Today as Major Powers Try to End Stalemate", The Los Angeles Times, 9 aprel 2001-ci il; "Ex-Azeri State Advisor Says Azeri, Armenian Heads Agreed on Major Principles", Turan News Agency, 9 aprel 2001-ci il; Ara Tadevosian, "Good Will at Key West: The lack of any hard news from the Florida peace talks sets the well-oiled rumour mill into motion", Mediamax, 9 aprel 2001-ci il; Steve Levine, "Armenia, Azerbaijan Are Pressed to End Conflict, but Negotiations Remain Fragile", Wall Street Journal, 17 may 2001 və daha ətraflı məlumat üçün baxın: http://azer.com/aiweb/categories/karabakh/media/key_west_after/media_martirosyan.html, (27 sentyabr 2009-cu il).

növbəti Cenevrə görüşünün reallaşdırılacağı açıqlansa da, bu həyata keçməmişdir. Tərəflər buna səbəb kimi, mövzuyla əlaqədar olaraq hər hansı bir irəliləmə olmadığını və bu səbəblə də görüşü reallaşdırmanın mənasız olacağını göstərmişlər. Bu mərhələdə sadəcə olaraq mayın 31-də Minskdə, MDB ölkələri dövlət başçılarının sammiti çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan arasında daha çox rəsmiyyət xarakteri daşıyan üçtərəfli görüş keçirilmişdir. Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçıları arasında 2001-ci ildəki növbəti iki görüş də, MDB üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının qeyri-rəsmi sammiti çərçivəsində avqustun 1-də Soçidə və MDB ölkələri dövlət başçılarının sammiti çərçivəsində noyabrın 30-da Moskvada (Azərbaycan-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya dördtərəfli və Azərbaycan - Ermənistan - Rusiya üçtərəfli görüşləri) baş tutmuşdur.

2001 və 2002-ci illər boyunca danışıqlarla bağlı maraqlı proseslər baş vermişdir. Fərqli zamanlarda gah Ermənistan tərəfi "Paris prinsipləri"ndən (Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında razılaşdırılmış xüsusi prinsiplərdən) həhs etmiş, bu prinsiplərdə guya onların mövqeyinin əks olduğunu vurğulamışlar. Ermənistan tərəfi bu cür bəyanatlar verərkən, Azərbaycan tərəfi "Paris prinsipləri" deyə bir şeyin mövcud olmadığını iddia etmişdir. Başqa məqamda isə Azərbaycan rəsmiləri "Paris prinsiplər"indən danışarkən Ermənistan tərəfi "Paris prinsipləri"nin mövcud olmadığını iddia etmişdir. Həm hər iki ölkənin rəsmilərinin fərqli zamanlarda da olsa verdiyi bəyanatlar, həm də Fransa prezidenti Şirakin 2002-ci il yanvarın 21-də Ermənistan prezidenti Koçaryana yazdığı məktubda "Paris prinsipləri"ndən bəhs etməsi (baxmayaraq ki, həmin vaxt yenə də Azərbaycan rəsmiləri bunu təkzib etmişdilər) əslində bu prinsiplərin çox güman ki, mövcud olduğunu göstərirdi¹⁶⁸.

2002-ci ilin mart ayında ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri bölgəyə səfər edərkən danışıqlar prosesinin Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin xüsusi nümayəndələri səviyyəsində davam etdirilməsi təklifini irəli sürdülər.¹⁶⁹ Bu təklif hər iki prezident tərəfindən qəbul olundu. 13-15 mart və 29-30 iyul 2002-ci il tarixlərində isə Praqa yaxınlığında hər iki ölkə başçısının xüsusi nümayəndələrinin görüşləri keçirildi.

2002-ci il avqustun 14-də Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası Sədərək rayonunda növbəti Heydər Əliyev-Robert Koçaryan təkbətək görüşü (ikinci Sədərək görüşü) keçirilmişdir. Prezidentlərdən öncə Azərbaycan və Ermənistan müdafiə nazirləri Səfər Əbiyev və Serj Sarkisyan həmin yerdə bir

¹⁶⁸ http://www.anca.org/resource_center/transcaucasus.php?trid=26, (24 sentyabr 2009-cu il).

¹⁶⁹ "Conflict Settlement Process",

http://mfa.gov.az/eng/khojalj_en/index.php?option=com_content&task=view&id=28&itemid=42, (25 sentyabr 2009-cu il).

araya gələrək görüşə hazırlıq məsələlərini bir daha nəzərdən keçirmişdi. Sədrək görüşündə iki ölkənin xarici işlər nazirləri Vilayət Quliyev və Vardan Oskanyan, habelə prezidentlərin şəxsi nümayəndələri Araz Əzimov və Tatul Marqaryan da iştirak etmiş, ancaq sadəcə iki prezident arasında keçirilən üzbəüz görüş 4 saatdan artıq çəkmişdi. Danışıqların bu qədər uzun çəkması müzakirələrin əhatəli və gərgin keçməsinin göstəricisi kimi izah olunmuşdu¹⁷⁰. Azərbaycan prezidenti görüşdən öncə onu müşayiət edən jurnalistlərə müsahibəsində bildirmişdi ki, Ermənistan rəhbəri ilə bir çox məsələləri geniş müzakirə etmək niyyətindədir. Görüşdən sonra prezidentlər verdikləri açıqlamada atəşkəs rejiminin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, danışıqların davam etdirilməsi, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin fəaliyyətinin canlandırılması, xüsusilə iki prezident arasındakı şəxsi görüşlərin davam etdirilməsi barədə razılığa gəldiklərini açıqlamışdır. Ancaq bu qədər uzun sürən görüşün əsl mahiyyəti ilə bağlı olaraq rəsmi açıqlama verilməmişdi. Xarici dövlətlər isə danışıqlar prosesini alqışlayan bəyanatlar vermişdilər.¹⁷¹

2002-ci ilin 25 sentyabrından etibarən ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin bölgə səfərləri başlamışdır. Həmsədrlər əvvəlcə Ermənistana getmiş, oradan Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş olan Qarabağ bölgəsinə keçmiş və ən son Bakıya gedərək, burada təşkil etdikləri mətbuat konfransına bölgə səfərlərini başa vurmuşdular.¹⁷²

Bölgə səfərləri vaxtı həm Ermənistan, həm də Azərbaycan dövlət başçısı ilə görüşən həmsədrlərin ən çox üzərində dayandıqları mövzu, iki dövlət başçısı arasındakı görüşlər olmuşdur. Xüsusilə, o ana qədər məzmunu sirr kimi saxlanan Sədrək görüşü haqqında iki dövlət başçısından da məlumat istəyən həmsədrlər, məqsədlərinə çata bilməmişlər. Yalnız bir nüans Heydər Əliyev tərəfindən açıqlanmışdır. Heydər Əliyev, Ermənistana daha əvvəl təklif etdikləri, dörd rayonun işğalının qaldırılmasının əvəzinə, Ermənistana dəmiryolunu açma biləcəkləri mövzusunun, Koçaryanın buna müsbət yanaşmaması (Robert Koçaryan təklifə qarşı çıxaraq, "blokadada olmadıqlarını və mövcud durumdan razı olduqlarını" bildirmişdi) səbəbiylə gündəmdən qalxdığını ifadə etmişdir. Həmsədrlərin bölgəyə bu mərhələdəki son səfəri, digərlərində olduğu kimi yenə də mətbuatda ziddiyyətli şərhlərin yayılmasına səbəb olmuşdur. Erməni mətbuatının

¹⁷⁰ "Razılığa gələ bilmədilər", Bizim Əsr, 15 avqust 2002-ci il.

¹⁷¹ Türkiyə və Rusiya prezidentlərin danışıqlarını alqışlayır", http://bizimasr.media-az.com/axiv_2002/avgust/186/xeberxet.html, (24 sentyabr 2009-cu il).

¹⁷² "Conflict Settlement Process",

http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=42 (25 sentyabr 2009-cu il); "Co-chairs of OSCE Minsk Group on Nagorno Karabakh arrived in Yerevan"

<http://www.panarmenian.net/news/eng/?nid=2464&date=2002-09-25>, (25 sentyabr 2009-cu il); "Minsk Group Co-Chairmen Hold Talks With Armenian Leaders",

<http://www.eurasianet.org/resource/armenia/hypermai/200209/0054.shtml>, (25 sentyabr 2009-cu il).

iddialarına görə, həmsədrlər guya, Ermənistanın işğalı altındakı Qarabağ bölgəsində "keçirilmiş dövlət başçısı seçkisində qalib gəldiyi üçün Arkadi Qukasyanı təbrik etmişlər". Azərbaycan tərəfinin sərt reaksiyasına səbəb olmuş bu xəbər mövzusunda həmsədrlər dəqiq bir açıqlama verməmiş, yalnız, "mətbuatın həmişə doğruları yazmaya biləcəyini" ifadə etmişdilər. Bu mərhələdə Azərbaycanda həmsədrlərin mövqeyinin "Ermənipərəst" olduğuna dair fikir güclənmişdir.

Ermənistanda və Azərbaycanda 2003-cü ildə prezident seçkilərinin keçirilməsi səbəbiylə tərəflər, 2002-ci ilin sonlarından etibarən müzakirələri zəiflətməyə başlamış və 2003-cü il ərzində problemə dair müzakirələri mümkün qədər təxirə salmaq mövzusunda ümumi razılığa əldə etmişlər. İki dövlət başçısı bu mərhələdə sadəcə 2002-ci il oktyabrın 6-7-də Kişinyovda keçirilən MDB-nin üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşündə, 2002-ci ildə NATO Tərəfdaşlıq Şurasının zirvə görüşündə iştirak etmək üçün Praqada səfərdə olarkən noyabrın 21-də öz aralarında, 2003-cü il yanvarın 28-də isə MDB üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının qeyri-rəsmi zirvə görüşündə iştirak etmək üçün Kiyevdə səfərdə olarkən həm ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri Rudolf Perina (ABŞ), Nikolay Qribov (Rusiya), Henri Jakolin və Üq Pernen (hər ikisi eyni dövrdə Fransanı təmsil edib) ilə (iki dəfə - öz aralarındakı görüşdən əvvəl və sonra), həm də öz aralarında görüş keçirmişdir.

2003-cü ilin sonlarında məsələ ilə bağlı aktivlik yenidən başlamışdır. 5 dekabr 2003-cü il tarixdə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri növbəti dəfə bölgəyə səfər etmişlər. Həmsədrlər Rudolf Perina (ABŞ), Henri Jakolin (Fransa) və Yuri Merzlyakov (Rusiya) ilə yanaşı səfərdə Rusiya Xarici İşlər nazirinin müavini Vyacheslav Trubnikov da iştirak etmişdir. Heyət ilk görüşünü Azərbaycan dövlət başçısı İlham Əliyev ilə keçirmişdir. İlham Əliyev, həmsədrlərlə görüşündə, Azərbaycan xalqının, Minsk Qrupunun fəaliyyətlərindən ümitsiz olduğunu, ilk gündən etibarən həmsədrləri günahlandırmaq niyyətində olmadığını, amma onların da lazımi həssaslığı göstərməsinin zəruriliyini ifadə etmişdir. İ. Əliyevə görə, Minsk Qrupunun uğurlu ola bilməməsinin əsl səbəbi, Ermənistanın işğalçı mövqeyindən imtina etməməsidir. Görüşdə çıxış edən, Vyacheslav Trubnikov problemin həllinin getdikcə çətinləşdiyini, Rudolf Perina isə, həyatlarını qaçqın düşərgələrində davam etdirən insanlara görə utandıqlarını ifadə etmişdir. Həmsədrlər, hər hansı birtəkliflə gəlmədiklərini, yalnız yeni seçilmiş Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarının mövzuya bağlı əsas fikirlərini öyrənməyə çalışdıqlarını bildirmişdilər.

Həmin səfər vaxtı Azərbaycan Müdafiə Naziri Səfər Əbiyev, həmsədrlərlə görüşündə, BMT TŞ-nin bu mövzuda aldığı qərarların tətbiq olunmaması və Ermənistanın beynəlxalq hüquq qaydalarına uyğun hərəkət etməsi üçün qəti tələbkarlıq nümayiş etdirilməməsi halında, bir nəticə gözləməyin mənasız olduğunu vurğulayaraq, Azərbaycan torpaqlarını işğal edən Ermənistanın

təcavüzkar dövlət kimi tanınmasının zəruriliyini vurğulamışdır. Fransız həmsədr Jakolinin, "həll üçün münasib şərait yaranacaq, buna görə də pessimizmə ehtiyac yoxdur" sözlərinə Əbiyev, "Pessimist deyiləm, amma realistəm" şəklində cavab vermişdi.

Bundan qısa müddət sonra, dekabrın 11-də Cenevrədə İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ilə Ermənistan Respublikasının prezidenti Robert Koçaryan arasında görüş keçirilmişdir.¹⁷³ Bu görüşdə ümumi müzakirə aparılmış, hər hansı bir nəticə əldə edilməmişdir.

2003-cü il üçün ən yadda qalan və ən vacib məqamlardan biri Azərbaycanda İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən qısa müddət sonra Qarabağ problemi ilə əlaqədar "0 (sıfır) variantına" qaydıla biləcəyinə dair fikirləri olmuşdu. Ancaq daha sonra müxtəlif istiqamətli tənqid və təzyiqlər ortaya qoyulmuş və Azərbaycan əsasən əvvəlki prosesi davam etdirməyə başlamışdır. 2003-cü ildən indiyə qədərki mərhələdə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı problemi ilə əlaqədar prosesdə iki termin ("Praqa prosesi" və "Madrid prinsipləri") xüsusi diqqət çəkmiş, iki qlobal proses (Kosovonun müstəqilliyinin tanınması və Gürcüstan-Rusiya müharibəsi) təsiredici olmuş, əvvəlki prosesə yeni bir istiqamət (Azərbaycan və Ermənistan nümayəndə heyətlərinin hər iki paytaxta və Ermənistan işğalı altındakı Azərbaycan ərazilərinə ortaq səfərləri) əlavə edilmiş, bir xüsusi sənəd (Moskva Bəyannaməsi) imzalanmışdır.

2004-cü ildən etibarən "Praqa prosesi" çərçivəsində Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri arasında birbaşa danışıqlar başladı. Munaqişənin həlli istiqamətində müsbət işarələr olmasına baxmayaraq, tərəflər heç bir mühüm nəticə əldə edə bilmədilər.

Prezidentlər arasında 2004-cü ildəki ilk görüş Varşavada təşkil olunan Avropa İqtisadi Sammitində çərçivəsində aprelin 28-də baş tutmuşdur¹⁷⁴. Amma buna qədər fevral ayında Qoran Lenmarkerin başçılıq etdiyi ATƏT-in Parlament Assambleyasının nümayəndə heyətinin, AŞ PA-nın Qarabağ problemi üzrə məruzəçisi Terri Devisin, Mart ayında Avropa Birliyinin Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsi Heyki Talvityenin, aprel ayında ATƏT-in Minsk qrupunun ABŞ-dan olan həmsədr Stiven Mənnin bölgəyə səfərləri, aprelin 16-da isə Praqada ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin iştirakı ilə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin görüşü baş tutmuşdu. Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər

¹⁷³ Azərbaycan (rəsmi dövlət qəzeti), 12 dekabr 2003-cü il.

¹⁷⁴ "Armenian, Azerbaijani presidents meet", RFE/RL Newslite, 29 aprel 2004-cü il, <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/2004/04-04-29.rterl.html#17>, 27 sentyabr 2009-cu il); "Armenian 1 and Azeri leaders to discussed Karabakh issue in Warsaw", <http://www.panarmenian.net/news/eng/7nids10375&date=2004-04-28>, (27 sentyabr 2009-cu il).

nazirləri 12-13 may tarixlərində Strasburqda, 21 iyunda isə yenidən Praqada Minsk qrupunun həmsədrlərinin iştirakı ilə, 28-29 iyun tarixlərində isə İstanbulda Türkiyənin o vaxtkı xarici işlər naziri Abdullah Gülün vasitəçiliyi ilə görüş keçirildilər. Xarici işlər nazirləri və prezidentlərin problem üzrə xüsusi nümayəndələri arasında müzakirələr il boyunca davam etdi. Görüşlərin çoxu Praqada keçirildi. İki dövlət başçısı isə növbəti dəfə MDB-nin üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarından 38-ci zirvə görüşü çərçivəsində sentyabrın 15-də Astanada həm öz aralarında təkbətək, həm Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin iştirakı ilə üçtərəfli və Minsk qrupu həmsədrlərinin (Yuri Merzlyakov-Rusiya, Stiven Mənn-ABŞ, Anri Jakolin-Fransa) iştirakı ilə çoxtərəfli görüş keçirmişdilər¹⁷⁵. Bu görüşlərdə Koçaryan oktyabrın 25-də Praqada keçirilməsi nəzərdə tutulan müzakirələrin təxirə salınması xahişlərlə çıxış etmiş və bu təklif qəbul edilmişdi.

Oktyabr ayında problemlə bağlı başqa bir hadisə baş verdi. Azərbaycan, uzun fasilədən sonra mövzunu yenidən BMT-nin gündəminə çıxardı. Ermənistanın sərt müxalifətinə və böyük dövlətlərin əhəmiyyətli hissəsinin (o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin) dəstək verməməsinə baxmayaraq, 29 oktyabr 2004-də keçirilən səsvermədə mövzu BMT Baş Məclisinin gündəliyinə salındı. İşğal problemi 23 noyabr 2004-cü il tarixdə BMT Baş Məclisində müzakirə edildi. Toplantıda çıxış edən Azərbaycan Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədov, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını hələ də işğal altında saxladığını və bölgəyə Erməni ailələri yerləşdirməyə davam etdiyini vurğuladı¹⁷⁶. Məmmədov BMT-nin qərar alaraq Ermənistanın işğalçılığına son verilməsinin təmin edilməsini, ən qısa müddətdə bölgəyə xaricdən köçlərin dayandırılmasını tələb etdi. BMT Baş Məclisi, problemə bağlı bir qərar almağı daha sonraya saxlayaraq, müzakirələri dayandırdı.

2005-ci il müzakirələr baxımından zəngin bir il oldu. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin Azərbaycan və Ermənistanın dövlət başçıları və xarici işlər nazirləri ilə, bu iki ölkə yüksək səviyyə səlahiyyətliələrinin də öz aralarında 2005-ci il içerisində keçirdiyi görüşlərin sayı iyirmini keçdi. Xüsusilə 2005-ci ilin iyul-avqust ayları görüşlər və açıqlamalar baxımından çox zəngin oldu.

¹⁷⁵ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan ilə təkbətək görüşü" və "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryanın Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin iştirakı ilə üçtərəfli görüşü", 15 sentyabr, 2004-cü il, <http://www.azertag.com/>, (27 sentyabr 2009-cu il); "Armenian, Azeri and Russian presidents discussed Karabakh settlement in Astana", <http://www.panarmenian.net/news/eng/7nids11222&date=2004-09-16>, (27 sentyabr 2009-cu il); "Armenian, Azerbaijani presidents meet", RFE/RL Newsline. 16 sentyabr 2004-cü il, <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/2004/04-09-16.rferl.html#16>, 27 sentyabr 2009-cu il).

¹⁷⁶ BMT Baş Məclisinin 23 noyabr 2004 tarixli iclasının stenoqramması üçün baxın: "Official records of the 60th plenary meeting of the UNGA on the situation in the occupied territories of Azerbaijan (A/59/PV.60) 23 November 2004", <http://www.un.int/azerbaijan/undocs.php>, (27 sentyabr 2009-cu il).

Daim öz ictimaiyyətlərinə "sərt" mövqelər nümayiş etdirən Azərbaycan və Ermənistan rəsmiləri bu mərhələdə, daha çox həllin yaxın olmasına dair "yumşaq mesajlar" vermişdir. Minsk qrupunun Rusiyalı həmsədri Yuri Merzlyakov 16 iyul tarixli "Azq" (Ermənistan) qəzetinə verdiyi müsahibədə, "bu il içərisində problemin həll olunma ehtimalının yüksək olduğunu, çünki artıq tərəflərin güzəştə getməyə hazır olduqlarını" bildirirdilər. Lakin, 6 noyabr 2005-ci il tarixdə Azərbaycanda keçirilən parlament seçkiləri növbəti dəfə problemin həllinə dair müzakirələrin yavaşlamasına səbəb olmuş və 2005-ci il hər hansı konkret nəticə ilə yadda qalmamışdır. Bu mərhələdəki müzakirələrlə bağlı "Praqa prosesi" terminindən daha çox istifadə edilmişdir. Sonrakı illərdə verilən bəyanatlarda da danışıqların əsasən 2004-cü ildə başlanan və 2005-ci ildə möhkəmlənən "Praqa prosesi"nə uyğun getdiyi qeyd edilmişdir. Ancaq tərəflərin müxtəlif vaxtlarda "Praqa prosesi"nin həm mövcudluğu, həm də mahiyyəti ilə bağlı açıqlamaları üst-üstə düşməmişdir. Azərbaycan tərəfi bu prosesin "mərhələli həll" demək olduğunu, Ermənistan tərəfi isə "Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsinə dair danışıqlar getməsi"(referenduma dair iddialar) şəklində olduğunu iddia etmişdir.

2005-ci il ümumi müzakirələr prosesi ilə yanaşı, iki vacib hadisə ilə də yadda qalmışdır. Bunlardan biri Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞ PA) qərarıdır. 2005-ci ilin qış sessiyasında mövzusunun AŞ PA-da müzakirəsi nəticəsində yanvarın 25-də "ATƏT-in Minsk konfransının məşğul olduğu Dağlıq Qarabağ münafişəsi" adlı 1416 sayılı qətnamə qəbul edilmişdir¹⁷⁷. Qeyd edək ki, AŞ PA budan əvvəl Böyük Britaniyadan olan Avropa Demokratlar Fraksiyasının üzvü Devid Atkinsona mövzuyla bağlı hesabat hazırlamağı tapşırılmışdı. Aktinson hesabatını 2004-cü il noyabrın 29-da AŞ PA-ya təqdim etmişdir¹⁷⁸.

David Atkinsonun hazırladığı hesabatın müzakirəsi çox sərt keçmişdir. Ermənistanı təmsil edən millət vəkilləri və onlara dəstək verən bəzi Avropalı parlamentarilər hesabatda Ermənistanın işğalçı, Azərbaycanın keçmiş DQMV-dən olan ermənilərin isə bölücü kimi təqdim edilməsinin doğru olmadığını iddia etmişdir. Azərbaycan və Türkiyəni təmsil edən parlamentarilər isə işğalın və bölücülük cəhdinin mübahisəsiz həqiqətlər olduğunu qeyd edərək, bunu sübut edəcək faktlar da ortaya qoymuşdular. Keçirilən səsvermə nəticəsində, hesabat əhəmiyyətli dərəcədə Atkinsonun hazırladığı formada təsdiqlənmişdir. Bu qərar BMT Təhlükəsizlik Şurası və digər beynəlxalq qurumların almış olduğu

¹⁷⁷ "Resolution 1416 (2005) The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference", <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA05/ERES1416.htm>, (24 sentyabr 2009-cu il).

¹⁷⁸ "The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference" <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/doc04/EDOC10364.htm#1>, (24 sentyabr 2009-cu il).

qərarlardan fərqli olaraq, ilk dəfə birbaşa olaraq Ermənistanın işğalçı olduğunu açıq şəkildə ortaya qoymuşdur.

AŞ PA qəbul etdiyi qətnamədə Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal olunduğunu bir daha təsdiq edərək, etnik düşmənçilik və onu müşayiət edən hərbi əməliyyatların çoxlu sayda insanın etnik əsasda yurdundan qovulmasına və monoetnik ərazilərin yaradılmasına gətirib çıxardığına dair narahatlığını ifadə etmişdi. Assambleya Avropa Şurasının üzvü olan bir dövlətin digər dövlətin ərazisini işğal etməsinin həmin dövlətin üzvlük öhdəliklərini kobud şəkildə pozması demək olduğunu açıq şəkildə bəyan edərək, münaqişə zonasından didərgin düşmüş şəxslərin təhlükəsiz və lazımı şərait təmin edilərək geri qayıtması hüququnu bir daha təsdiq etdi. Assambleya həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrini xatırladaraq, münaqişə tərəflərini onları yerinə yetirməyə, xüsusilə də işğal olunmuş ərazilərdən hərbi qüvvələri çıxarmağa çağırırdı.

Eyni günlərdə başqa bir vacib hadisə ATƏT-in Azərbaycanın şikayətlərini nəzərə alaraq, Ermənistanın işğal altında saxladığı Azərbaycan ərazilərində müşahidəyə başlaması olmuşdur. Müşahidə heyətinin fəaliyyətə başlaması işğalın nəticələrinin ortaya çıxarılması baxımından əhəmiyyətli bir hadisə idi. ATƏT-in bölgəyə göndərdiyi faktlaşdırıcı missiyanın işləri də işğalın nəticələrinin ortaya çıxarılması baxımından əhəmiyyətli bir proses oldu. Azərbaycan tərəfi, Ermənistanın, işğal altında tutduğu bölgəyə təxminən 23 min adamı məskunlaşdırdığına dair məlumatları olduğunu açıqlamış və ATƏT-in bunu araşdırmasını tələb etmişdi. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən və məlumat toplama üzrə mütəxəssislərindən ibarət olan heyət 28 yanvar 2005-ci il tarixdə Bakıya gələrək Azərbaycan xarici işlər nazirliyinin rəsmiləri ilə görüş keçirdi və daha sonra Ermənistana getdi.¹⁷⁹ Heyət üzvləri, 31 yanvar 2005-ci il tarixdən etibarən işğalı altındakı bölgələrdə araşdırmalara başladı və bir həftə davam edən fəaliyyətdən sonra bəzi ifadələr çox dəqiq olmasa da ümumən Ermənistan tərəfini qeyri-qanuni məskunlaşdırmalarda günahlandıran açıqlamalar verdi.

Azərbaycandakı parlament seçkiləri səbəbiylə problemlə bağlı müzakirələrə verilən təxminən iki aylıq fasilədən sonra 2005-ci ilin sonlarında həll təşəbbüsləri yenidən artmışdır. Belçika xarici işlər nazirliyinin ATƏT-dəki xüsusi nümayəndəsi, Senator Pyer Şevalyenin 20-21 noyabr 2005 tarixlərində baş tutan Azərbaycan səfərində verdiyi "2006-cı ilin Qarabağ probleminin həlli prosesində dönüş ili olacağına" dair bəyanatdan sonra ABŞ xarici işlər nazirinin müavini Nikolas Börnsün də 5 dekabr 2005 tarixdə "ABŞ, problemin həlli prosesindəki irəliləyişləri alqışlayır və Azərbaycan və Ermənistanın 2006-cı il içərisində ciddi

¹⁷⁹ "Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in Minsk Qrupunun nümayəndə heyətini qəbul etmişdir", <http://www.azertag.com/>, 28 yanvar 2005-ci il, (26 sentyabr 2009-cu il); "Armenian President and OSCE Minsk Group French Co-Chair discussed Karabakh problem".

addımlar atacağından əmindir" ifadələrini işlətməsi, bölgə mediasında geniş əks-səda doğurmuşdur¹⁸⁰. Oxşar bəyanat 5 dekabr 2005-ci il tarixdə ATƏT-in xarici işlər nazirləri şurasının iclasında, Sloveniya xarici işlər naziri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Dimitri Rupel tərəfindən də verilmişdir. Rupel, mövzuyla haqlı mövqeyini açıqlayarkən "2006-cı ilin həll ili olacağını" xüsusi vurğu ilə ifadə etmişdir.¹⁸¹

Xatırladaq ki, ATƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının iclasından əvvəl, 4 dekabr 2005-ci il tarixdə Sloveniyanın paytaxtı Lyublyanada Minsk qrupunun həmsədrələrinin də iştirakıyla Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin görüşü baş tutmuşdu. Görüşdən sonra Minsk qrupunun Rusiyalı həmsədri Merzlyakov Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinə yeni təklifləri təqdim etdiklərini açıqlamışdır. Nazirlər isə, hər hansı bir yeni təklifi müzakirə etməyəcəklərini, sadəcə olaraq bəzi yeni prinsipləri gözdən keçirdiklərini açıqlamışdır. Bu, Qarabağ probleminin həlli prosesində qarşılaşılan, açıqlamaların ziddiyyət təşkil etdiyi ilk vəziyyət deyildi. Xüsusilə, 2000-ci ildən sonra keçirilən görüşlərin demək olar ki, hamısından sonra tərəflərin və vasitəçilərin açıqlamaları bir-biriləriylə ziddiyyət təşkil etmişdir.

Beləliklə 2005-ci ilin sonlarında Qarabağ problemi ilə bağlı proseslər sürətlənmişdir. Fəqət, diqqəti cəlb edən nüanslardan biri də bu olmuşdur ki, 2005-ci ilin əvvəlindəki "sülhə yaxın olmağa" dair mesajları, 2005-ci ilin sonlarında nisbətən sərt bəyanatlar əvəz etmişdir. Belə ki, Ermənistan Xarici İşlər Naziri Vardan Oskanyanın son ABŞ səfərində "Qarabağ heç vaxt Azərbaycanın bir parçası olmadı və olmayacaq", Ermənistan dövlət başçısı Robert Koçaryanın son Avropa səfərində "Ermənistan ya Qarabağın müstəqilliyini tanıyacaq ya da onu özünə birləşdirəcək" şəklində bəyanat verməsi Azərbaycanda ciddi narahatlıq yaratmışdır. Azərbaycan dövlət başçısı İlham Əliyev erməni rəsmilərinin açıqlamalarına, yeni parlamentin açılışındakı nitqində işlətdiyi, "Azərbaycandan güzəşt gözləyənlər yanılırlar. Azərbaycanın ən böyük güzəşti torpaqlarının işğal altında qalmasına bu qədər səbr etməsi olmuşdur" ifadələriylə cavab vermişdir.¹⁸² Azərbaycan Müdafiə Naziri Səfər Əbiyev isə 5 dekabr 2005-ci il tarixdə ABŞ Müdafiə Nazirliyinin nümayəndəsi Con Mak Duqalı qəbul edərkən "Ermənistan, işğal altında tutduğu Azərbaycan torpaqlarını özünə birləşdirməyə və ya ayrı bir

¹⁸⁰ "Pyer Şevalye: Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məqamı çatmışdır", <http://www.azertag.com/>, 21 "oyabt 2005-ci il; "Brussels to do utmost for Karabakh conflict settlement", <http://www.panarmenian.net/news/eng/?nid=15480&date=2005-11-21>, (26 sentyabr 2009-cu il), "US Welcomes Positive Movement in Karabakh Settlement", <http://www.panarmenian.net/news/eng/?nid=15695> və http://www.osce.usmission.gov/media/pdfs/mc/mc_120505_burns.pdf-(26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁸¹ "Opening Statement by the OSCE Chairman-in-Office Dr Dimitrij Rupel at the OSCE Ministerial Council", www.osce.org/item/17242.html, (28 sentyabr 2009).

¹⁸² "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-Əliləri Cənab İlham Əliyevin nitqi", 2 dekabr 2005-ci il, <http://www.meclis.gov.az/?/az/stenoqram/45>, (26 sentyabr 2009-cu il).

dövlət kimi tanımağa dair bəyanatlarını reallaşdırmağa cəhd etsə, Azərbaycanın bu prosesə biganə qalmayacağını və torpaqlarını işğaldan qurtarmaq üçün hərbi yola müraciət edəcəyini" bildirmişdir¹⁸³.

Böyük ümidlər bəslənən 2006-cı il əslində hərəkətli başlamışdır. 19 yanvar 2006-cı il tarixdə Rusiya Federasiyasının Londondakı səfirliyinin binasında Azərbaycan Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədیارov ilə Ermənistan Xarici İşlər Naziri Vardan Oskanyan arasında ATƏT Minsk qrupu həmsədrlərinin iştirakına görüş baş tutmuşdur. Bu görüşdən sonra Azərbaycan və Ermənistan rəsmiləri ilk dəfə görüşmə masası üzərində "bir neçə abzasdan" və ya "bir neçə maddədən" ibarət layihə mətni olduğunu açıqladılar.¹⁸⁴

Londondakı görüşdən dərhal sonra Fransa prezidenti Şirakin Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarını 10 Fevral 2006-cı il tarixdə müzakirələr aparmaq üçün Fransaya dövlət etdiyi açıqlandı. Bu dövətin açıqlanmasından sonra beynəlxalq qurumların nümayəndələrinin, Minsk qrupunun həmsədrlərinin görüş vaxtı mütləq bir razılışma imzalanacağına dair açıqlamaları səsləndi. Hətta, problemlə bağlı digərlərinə nisbətən o qədər də bəyanatlar səsləndirməyən NATO-nun Baş Katibinin Cənubi Qafqaz üzrə nümayəndəsi Robert Simmons belə, "Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Paris danışıqlarına böyük ümid bəsləndiyini" açıqladı¹⁸⁵. Fevralın əvvəlində Minsk qrupunun həmsədrləri növbəti dəfə bölgəyə səfər etdilər.

Prezidentlərin görüşündən əvvəl iki ölkənin ictimaiyyətindən yüksələn reaksiyalar isə fərqli mənzərə yaradırdı. Məsələn, bu görüşdən az müddət öncə Azərbaycan dövlət başçısı İlham Əliyev, "Azərbaycanın ərazi bütövlüyü mövzusunda heç bir güzəştə getməyəcəyini və lazım olsa 100 il daha gözləyəcəyini" açıqladı.¹⁸⁶ Cavab verməkdə gecikməyən Ermənistan dövlət başçısı Robert Koçaryanın "Erməni millətinin mənafeyini müdafiə etmək mövzusunda geri addım atılmasından söhbətin belə getməyəcəyini" açıqlaması, Fransadakı görüşdə müqavilə imzalanacağına dair gözləntiləri azaltdı.

¹⁸³ "Azərbaycan ilə ABŞ arasında hərbi əməkdaşlığın perspektivləri müzakirə olunmuşdur", AzərTac, 6 dekabr 2006-cı il, www.aztv.az/xbdx/x-1.asp?id=9213&il=2005, (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁸⁴ "Vardan Oskanyan: Artıq sırr deyil ki, danışıqlar masası üzərində 3-4 abzasdan ibarət bir səhifəlik mətn var", 23 yanvar 2006-cı il,

http://www.mediaforum.az/articles.php?article_ids20060123121224133&lang=az&page=00;

Араз Азимов: «Необходимо учитывать степень доверия сторон друг к другу», 23 yanvar 2006-cı il, <http://www.day.az/print/news/politics/39631.html>; «Оценка лондонских переговоров», Обзор СМИ за 20-26 января 2006 года, <http://www.regnum.ru/news/581596.html> (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁸⁵ "Robert Simmons: Sülh sazişindən sonra Dağlıq Qarabağa xüsusi qüvvələr göndərmək niyyətimiz var", Express (Azərbaycan), 9 fevral 2006-cı il, <http://www.express.com.az/second.asp?id=61833>, (25 sentyabr 2009-cu il).

¹⁸⁶ "Azərbaycan iqtisadi artım baxımından dünyada lider ölkəyə çevrilmişdir: Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin yekun nitqi", Xalq qəzeti, 1 fevral 2006-cı il., sayı 21, s.1-4, <http://www.elibrary.az/docs/I.Aliyev-nitq/5.htm>, (25 sentyabr 2009-cu il).

10 Fevral 2006-cı il tarixdə, hər iki dövlət başçısı əvvəlcə Şirak ilə təkbətək görüş keçirdilər. Fevralın 11-də isə müzakirələrin Rambuye mərhələsi başladı. 1975-ci ildə ilk G-7 zirvəsinin baş tutduğu, 1991-ci ildə Kosova probleminə dair müzakirələrin aparıldığı və sülh razılaşmasının imzalandığı Paris yaxınlığındakı Rambuye qəsriində ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin xüsusi nümayəndəsi prezidentlər İlham Əliyev və Robert Koçaryan ilə ayrı-ayrı görüşdülər. Sonra Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçıları öz alarında təkbətək görüş keçirdilər.¹⁸⁷ Daha sonra isə iki dövlət başçısının və Minsk qrupunun həmsədrlərinin iştirakıyla ümumi müzakirələr aparıldı. Müzakirələrdən sonra verilən rəsmi bəyanatlarda tərəflərin heç bir sənəd imzalamadığı, lakin müzakirələrin davam etdirilməsi barədə razılıq əldə edildiyi qeyd olunurdu. Hətta ANS özəl televiziya kanalının, Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryanın müzakirələri "maraqlı bəhanələr" irəli sürərək yarıda tərk etdiyini və Ermənistanı qayıtdığını iddia etməsi gərginlik yaratmışdı. Bu iddia Ermənistan rəsmiləri tərəfindən təkzib olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının Beynəlxalq Əlaqələr Şöbəsinin Müdiri Novruz Məmmədovun isə bu iddianı təsdiqləyərək, "Koçaryan özünə güvənmədiyi üçün bu şəkildə davranmaq məcburiyyətində qalmışdır"¹⁸⁸ deməsi Ermənistanın reaksiyasına səbəb olmuş, Ermənistan rəsmiləri, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərinin razılaşdıqları mətnin Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qəbul olunmadığını iddia etmişdilər. Amma, həm İlham Əliyevin, həm də digər rəsmilərin sonrakı bəyanatlarında həmsədrlərin təklif etdiyi variantla razılaşmayan tərəfin Ermənistan olduğu dəfələrlə hətta beynəlxalq tədbirlərdə də səslənmişdir. Açıqlamalarda mənfə nüanslarla yanaşı belə bir məqam da var idi ki, 2006-cı ilin martında xarici işlər nazirləri səviyyəsində Vaşinqtonda danışıqlar aparılması barədə razılıq əldə olunmuşdur. Bu müzakirələrdən sonra Oskanyan 2005-ci ildə bəzi irəliləyişlər olduğunu və bu prosesin davam etdiyini, Məmmədov isə müzakirə etdikləri doqquz mövzudan yeddisində razılaşdıqlarını, qalan iki mövzunu hələ müzakirə etdiklərini açıqlamışdılar.

21-22 fevral 2006 tarixlərində Azərbaycanda səfərdə olan Rusiyanın dövlət başçısı Putinin Bakıdakı Koçaryanı Qarabağ problemini müzakirə etmək üçün Moskvaya dəvət edəcəyini açıqlaması, fevralın 23-də Azərbaycana səfər edən İsveçrənin Xarici İşlər Naziri Mişlin Kalmi-Reyin Azərbaycan və Ermənistan dövlət başçılarını bir sonrakı zirvə üçün İsveçrəyə dəvət etməsi danışıqlar

¹⁸⁷ "The Nagorno-Karabagh conflict", http://www.diplomatie.gouv.fr/en/france-priorities_1/conflicts-and-crisis_1959/the-nagorno-karabagh-conflict_3276/meeting-in-rambouillet-11.02.06_3882.html; Mediators See No Real Progress In Karabakh Talks", 11 fevral 2006-cı il, <http://www.rferl.org/content/article/1065676.html>, (27 sentyabr 2009-cu il).

¹⁸⁸ Novruz Məmmədov Prezidentlərin Fransa görüşü zamanı Koçaryanın atdığı addımı pisləyib", <http://az.trend.az/print/818808.html>; <http://www.azadliq.org/archive/news/20060214/1/1.html?id=155156>, (27 sentyabr 2009-cu il).

prosesinin əsl gedişatını göstərməsi baxımından maraqlı nüanslar idi. Bunlara Minsk qrupunun ABŞ-dan olan həmsədrı Stiven Mənin "2006-cı il sülh, yoxsa fəlakət sualının cavab tapdığı il olacaq" açıqlaması da əlavə olunanda mənzərə daha da dəqiqləşir.

Başlanğıcda deyilən "əgər Ramboye müzakirələrində irəliləyiş olmasa, danışıqlar prosesinə fasilə verilməsi zərurəti doğacaq" tezisindən yola çıxılsa və proses ən başdan bu günə qədər diqqətlə analiz edilsə, Rambuye müzakirələrində heç olmasa əsas nüansların çoxunun razılaşdırılması və hətta ola bilsin ki, hər hansı prinsipləri özündə əks etdirən bir sənədin imzalanması ehtimalı da mümkündür. İki dövlət başçısı arasında çox vaxt 30-40 dəqiqə davam edən danışıqların bu dəfə 2 saat davam etmiş olması da müzakirələrdən sonra verilən bəyanatların əsasən reallığı əks etdirmədiyini göstərməkdədir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev fevralın 23-də Türkiyənin NTV kanalına verdiyi müsahibədə, yanvarın 31-də müşavirədə açıqladığı məqamları təkrar edərək, mahiyyəti mərhələli həll olan "Praqa prosesi"nin davam etdiyini bildirərək həmsədrlər tərəfindən irəli sürülən təklifdəki əsas məqamları belə xarakterizə etmişdi: "Təklif edilən sənədlərdə mərhələlər müəyyən olunmuşdur. İlk növbədə Dağlıq Qarabağ xaricində yerləşən bütün torpaqlar azad olunmalıdır və Ermənistanın işğalçı qüvvələri oradan çıxmalıdır. Ondan sonra Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin və işğal olunmuş torpaqlara qayıdacaq azərbaycanlıların təhlükəsizliyi təmin edilməlidir. Sülhməramlı qüvvələrin orada yerləşdirilməsi müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan və Ermənistan rəhbərliyi gələcək perspektivdə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən olunması barədə danışıqlar aparacaqdır. Eyni zamanda, Dağlıq Qarabağda yaşayan və münafişəyə qədər həmin torpaqlarda yaşamış insanlar da - yəni, ermənilər, azərbaycanlılar - təbii ki, bu prosesə qoşulacaqlar. Çünki Ermənistan öz silahlı qüvvələrini işğal olunmuş torpaqlardan çıxarsa, ondan sonra Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər, oraya qayıdacaq azərbaycanlılar da Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən olunmasında bizimlə bərabər iştirak edəcəklər. Bu, hansı formada olacaq, onu gələcək göstərər.¹⁸⁹"

Prezidentlər arasında 2006-cı ildəki növbəti görüş iyunun əvvəlində keçirildi. 4-5 iyun 2006-cı il tarixlərində Buxarestdə baş tutan ilk görüşün yenə yarımçıq qalması, ikinci görüşdən də ciddi bir nəticə çıxmadığına dair bəyanatlar, problemin həllinə dair söylərin nəticəsiz qaldığına dair fikirləri qüvvətləndirmişdi.

22 iyun 2006-cı il tarixində həmsədrlər Avstriyanın paytaxtı Vyanada öz aralarında görüş keçirmiş, ATƏT-in Daimi Şurasına Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həlli istiqamətində aparılan danışıqlar barədə məlumat vermiş və xüsusi məruzə təqdim etmişdilər.¹⁹⁰ Məruzədə həmsədrlərin son 7 ay ərzində

¹⁸⁹ <http://www.elibrary.az/docs/ialiyev/2006.pdf>, sh. 43 ; "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyənin NTV televiziyasına müsahibəsi", Xalq qəzeti, 24 fevral 2006-cı il, sayı 41, s.2.

¹⁹⁰ http://mfa.gov.az/khojaly/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=33 (26 sentyabr 2009-cu il).

münaqişənin həlli istiqamətində söylərini artırdıqları və münaqişənin həllinin əsas prinsiplərinə dair hər iki tərəf arasında razılaşmanın əldə edilməsi üçün gərgin işlədikləri bildirilir. Onlar bu məqsədlə üç dəfə birlikdə, bir neçə dəfə isə ayrı-ayrılıqda Bakı və İrəvanda səfərdə olmuş, iki dəfə xarici işlər nazirlərinin görüşünü, iki dəfə də dövlət başçılarının zirvə görüşünü (birincisi fevral ayında Rambuyədə, ikincisi isə iyunun əvvəlində Buxarestdə) təşkil etmişdilər. Qeyd olunurdu ki, 1997-ci ildə ATƏT-in Minsk qrupunun hazırkı həmsədrlik institutu yaradılan vaxtdan etibarən ilk dəfə olaraq həmsədr ölkələrin xarici işlər nazirlərinin müavinlərindən ibarət birgə missiya may ayında bölgəyə səfər etdi. Səfərin məqsədi 2006-cı ilin Dağlıq Qarabağa dair razılıq əldə edilməsi üçün mühüm "imkan pəncərəsi" yaratdığını hər iki ölkə prezidentlərinin diqqətinə çatdırmaqdan ibarət idi. Həmsədrilər bildirdilər ki, prezidentlər Əliyev və Koçaryana əsas prinsiplər təklif olunmuşdur. Onlar məsələyə aydınlıq gətirərək bəyan etdilər ki, yanaşmalarının məqsədi münaqişənin bütün aspektlərinin bir mərhələdə həlli deyildi. Həmsədrilərin sözlərinə görə, qeyd olunan prinsiplərlə mümkün ən yüksək tərəqqiyə nail olmaq, lakin bəzi ən çətin məsələləri sonraya saxlayaraq danışıqlar aparmaq nəzərdə tutulurdu. Buna baxmayaraq, həmsədrilər bəyan etdilər ki, prezidentlər razılığa gələ bilmədikləri üçün onlar bu prinsiplərin müəyyənləşdirilməsi, ifadə edilməsi və yekunlaşdırılması işində öz yaradıcılıqlarının zirvə nöqtəsinə çatmışlar. Bildirdilər ki, əgər tərəflər irəli sürülmüş prinsiplərə dair razılığa gələ bilmirsə, onda onları qane edə biləcək alternativ razılaşmaya nail olunması məqsədlə birlikdə çalışmalıdırlar. Həmsədrilər hazırkı mərhələdə intensiv "məkkik diplomatiyası"nın davam etdirilməsinə və prezidentlərin yeni görüşlərinə heç bir zərurət görmədiklərini diqqətə çatdırırdılar. Bu, o demək idi ki, danışıqlar prosesi müəyyən qədər səngiyəcək və tərəflərin "düşünməsi" üçün imkan yaranmış olacaq.

Başqa maraqlı bir məqam isə Metyu Brayzanın həmin gün verdiyi müsahibəsi idi. ABŞ Xarici İşlər Nazirinin (dövlət katibinin) Avropa və Avrasiya Məsələləri üzrə Köməkçisinin Müavini və ATƏT-in Minsk qrupunun ABŞ-dan olan yeni həmsədri Metyu Brayzanın 22 iyun 2006-cı il tarixdə Azadlıq Radiosuna (RFE/RL) verdiyi açıqlamalar, Qarabağ probleminin həlli üçün aparılan danışıqların yeni mərhələyə keçdiyini göstərirdi¹⁹¹. Brayzanın 22 iyundakı müsahibəsində qeyd etdiyi və daha sonra ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrilərinin ortaq imzayla 3 iyul 2006-cı il tarixdə bəzi detallarını ortaya qoyduqları sənəd, Ermənistan ordusunun keçmiş DQMV xaricində işğal altında tutduqları bölgələrdən çıxmasını, Azərbaycanın keçmiş DQMV xaricindəki rayonlarından Laçın və Kəlbəcərin ermənilərin nəzarətində qalmasını, minaların təmizlənməsini, qaçqınların geri qayıtmalarını, tarixi irəlidə müəyyənləşdirilmək

¹⁹¹ "ATƏT-in amerikalı yeni həmsədri çərçivə sazişinin detallarını açıqlayır", <http://www.azadliq.org/content/article/162121.html>, (26 sentyabr 2009-cu il).

şərtiylə referendum keçirilməsini və Ermənistan işğalı altındakı torpaqlar üzərində qurulmuş uydurma qurumun ("Dağlıq Qarabağ"ın) statusunun müəyyən olunmasını nəzərdə tuturdu. Həmsədrələr, ortaya qoyulmuş planı hər iki tərəfin əsasən qəbul etdiyini, sadəcə olaraq bir neçə nüans barədə anlaşılmazlığın davam etdiyini iddia edirdilər.

Brayzanın müsahibəsi münaqişənin tərəflərində (həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi səviyyədə) ciddi rezonans yaratmışdı. Müsahibədən bir gün sonra Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin məzunlarının 6-cı buraxılışına həsr olunmuş mərasimdəki çıxışında qeyd etmişdi ki, Azərbaycan münaqişənin həlliylə bağlı proseslərə ümitsiz yanaşır və öz siyasətinə müəyyən düzəlişlər edə bilər.¹⁹² Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin iyunun 26-da yayılan bəyanatında Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin "Qarabağın gələcək statusunun müəyyən edilməsi üçün referendum keçirilməsi məsələsində razılığa gəldiyi" iddia olunurdu. Bəyanatda qeyd olunurdu ki, "prezidentlərin razılışmadığı məsələ hərbi münaqişənin nəticələrinin ləğvinin ardıcılığı ilə bağlıdır"¹⁹³. Eyni gün Ermənistan prezidentinin mətbuat katibi Viktor Soğomonyan Rusiyanın Reqnun agentliyinə verdiyi müsahibəsində, həmsədrələr məsələnin bir tərəfini işıqlandıran açıqlamalar verməklə günahlandıraraq Ermənistanın "son səkkiz ildə danışıqlarda, o cümlədən Ki-Uestdə, Buxarestdə müzakirə olunmuş bütün sənədləri açıqlaya biləcəyini" bildirmişdi.¹⁹⁴

İyunun 27-də isə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin bəyanatı ilə əlaqədar cavab bəyanatı yaymışdı¹⁹⁵. Bəyanatda deyilirdi: "Ermənistan XİN-nin 26 iyun 2006-cı il tarixli bəyanatı Ermənistan tərəfinin münaqişənin nizama salınması prosesində, təəssüf ki, qeyri-konstruktiv mövqeyində qalmasının daha bir sübutudur. ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri, xüsusi ilə də, ABŞ-dan olan həmsədr Metyu Brayza hazırda müzakirə olunan sülh yolu ilə mərhələli nizama salınmanın təklif olunan sənədin ümumi kontekstinin ayrılmaz hissəsi olan ayrı-ayrı prinsiplərinin yalnız ümumi təsvirlərini göstərmişlər. Bu anlayışların başa düşülməməsi və ya qarışıq salınması üçün, habelə Ermənistan XİN-nin bəyanatında əksini tapan spekulasiya cəhdlərinə zəmin yaradır."

¹⁹² "Qurucusu ümummilli lider Heydər Əliyev olan Azərbaycan Ordusu qarşıda duran bütün vəzifələri həll etməyə qadirdir", <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?Lng=aze&year=2006&Pid=4132>, (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁹³ "Ministry Statement on OSCE Minsk Group co-Chairs Statement at the Permanent Council. June 26, 2006", http://www.armeniaforeignministry.com/pr_06/060626_statement_nkr.html, (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁹⁴ "Ermənistanın son səkkiz ildə danışıqlarda müzakirə olunmuş bütün sənədləri açıqlaya bilər", <http://www.azadliq.org/content/article/162516.html>, (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁹⁵ "Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Bəyanatı", http://mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=274&Itemid=1, (26 sentyabr 2009-cu il).

Metyu Brayza növbəti "sensasiya yaradan" müsahibəsini bir həftə sonra, iyunun 29-da yenə Azadlıq Radiosuna (RFE/RL) vermiş və iddia etmişdi ki, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən çıxması müqabilində Azərbaycan nə isə verməlidir". İyunun 30-da Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin (XİN) Mətbuat və İnformasiya Siyasəti İdarəsinin rəisi Tahir Tağızadə açıqlamalarında bildirmişdi ki, "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən qoşunlarını çıxarması üçün Ermənistana edilə biləcək ən böyük güzəştə rəsmi Bakı artıq edib. Beynəlxalq hüquqa görə, ərazi bütövlüyünü başqa yolla təmin etməyə ixtiyarı olduğu halda, Azərbaycanın indiyə qədər sülh prosesinə sadıq qalması" ən böyük güzəstdir.¹⁹⁶

Tərəflər arasında danışıqlar ilin sonuna doğru yenidən fəallaşmışdır. Oktyabr-noyabr aylarında Azərbaycan Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədovun ilə Ermənistan Xarici İşlər Naziri Vardan Oskanyan arasında üç raundda (Moskvada, Parisdə və Brüsseldə) müzakirə keçirilmişdir. 14 Noyabr 2006-cı il tarixdə Brüsseldə baş tutan danışıqlarda Azərbaycan daxilində yaradılması planlaşdırılan qurumun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Ermənistanın işğal altında saxladığı rayonlardan keçmiş DQMV inzibati sərhədləri xaricindəkiləri azad etməsi planı və Laçın və Kəlbəcərin statusunun necə olacağı məsələsi müzakirə edilmişdi.

Noyabrın 21-də Ermənistan Parlamentinin Sədri Tiqrən Torosyan Fransanın Ermənistandakı Səfiri Serj Smesovun qəbulunda Ermənistan tərəfinin pessimist olduğu şəkildəki tənqidlərlə razılaşmadıqlarını, "pessimist yox, realist olduqlarını" və həllin çox yaxın olmadığına inandıqlarını qeyd etmişdir.¹⁹⁷ Prezidentlərin görüşündən əvvəlki son müzakirələri dəyərləndirən Rus mediası, Minsk qrupunun həmsədrlərinin son vaxtlarda Azərbaycan və Ermənistan rəsmilərinə təzyiqlərini artırdığını iddia etmişdir. Keçirilən son görüşlərdən sonra verilən bəyanatlar bəzən maraqlı nüanslara malik olmaqla yanaşı əsasən böyük ölçüdə əvvəlkilərin təkrarı xüsusiyyətində olmağa başlamışdır. Minsk qrupunun Rusiya və Fransadan olan həmsədrləri noyabrın 21-22-də İrəvanda və Bakıda səfərdə olmuşdular.¹⁹⁸ Vasitçilər, 21 noyabrda Ermənistanda, 22 noyabrda isə Azərbaycanda xarici işlər nazirləri və dövlət başçıları ilə görüş keçirmişdilər.¹⁹⁹ Fransalı həmsədr prosesin yavaş getdiyinə dair tənqidləri cavablandırmaq üçün,

¹⁹⁶ "Bakı edə biləcəyi ən böyük güzəştə artıq edib", <http://www.azadliq.org/content/article/162893.html>, (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁹⁷ "Ambassador of the French Republic at National Assembly", <http://parliament.am/chairman.php?id=meetings&NewsID=2130&month=11&year=2006&lang=eng>, (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁹⁸ "Vartan Oskanian received the OSCE Minsk Group Co-Chairs", <http://www.armradio.am/news/?part=off&id=7720>, (26 sentyabr 2009-cu il).

¹⁹⁹ "ATƏT-in Minsk qrupunun Rusiyalı və Fransalı həmsədrləri birgə bəyanatla çıxış etiblər", 23 sentyabr 2006-cı il, http://www.mediaforum.az/articles.php?article_id=20061123054035135&lang=az&page=00, (26 sentyabr 2009-cu il).

sülh prosesini divara bənzədən, "hər görüşdə bu divara bir kərpic hördüklərini" iddia etmişdir²⁰⁰. Lakin bünövrəsinin möhkəmlik dərəcəsi şübhəli olan bu divarın hətta nə qədərini hörülmüş olmasının belə çox əhəmiyyəti olmadığı aydındır. Həmsədrlər, "2007 və 2008-ci illər Ermənistan və Azərbaycanda seçkilər ilidir, buna görə də həll prosesinə mənfəət təsir edəcək" tezisini də tez-tez vurğulamışdılar. Merzlyakova görə "bu səbəbdən də 2006-cı il mütləq heç olmasa sülh prosesinin əsas prinsiplərinin konkret olaraq razılaşdırıldığı il olmalıdır, yoxsa əhəmiyyətli bir şans faciəvi şəkildə əldən qaçırılmış olacaqdı".

Bu səfərdə həm də, noyabrın 28-də Minskə MDB dövlət başçılarından zirvə görüşündə İlham Əliyev ilə Robert Koçaryan arasında görüş keçirilməsi barədə konkret razılıq əldə olunmuşdu. Bu qərar prosesdə irəliləyiş ola biləcəyinin işarəsi kimi izah olunurdu. Çünki bu mövzu uzun zamandan bəri gündəmdə olmasına baxmayaraq, İlham Əliyev, sadəcə, əgər həqiqətən ehtiyac olsa görüşəcəklərini, sırf görüş keçirmək xatirinə bir araya gəlməyəcəklərini" bildirmişdi. Təsadüfi deyildir ki, noyabrın 28-də, Rusiya Federasiyasının Belarusdakı səfirliyinin binasında İlham Əliyev ilə Robert Koçaryan arasında görüş baş tutmuşdu²⁰¹. Əvvəlcə geniş tərkibdə keçirilən görüşdə Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri Elmar Məmmədyarov və Vardan Oskanyan, habelə Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov, ATƏT-in hazırkı sədri Karel de Quxt, onun şəxsi nümayəndəsi Anji Kaspşik, Rusiyalı həmsədr Yuri Merzlyakov da iştirak etmişdi. Sonra dövlət başçıları görüşü təkbətək davam etdirdilər. İlham Əliyev zirvə görüşü başa çatdıqdan sonra Bakıya qayıdarkən təyyarədə Azərbaycan Televiziyasına verdiyi müsahibədə proseslə bağlı müsbət məqamlara daha çox diqqət çəkmişdi²⁰². "Müəyyən mərhələlər olmuşdur və deyə bilərəm ki, biz danışıqların son mərhələsinə yaxınlaşırıq. Çünki bilirsiniz, üç ilə yaxın müddət ərzində aparılan danışıqlarda, demək olar, bütün məsələlər müzakirə edildi, tərəflərin mövqeləri, demək olar ki, tamamilə formalaşdı. Artıq biz elə mərhələdəyik ki, danışıqların gələcəyi bizim addımlarımızdan asılıdır. Mən bu baxımdan görüşün nəticələrini bütövlükdə normal qiymətləndirirəm. Bildiyiniz kimi, bu yaxınlarda Minsk qrupunun həmsədrləri Bakıda və Yerevanda olmuşlar. Azərbaycan tərəfi onların təklifinə, yəni görüşün keçirilməsinə müsbət cavab vermişdir. Görüşün özünə gəldikdə isə, danışıqlar bütövlükdə konstruktiv şəkildə aparıldı, mübahisəli məsələlər müzakirə edildi. Demək olar ki, onlar diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki son müddət ərzində biz bir sıra məsələlərin həllinə nail olmuşuq, əvvəllər razılaşdırılmamış məsələlər artıq razılaşdırılıbdır. Amma elə

²⁰⁰ "Həmsədrlərin ikisi Bakıya gəldi". Yeni Müsavat, 23 noyabr 2006-cı il.

²⁰¹ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryanın görüşü". Xalq qəzeti, 29 noyabr 2006-cı il.

²⁰² "Biz danışıqların son mərhələsinə yaxınlaşırıq". <http://www.azadliq.org/content/article/31326.html>, "Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi", <http://www.xalqazeti.com/public/print.php?lngs=aze&ids=6505>, (26 sentyabr 2009-cu il).

prinsipial məsələlər var ki, bunların ətrafında hələ ki, fikir ayrılığı var. İki prezident məhz bu məsələlər ətrafında söhbət aparmışdır."

Prezidentlərin görüşündən bir gün sonra Bakıya gələn AŞPA-nın "Dağlıq Qarabağ" üzrə alt komitəsinin sədri Lord Rassel Conston noyabrın 30-da Prezident İlham Əliyevlə görüşmüşdü.²⁰³

2007-ci ilin əvvəli də danışıqlar prosesinin davam etdirilməsi ilə başladı. Yanvarın 22-də Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədyanov və Ermənistan Xarici İşlər Naziri Vardan Oskanyan Moskvada ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri, yanvarın 23-də isə öz aralarında görüş keçirmişdilər. Sonra bölgəyə səfər edən həmsədrlər iki ölkənin prezidentləri İlham Əliyev və Robert Koçaryan və Ermənistan işğalı altındakı ərazilərdəki qondarma rejimi təmsil etdiyi iddia olunan Arkadi Qukasyanla görüşmüşdülər. Həmsədrlər görüşlərini yekunlaşdırdıqdan sonra yanvarın 29-da birgə bəyanat yayaraq danışıqlarla bağlı məsuliyyətin Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin üzərində olduğunu vurğulamışdılar: "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin davamlı və sülh həllinin tapılması işində məsuliyyət Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinin üzərinə düşür və Minsk qrupunun həmsədrləri onlara bu işdə yardım edəcəklər. Prezidentlər öz milli maraqlarını fəal müdafiə etməkdədirlər, lakin bunu sülh prosesinin davamına imkan yaradan bir tərzdə edirlər"²⁰⁴.

ATƏT-in Parlament Assambleyasının Sədri və qurumun Qarabağ münaqişəsi üzrə xüsusi məruzəçisi Qoran Lenmarker 2007-ci il fevralın əvvəlində Cənubi Qafqazın hər üç ölkəsinə səfər etdikdən sonra Azadlıq radiosuna verdiyi müsahibədə, 2007-ci ilin Qarabağ münaqişəsinin həll ili ola biləcəyini iddia etmiş və danışıqların Minsk qrupu çərçivəsində davam etdirilməsinin zəruriliyini vurğulamışdı.²⁰⁵ Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri arasında 2007-ci il martın 14-də Cenevrədə, aprelin 18-də isə Belqradada ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri, ATƏT Sədrinin Şəxsi Nümayəndəsi Anjey Kasprşikin də iştirak etdiyi görüşlər keçirilmişdi. Cenevrədəki görüşdən sonra verilən bəyanatlar elə də müsbət xarakterli deyildi və prezidentlərin görüşməsi üçün xüsusi səbəbin olmadığı qeyd olunurdu. Belqradadakı görüşdən sonrakı açıqlamalarda isə həmsədrlərin Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı Azərbaycanla Ermənistan arasında fikir ayrılığı yarıdan iki əsas prinsipə (xatırladaq ki, Elmar Məmmədyanov 2006-cı ildə BMT-nin Baş Məclisindəki çıxışında, tərəflərin razılaşmadığı iki prinsipin olduğunu qeyd etmişdi: "Dağlıq Qarabağın" statusu və Ermənistan ordusunun işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması) dair yeni təkliflər verdiyi açıqlanmışdı.

²⁰³ "Azərbaycan prezidentli AŞPA-nın Dağlıq Qarabağ üzrə alt komitəsinin başçısını qəbul edib", <http://az.trend.az/news/official/chronicle/836447.html#>, (26 sentyabr 2009-cu il).

²⁰⁴ "Həmsədrlər məsuliyyəti prezidentlərin üzərinə qoyur", <http://www.azadliq.org/content/article/374922.html>, (26 sentyabr 2009-cu il).

²⁰⁵ "Qoran Lenmarker: "2007-ci il Qarabağ münaqişəsinin həll ili ola bilər", <http://www.azadliq.org/content/article/377003.html>, (26 sentyabr 2009-cu il).

Bu mərhələ baş verən maraqlı hadisələrdən biri ABŞ Dövlət Departamentinin (Xarici İşlər Nazirliyi) 2006-cı ildə insan hüquqlarının vəziyyəti haqqında dərc etdiyi xüsusi hesabatında Qarabağ problemi ilə bağlı hissədə Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxladığına dair ifadələrə yer verilməsi idi²⁰⁶. Sənədin ilk variantında Qarabağ münaqişəsindən bəhs edərək yazılan "Ermənistan Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın yeddi rayonunu işğal edib" ifadəsi Ermənistanın və Erməni lobbisinin etirazlarından sonra "Erməni hərbi qüvvələri Dağlıq Qarabağa bitişik Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsini işğalda saxlayır" şəklində dəyişdirildi. Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyi bununla bağlı aprelin 22-də bəyanat yayaraq, aprelin 23-24-də ikitərəfli təhlükəsizlik məsləhətləşmələri üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinin Vaşinqtona səfərinin təxirə salındığını bildirmişdi. ABŞ Xarici İşlər Nazirliyi aprelin 26-da hesabatın müvafiq hissəsində yenidən dəyişiklik edərək əvvəlki vəziyyəti bərpa etmiş, beləcə Azərbaycan-ABŞ münasibətlərindəki qısa müddətli gərginlik də ortadan qaldırılmışdı. Əvvəlki vəziyyətin bərpa edilməsi bu dəfə Ermənistanın etirazı ilə qarşılanmışdı. Aprelin 24-də isə ABŞ-dan olan həmsədr Metyu Brayza növbəti dəfə "sülh danışıqlarının əsas prinsiplərini" (bəzilərinə görə gizli məqamları) açıqladı.²⁰⁷ Brayza "Amerikanın səsi" (Voice of America - VOA) radiosunun əməkdaşı Xədicə İsmayılova müsahibəsində əsas prinsiplərdə artıq razılışmaq üzrə olduqlarını bildirərək, bu prinsipləri belə sadalamışdı: "Əsas prinsiplər Dağlıq Qarabağ ətrafındakı beş rayonun Erməni silahlı qüvvələrinin dərhal çıxarılması şərti ilə yaxın gələcəkdə Azərbaycana qaytarılmasını, orada sülhməramlı qüvvələrin yerləşməsinə və qaçqınların geri qaytarılmasını nəzərdə tutur. Kəlbəcər və Laçının hansı şərtlər çərçivəsində qaytarılması ilə bağlı danışıqlar hələ davam edir. Amma bu məsələdə də razılışmaya çox yaxınıq. Prinsiplərə Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirən, ticarət və mülki məqsədlərlə istifadə olunacaq dəhlizin təmin edilməsi də daxildir. Sonra isə danışıqların davam etməsi və hər hansı mərhələdə ümumi səsvermənin keçirilməsi ilə Dağlıq Qarabağın statusu müəyyənləşdiriləcək. Azərbaycan tərəfi referendum sözünün işlədilməsinin əleyhinədir, çünki bu, ölkə konstitusiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Odur ki, biz nə vaxtsa səsvermənin keçirilməsi üçün müzakirə aparırıq".

2007-ci ilin mayında bölgəyə səfər edən həmsədrlər mayın 25-də Bakıda, səfərlərinin yekunlarına dair keçirdikləri mətbuat konfransında həm prezidentlərin görüşünü razılaşdırdıqlarını açıqladılar, həm də "Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qəbul etdiklərini" və ilkin mərhələdə "Dağlıq Qarabağ ətrafındakı yeddi rayonun hər birinin azad edilməsini" istədiklərini vurğuladılar.

²⁰⁶ <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2006/78799.htm> (27 sentyabr 2009-cu il).

²⁰⁷ Xədicə İsmayılova, "Mətyu Brayza: Mən vicdanlı siyasətçiyəm", 24 aprel 2007-ci il, <http://www.voanews.com/azerbaijani/archive/2007-04/2007-04-24-voa14.cfm?CFID=308495052&CFTOKEN=56098720&sessionid=84304e276547933b66b59554d211d2e195e> (28 sentyabr 2009-cu il).

Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında 2007-ci ildəki ilk görüş iyunda Sankt-Peterburqda baş tutdu. MDB ölkələri dövlət başçılarının qeyri-rəsmi görüşü üçün Sankt-Peterburqa gedən prezidentlər arasında iyunun 9-da Sankt-Peterburqdakı "Konqreslər sarayı" dövlət kompleksinin "Baltik ulduzu" mehmanxanasında əvvəlcə təkbətək görüş keçirilmişdi. Sonra ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri (həmsədrlər ayın əvvəlində regiona yenidən səfər etmişdilər) və xarici işlər nazirləri də danışıqlara qatılmışdı²⁰⁸. Görüşdən sonra verilən bəyanatlarda fikir ayrılıqlarının davam etdiyi və irəliləyiş olmadığı qeyd olunurdu.

Prezidentlərin görüşündən bir neçə gün sonra problemin həllinə dair söylərlə bağlı növbəti yenilik yaşandı. Yayılan açıqlamalara görə "bir qrup erməni və azərbaycanlı ziyalısı" Xankəndinə, Yerevana və Bakıya müştərək səfərlər etmişdilər. Səfəri həyata keçirənlər və Azərbaycan rəsmiləri səfərin "iki xalq arasında inamı möhkəmlətmək məqsədi daşdığını" iddia etsə də, xüsusilə Azərbaycan ictimai rəyində səfər ciddi etirazla qarşılandı. Səfərin zəruriliyini vurğulayan az sayda insan olmaqla yanaşı, KİV, müxtəlif QHT-lər və tədqiqatçıların əksəriyyəti səfəri kəskin tənqid etdi. Elə səfərin nəticələri ilə bağlı Bakıdakı mətbuat konfransı da qalmaqalla yadda qaldı. Çünki Azərbaycan tərəfindən səfəri həyata keçirən hər üç şəxs rəsmi titula sahib idilər (Azərbaycanın Rusiyadakı səfiri Polad Bülbüloğlu, Bakı Slavyan Universitetinin rektoru Kamal Abdulla və Musiqi Akademiyasının rektoru Fərhad Bədəlbəyli) və onlar Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarındakı qondarma rejimi təmsil etdiyi iddia olunan Arkadi Qukasyanın "qəbulunda olmuşdular". Bu Azərbaycanın o ana qədərki mövqelərindən bir qədər fərqli bir siyasət demək idi. O ana qədər xalq diplomatiyasının ictimaiyyət (QHT-lərin təmsilçiləri) və hətta KİV nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilməsinə belə müsbət baxmayan rəsmilər, indi özləri işğal altındakı ərazilərə səfər etmiş və bu işğalı "leqallaşdırmağa" çalışanların "rəsmi iş otaqlarındakı" "rəsmi qəbullarda" iştirak etmişdilər. Qeyd edək ki, "ziyalılardan ibarət" nümayəndə heyəti Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri tərəfindən də qəbul edilmişdilər.

13 iyul 2007-ci il tarixində Minsk qrupunun həmsədrləri prezidentlər arasında Sankt-Peterburqda keçirilən görüşdən sonra münafişənin həlli prosesində yaranmış vəziyyət barədə bəyanat yaydılar. Həmsədrlər bildirdilər ki, prezidentlərin görüşü zamanı münafişənin sülh yolu ilə həllinin "əsas prinsiplər"inə dair razılığa gəlməyə bağlı az saydakı çətinliklər müzakirə edilmiş, tərəflər mövqelərindəki fərqliliklərə görə razılığa gələ bilməmişlər. Həmsədrlər bəyanatlarında Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərinə, İrəvana və Bakıya Azərbaycan və Ermənistanın "bir qrup ziyalısının" birgə səfər təşəbbüsünə

²⁰⁸ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sankt-Peterburqa səfəri: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryanın görüşü", Xalq qəzeti, 10 iyun 2007-ci il.

toxunaraq, onu bəyəndiklərini və yüksək qiymətləndirdiklərini qeyd etmiş, bu təşəbbüsü "ilk etimad yaratma addımı" kimi qiymətləndirmişdilər.

Nisbətən sakit keçən avqust ayından sonra, sentyabr ayı həmsədrlərin öz aralarında və hər iki ölkənin xarici işlər nazirləri ilə görüşləriylə, daha sonra isə bölgəyə geniş səfərləri ilə yadda qaldı. Sentyabrda problemlə bağlı başqa bir nüans isə GUAM ölkələrinin problemlərinin (və bu çərçivədə Qarabağ probleminin) BMT Baş Assambleyasının gündəliyinə çıxarılması olmuşdur²⁰⁹. Ermənistanın Xarici İşlər Naziri Vardan Oskanyan BMT-dəki çıxışda problemin ancaq ATƏT-in vasitçiliyi ilə həll edilməli olduğunu və BMT-də müzakirələrə ehtiyac duymadığını söyləsə (Oskanyan hətta bu prosesə etiraz əlaməti kimi danışıqlardan çəkilə biləcəklərini də iddia etmişdi) və Minsk qrupunun həmsədrləri məsələnin BMT-də gündəliyə çıxarılmasına dair müsbət mövqe nümayiş etdirməsələr də (onlar da təxminən Oskanyanın fikirlərini dəstəkləmişdilər), Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinin BMT-də müzakirəsinə dair göstərilən səylərin sülh danışıqlarına alternativ olmadığını açıqlamışdı²¹⁰.

2007-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri Elmar Məmmədیارovla Vardan Oskanyan İspaniyanın paytaxtı Madriddə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri ilə görüşdülər. Bundan əvvəl həmsədrlər Parisdə Məmmədیارov və Oskanyan ilə görüşərək danışıqları Madriddə davam etdirmək barədə razılıq əldə etmişdilər. ATƏT üzvü olan ölkələrin Xarici İşlər Nazirləri Şurasının iclası çərçivəsində keçən görüşdə Elmar Məmmədیارov, Vardan Oskanyan və həmsədrlərdən başqa Rusiya və Fransanın xarici işlər nazirləri, ABŞ xarici işlər nazirinin siyasi məsələlər üzrə müavini də iştirak etdilər. Həmin görüşdə Minsk qrupunun həmsədrləri Məmmədیارovla Oskanyana Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsas prinsipləri üzrə yeni layihəni (sonradan "Madrid prinsipləri" kimi adlandırılan) təqdim etdilər²¹¹. Görüşdən sonra Minsk qrupunun həmsədrləri xüsusi bəyanat yaydılar. Bəyanatda deyilirdi ki, "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş danışıqların son üç ilində tərəflərin mövqeləri arasında ziddiyyətlər əhəmiyyətli dərəcədə azalıb və yalnız bir neçə məsələnin razılaşdırılması qalıb". Madrid prinsipləri təxminən aşağıdakıları nəzərdə tuturdu:

"Azərbaycan və Ermənistan rəhbərliyinə tövsiyə olunurdu ki,

²⁰⁹ Protracted Conflicts in the GUAM Area and Their Implications for International Peace, Security and Development", <http://www.guam.org.ua/en/node/403>, (8 sentyabr 2009-cu il).

²¹⁰ "Qarabağ münaqişəsinin BMT-də müzakirəsinə səylər sülh danışıqlarına alternativ deyil", <http://www.azadliq.org/content/article/415042.html>, (8 sentyabr 2009-cu il).

²¹¹ "Madrid prinsipləri üzə çıxdı", Mediaforum, 13 noyabr 2008-ci il,

http://www.mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=02&article_id=20081113031018073, (9 sentyabr 2009-cu il).

1.2008-ci ilin seçkilərinə qədər aşağıdakı prinsiplərdən ibarət sənədi razılaşdırınsınlar:

a) təhlükəsizliyə və beynəlxalq sülhməramlıların yerləşdirilməsinə zəmanət versinlər,

b) Ermənistan və Dağlıq Qarabağ silahlı qüvvələrinin, Kəlbəcər və Laçın üçün xüsusi şərtlər olmaqla, Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunmuş bütün ərazilərdən çıxarılması,

c) Qaçqın və məcburi köçkünlərin geri qayıtması,

d) Dağlıq Qarabağın yekun statusunun sonda səsvermə ilə müəyyənləşdirilməsi; buna qədər müvəqqəti statusun təyin edilməsi, bütün nəqliyyat və ticarət yollarının açılması təmin edilsin.

2. Bütövlükdə sənəd üzrə konsensus alınmayanda mümkün olanlar razılaşdırılsın və mübahisəli bəndlər dəqiqliklə göstərilsin.

3. 2008-ci ilin seçki kampaniyası dövründə siyasi xadimlərin sülhə və güzəştlərin zəruriliyinə müsbət yanaşmasına şərait yaradılsın.

Ermənistan və Azərbaycan hökumətlərinə, həmçinin Dağlıq Qarabağın de-fakto hakimiyyətinə tövsiyə olunurdu ki,

4. 1994-cü ilin atəşkəs müqaviləsinə hörmət etsinlər, güc tətbiqindən çəkinsinlər, hərbi büdcələrin artırılmasına, qarşılıqlı ittihamlara, həmçinin barışmaz və təhrikçi ritorikaya son qoysunlar.

5. Qeyri-rəsmi diplomatiyaya və yuxarıda göstərilən prinsiplər daxil olmaqla kompromis qərarlar haqda müzakirələrə yardım etsinlər, ölkə parlamentlərini belə müzakirələrin açılmasına həvəsləndirsinlər və azərbaycanlılarla ermənilər arasında əlaqələri asanlaşdırınsınlar.

6. Dağlıq Qarabağın de-fakto hakimiyyəti işğal olunmuş ərazilərdə ermənilərin məskunlaşdırılmasına, o cümlədən bu rayonlarda özəlləşdirmənin aparılmasına, infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə və yerli strukturların yaradılmasına son qoysun.

7. Azərbaycan Qarabağ azərbaycanlılarına öz icmalarının rəhbərini seçmək imkanı verməsi, neft gəlirlərindən bütün vətəndaşların, o cümlədən deportasiya olunmuş şəxslərin yararlarına bilməsi üçün şəffaflığın artırılması və korrupsiyanın azaldılması istiqamətində birgə səylər göstərsin.

Minsk qrupunun həmsədrələrinə (Fransa, Rusiya və ABŞ) və geniş beynəlxalq ictimaiyyətə tövsiyə olunurdu ki,

8. Əsas prinsiplərin razılaşdırılmasına nail olunması üçün birgə səyləri artırınsınlar, Ermənistanda və Azərbaycanda 2008-ci il prezident seçkilərindən sonra danışıqlar prosesini davam etdirsinlər və bu prosədə meydanə çıxacaq hər hansı fikir ayrılıqlarını dəqiq qeyd etsinlər.

9. Həmsədrələrin təmsilçilik səviyyəsini artırınsınlar, Ermənistan və Azərbaycanla ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər zamanı Dağlıq Qarabağ probleminin nizamlanmasını əsas elementə çevirsinlər.

10. Danışıqların məzmunu haqqında daha çox informasiya yaysınlar və hədsiz nikbin bəyanatlarla gözləntiləri süni şəkildə şişirtməkdən çəkinsinlər.

Avropa Birlivinə tövsiyə olunurdu ki,

11. a) Avropa Birliyinin Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəliyinin rolu artırılсын; nümayəndəlik Minsk prosesinin gedişini izləsin, bütün tərəflərlə əlaqə saxlasın, Dağlıq Qarabağa səfərlər etsin, Azərbaycanda qaçqın düşmüş vətəndaşlarla görüşsün və Avropa Komissiyası ilə birgə münəqişə çərçivəsində zəruri maliyyələşdirmənin miqyasını qiymətləndirsin,

b) Avropa Qonşuluq Strategiyası proqramından və onun maliyyələşdirilməsi mexanizmlərindən istifadə etməklə etimadın möhkəmləndirilməsinə, həmçinin insan haqlarına hörmətin və qanunun aliliyinin təmin olunmasına yönəlmiş institutların qurulmasına şərait yaradılsın.”

Madrid prinsiplərinin təklif olunmasından sonrakı mərhələdə, 2007-ci il noyabrın sonu və dekabr ayı boyunca hər iki ölkədə həm ictimai rəydə, həm rəsmi açıqlamalarda əsas yeri bu prinsiplərə münasibətlər tutdu. 2008-ci ilin yanvarında isə həmsədrələr növbəti dəfə bölgəyə səfər edərək tərəfləri təqdim edilən prinsiplər üzrə razılaşmağa çağırıdılar.²¹² Səfərin nəticələrinə dair mətbuat konfransında isə həmsədrələrin Bakı və İrəvanda aldıkları təkliflər əsasında baza prinsiplərinin yeni variantını hazırlayacağı açıqlandı.²¹³

2008-ci ilin fevralında Ermənistanda prezident seçkisi keçirildi. Prezident seçkilərdə iqtidarın namizədi kimi qanuni müddətini başa vurduğu üçün artıq seçkilərdə iştirak edə bilməyən Koçaryanın yerinə Serj Sarkisyan iştirak edirdi. Onun seçkilərdə qalib gəlməsi bəziləri tərəfindən Qarabağ probleminin həlli prosesində yeni mərhələnin başlaması kimi qiymətləndirilsə də, "Robert Koçaryanın namizədi olduğu" çox açıq olan və onun siyasətini davam etdirəcəyi bəlli olan Serj Sarkisyanın hakimiyyətə gəlməsini əvvəlki prosesin davamı kimi görmək daha doğrudur.

Fevralın 17-də Kosovonun müstəqilliyini elan etməsi və onun müstəqilliyinin tanınması prosesi Qarabağ probleminin həlli təşəbbüslərindən təsirsiz ötüşmədi. Əslində bu mövzu daim gündəmdə olmuşdu və xüsusilə 2006-cı ilin sonlarından etibarən daim Qarabağ problemi ilə əlaqədar olaraq Kosovo probleminin həll prosesinin ona necə təsir edəcəyi rəsmilər arasında da müzakirə

²¹² "Həmsədrələr Yerevana gediblər. Onlar yanvarın 18-də yenidən Bakıya qayıdacaqlar", http://www.mediaforum.az/articles.php?article_id=20080114084632388&lang=az&page=00; "OSCE MG set no time limitation to Kocharian and Aliyev", <http://www.panarmenian.net/news/eng/?nid=24587&date=2008-01-17>, (10 sentyabr 2009-cu il).

²¹³ "Tezliklə sülh sazişi imzalanacaq: Həmsədrələr baza prinsiplərinin yeni variantını hazırlayacaq", Yeni Müsavat, 19 yanvar 2008-ci il.

mövzusu idi. Kosovo problemin həlli üçün təklif edilən modelin Qarabağ probleminin həlli prosesində nümunə təşkil edib etməyəcəyi ilə bağlı həm rəsmilər, həm də mütəxəssislər arasında kəskin mübahisə və müzakirələr yaşanmış, bu proses Kosovonun 2008-ci ildə müstəqilliyini elan etməsindən sonra bir müddət daha davam etmişdir. Erməni tərəfi, Kosovanın müstəqilliyini nəzərdə tutan modelin, Qarabağ problemi üçün nümunə təşkil edəcəyini iddia etmiş, Azərbaycan tərəfi isə bu tezislə razılaşmayaraq hər bir problemin özünəməxsusluğu tezisini irəli sürmüşdür. Mövzu iki bölməyə (separatist) bölgəsinə nəzarət edə bilməyən Gürcüstanı da narahat etdiyi üçün qlobal gündəmdə daha çox yer tutmuşdur. Daha çox bu səbəbdən, həm NATO, həm AB nümayəndələri Kosovo probleminin həll modelinin digər heç bir problem üçün nümunə təşkil etməyəcəyini və tamamilə bu problemin özünəməxsusluğunu əks etdirəcəyini vurğulamışdır. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri də əsasən Kosovo modelinin digər problemlərin həlli üçün nümunə olmayacağı fikrində olmuşdur. Məsələn, ATƏT-in Minsk qrupunun fransalı həmsədri Bernar Fasye 2007-ci il martın 8-də keçirdiyi mətbuat konfransında bildirmişdi ki, "Kosovo model Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi üçün presedent ola bilməz. "Kosovo münaqişəsində hətta Priştina və Belqraddın qəbul etdiyi variant belə Dağlıq Qarabağ üçün tətbiq oluna bilməz. Burada ikiqat problem var. Birincisi, bu, Azərbaycanın daxilində baş verən problemdir. İkincisi, bölgə ilə bağlı iki ölkə arasında baş verən münaqişədir. Dağlıq Qarabağ həm də Azərbaycanın daxilində muxtar statusu olan bölgədir. Kosovada isə vəziyyət belə deyil"²¹⁴. Sadəcə ATƏT-in Minsk qrupunun Rusiyalı həmsədri Yuri Merzlyakov isə "hər problem özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Amma Kosovo probleminin həll prosesi bütün digər problemlərin həll proseslərinə olduğu kimi Qarabağ probleminin də həll prosesinə təsir edəcək", demək surətiylə Rusiyanın tezisini bir dəfə daha ortaya qoymuşdur.

Kosovonun müstəqilliyinin Serbiyanın sərt müxalifətinə, o cümlədən BMT TŞ-nin iki üzvü (Rusiya və Çin)in qəti qarşı çıxmasına baxmayaraq ölkələrin əksəriyyəti tərəfindən tanınması ölkələrin ərazi bütövlüyü ilə bağlı yeni bir mənfə tendensiyanın ortaya çıxması təhlükəsini yaradırdı. Amma, Kosovonun müstəqilliyini elan etməsindən sonra hətta Ermənistanın o vaxt artıq prezident seçkilərində qalib gəlmiş baş naziri Serj Sarkisyan da fevralın 18-də Röyters agentliyinə verdiyi müsahibədə, "Kosovo və Qarabağ məsələlərinin fərqli olduğunu" açıqlamışdı. ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyi isə fevralın 19-da yaydığı açıqlamada "Kosovada yaranmış vəziyyətin öz xüsusiyyəti ilə seçildiyini və Dağlıq

²¹⁴ "Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri martın 14-də Cenevrədə görüşəcək", <http://www.voanews.com/azerbaijani/archive/2007-03/Aze-azerfransafasye.cfm7moddates2007-03-08>, (14 sentyabr 2009-cu il).

Qarabağ da daxil olmaqla, digər bölgələr üçün nümunə yaratmadığını" bildirdi.²¹⁵ Bu barədə mətbuat üçün yaydığı açıqlamada deyilir. Kosovonun müstəqillik qərarının Abxaziya, Cənubi Osetiya, hətta Şimali Kipr Türk Respublikası (Rusiyanın Kipr problemi ilə əlaqədar siyasəti nəzərə alındıqda bu xüsusi ilə maraqlı olmuşdur) üçün belə nümunə təşkil edə biləcəyini deyən Rus rəsmilər belə, işğal altındakı Azərbaycan ərazilərini bu siyahıya daxil etməmişdilər. Bu isə Kosovonun Qarabağ probleminin həlli üçün model təşkil etmə şansını xeyli zəiflədirdi.

Müzakirələr davam edərkən, martın 4-də səhər saatlarından başlayaraq tərəflər arasında atəşkəs rejiminin yüksək səviyyədə pozulması halı müşahidə olundu. Hətta müharibənin yenidən başlanma ehtimalı kimi də görülən bu hadisə nəticəsində Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin məlumatına görə 4 Azərbaycan hərbcisi həlak oldu, 1 nəfər isə yaralandı. Ermənistan ordusunun 12 əsgərinin öldürüldüyü, 15-nin isə ağır yaralandığı bildirildi. Qeyd edək ki, bu hadisə həm də Ermənistanda seçkilərdən sonra ictimai-siyasi vəziyyətin həddindən artıq gərginləşdiyi bir məqamda baş vermişdi. Bir çox mütəxəssislər bu hadisənin beynəlxalq diqqəti daxiləki gərginlikdən və insan hüquqları pozuntularından Azərbaycan ilə arasındakı müharibəyə çəkmək olan Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən törədilmiş ola biləcəyini iddia etdilər.

2008-ci ilin martında Qarabağ probleminin BMT-nin Baş Assambleyasında müzakirəyə çıxarılması ən vacib mərhələlərdən biri kimi yadda qaldı. Martın 14-də BMT-nin Baş Assambleyası "Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət" adlı qərar layihəsini müzakirə edərək əsasən təklif olunan şəkildə təsdiq etdi.²¹⁶ İşğal edilmiş ərazilərlə bağlı 9 bənddən ibarət qətnamə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə dəstək verirdi. Sənəd işğal olunmuş bütün ərazilərdən Ermənistan qüvvələrinin tam, qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir və məcburi köçkünlərin öz vurdlarına qayıtması üçün şərait yaradılmasını əks etdirirdi. Müzakirələrdə Azərbaycanın BMT-dəki Daimi Nümayəndəsi Aqşin Mehdiyev çıxış edib, BMT-yə üzv dövlətləri məsələ ilə bağlı Azərbaycanın təqdim etdiyi qətnamə layihəsini dəstəkləməyə çağırıb²¹⁷. Müzakirələrdə ABŞ-ın BMT-dəki Daimi nümayəndəsinin müavini Alexandro Vulf ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri adından çıxış edib. O, bildirib ki, Minsk qrupu ölkələri qətnamə layihəsinin əleyhinə səs verəcək. İslam Konfransı Təşkilatının mövqeyini ifadə edən Pakistan nümayəndəsi, GUAM dövlətləri adından danışan Ukrayna nümayəndəsi, habelə Türkiyə və Uqanda təmsilçiləri Azərbaycanın ərazi

²¹⁵ "Kosovo Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla, digər bölgələr üçün presedent yaratmır", <http://www.voanews.com/azerbaijani/archive/2008-02/Aze-sefirlikkosvoqarabaq.cfm7moddates2008-02-19>, (17 sentyabr 2009-cu il).

²¹⁶ <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/ga10693.doc.htm> (12 aprel 2008-ci il).

²¹⁷ "Torpaqlar azad edilməli, köçkünlər öz yurdlarına qayıtmalıdır", <http://www.azadliq.org/content/article/439272.html>, (17 sentyabr 2009-cu il).

bütövlüyünü tanıyaraq, layihəni dəstəkləməyə çağırıblar. Müzakirələrin sonunda keçirilən səsvermə 39 lehinə, 7 əleyhinə, 100 bitərəf səsə nəticələnib. Minsk qrupunun həmsədrləri olan ölkələrin qətnamənin əleyhinə səs verməsi Azərbaycanda Minsk qrupunun həmsədrələrinə qarşı ciddi etimadsızlıq və etiraz dalğası başlamasına səbəb olmuşdur. Hətta, Azərbaycan Minsk qrupu həmsədrələrinin dəyişdirilməsi prosedurasını öyrənmək üçün ATƏT-ə sorğu göndərmişdir.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi isə martın 15-də yaydığı bəyanatda bildirirdi ki, "ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələri adıçəkilən qətnaməyə qarşı səs veriblər. Birgə bəyanatda onlar mövqelərini onunla əsaslandırılıblar ki, Azərbaycan tərəfinin bu cür addımı birtərəfli, vaxtsız və səmərəsizdir. Bu mövqə dəfələrlə və müxtəlif səviyyələrdə Bakının diqqətinə çatdırılıb".²¹⁸

NATO-nun aprelin 2-4-də Buxarestdə keçirilən sammiti zamanı həmsədrlər və ATƏT Sədrinin Şəxsi Nümayəndəsi Anjey Kaspirşik, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə və Ermənistanın yeni dövlət başçısı Serj Sarkisyanla ayrı-ayrılıqda görüşmüşdülər. İlham Əliyev həmsədrlərlə görüşdə onların təmsil etdikləri ölkələrin BMT-də Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki vəziyyətlə bağlı qətnamənin əleyhinə səs vermələrinə aydınlıq gətirilməsini istəyib. Ciddi etirazlardan sonra Minsk qrupunun həmsədrləri aprelin 3-də yaydığı bəyanatda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiklərini bir daha vurğulayıblar.²¹⁹ Bəyanatda həm də qeyd olunurdu ki, münaqişənin sülh yoluyla həlli üçün Dağlıq Qarabağın yekun statusuna dair siyasi kompromisə getmək lazım gələcək. Sənəddə daha sonra deyilir ki, hər iki ölkənin dövlət başçıları və həmsədrlə, mövcud əsaslar üzərində danışıqları davam etdirmək, hazırda müzakirə edilən təklifi daha da dəqiqləşdirmək və sülh prosesinin irəliyə aparılması üçün əlavə addımlar atmaq barədə razılığa gəliblər. Vasitəçilər bunun üçün iki tərəf arasında ən yüksək səviyyədə görüşün mümkün qədər tez keçirilməsini əhəmiyyətini vurğulayıblar.

2008-ci il mayın 6-da Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası xarici işlər nazirlərinin ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrələrinin iştirakı ilə Fransanın Strasburq şəhərində görüşü keçirildi. Rəsmi olaraq bu görüşün tanışlıq məqsədi güddüyü bildirilsə də, nazirlərin danışıqların növbəti raundlarını müəyyənləşdirdikləri və prezidentlərin növbəti görüşü üçün hazırlıq gördükləri də qeyd olunurdu.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyanla ilk görüşü iyunun 6-da Sank-Peterburqda XII Peterburq beynəlxalq iqtisadi forumu və MDB ölkələri dövlət başçılarınm qeyri-rəsmi zirvəsi

²¹⁸ Bu bəyanatın tam mətni üçün baxın:

[http://www.mid.ru/bl.nsf/78b919b523f2fa20c3256fa3003e9536/5a37ffb8d3e36dd4c325741000257db8/\\$FILE/17.03.2008.doc](http://www.mid.ru/bl.nsf/78b919b523f2fa20c3256fa3003e9536/5a37ffb8d3e36dd4c325741000257db8/$FILE/17.03.2008.doc), (16 sentyabr 2009-cu il).

²¹⁹ "Co-Chairs of OSCE Minsk Group release statement", <http://www.osce.org/item/30513.html#>, (16 sentyabr 2009-cu il).

çərçivəsində baş tutdu.²²⁰ Görüşdə Minsk qrupunun həmsədrləri də iştirak etdilər. Görüşdən sonra açıqlama verən xarici işlər nazirləri Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin ilk görüşünü "müsbət və konstruktiv hadisə" kimi qiymətləndirdilər.

Sonrakı mərhələdə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri 31 iyul -01 avqust tarixlərində ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin iştirakı ilə Moskvada çoxtərəfli, sentyabr ayının 27-də isə Nyu-York şəhərində BMT Baş Assambleyasının növbəti sessiyası çərçivəsində Türkiyə xarici işlər nazirinin iştirakı ilə üçtərəfli görüş keçirmişdilər.

Bu arada, avqustun əvvəlində regional müstəvidə olsa da global münasibətlər sistemi baxımından da çox ciddi əhəmiyyət daşıyan və Qarabağ probleminin həlli prosesi ilə birbaşa əlaqəsi olan bir hadisə baş verdi. Gürcüstanın Cənubi Osetiyada separatizmi ortadan qaldırmaq və ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün avqustun 8-də başladığı əməliyyat Rusiyanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində Tbilisi üçün tam bir fəlakətə çevrildi. Gürcüstan ordusunun əməliyyatın ilk günü Cənubi Osetiya bölgəsinin paytaxtı Sxinvali şəhərini azad etməsindən sonra, rəsmi Tbilisini sülh danışıqları prosesini pozmaqda və Osetin xalqına qarşı "soyqırım həyata keçirməkdə" günahlandıran Rusiya, "öz vətəndaşlarını qoruma və Gürcüstanı sülhə məcbur etmə əməliyyatı" adı altında münaqişə zonasına hərbi müdaxilə etdi. Rusiya rəsmi Tiflisin ABŞ və AB tərəfindən də dəstəklənən və bir neçə dəfə təkrarlanan atəşkəs çağırışlarına məhəl qoymadı və əməliyyatları davam etdirərək qərbi Gürcüstanı doğru irəlilədi. 12 avqust günorta saatlarında Rusiya Federasiyasının Prezidenti Dmitri Medvedev "müəyyənləşdirilmiş məqsədlərə çatdıqlarını" elan edərək Rus ordusuna hərbi əməliyyatları dayandırmaq əmrini verdi. Yalnız bundan sonra Fransanın vasitəçiliyi ilə təmin edilən atəşkəs isə cəmi bir gün sürdü. Rusiya isə fasiləsiz bombaladığı Qori şəhərinə girərək qarət etdi, Poti limanını bombaladı. Rəsmi Moskva "Cənubi Osetiyaya bənzər bir hadisənin olmasının qarşısını almaq" iddiasıyla Abxaziyaya 9 min əsgər, 350 texnikadan ibarət hərbi qüvvə göndərdi və Rusiya Qaradəniz hərbi donanması Gürcüstanın dəniz sərhədlərini faktiki nəzarət altına aldı. 12 avqustda səhər saatlarından etibarən separatçı Abxaziya qüvvələri də Rus hərbi təyyarələrinin dəstəyi ilə Kodor dərəsi istiqamətindən Gürcü mövqelərinə doğru hücumu keçdi və avqustun 13-də isə buranı ələ keçirdi. Qısa bir müddət sonra Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini" tanıyaraq onlarla müqavilə imzaladı və bu iki bölgədə hərbi bazalar yerləşdirdiyini açıqladı.

Bu proses, həm Rusiyanın bölgədəki varlığının problemlərlə əlaqəsinin və problemlər üçün təhlükəsinin aydın surətdə görünməsinə, həm "dondurulmuş problemlərin" əslində "nə dərəcədə donmuş olması" və "əgər həqiqətən

²²⁰ "Sargsyan, Aliyev agree to continue talks"

<http://www.panarmenian.net/news/eng/?nid=26258&date=2008-06-06>, (17sentyabr 2009-cu il).

donmuşlarsa, bu donun açılmasının nələyə səbəb olacağı" barədə sualların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Şübhəsiz ki, proses Azərbaycanı sadəcə yaxın bir qonşusunun və bir çox layihədəki tərəfdaşının ərazi bütövlüyünü artıq demək olar ki, itirməsi kimi yox, həm də (əslində daha çox) özünün də oxşar problemə sahib olması baxımından çox yaxından maraqlandırır. Həm bölgədə, həm bölgədən kənarında Azərbaycan ilə Ermənistan arasında müharibənin başlaması ehtimallarından daha yüksək səsə danışılmağa başlanmışdı. Bu mənzərədə beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərinin və nümayəndələrinin, bəzi ölkələrin xarici işlər nazirlərinin Ermənistana və Azərbaycana səfərləri və aparılan danışıqlar ilə vəziyyətin nəzarətdə qalması saxlanmağa çalışılırdı. Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin Nyu-York görüşündən sonra Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Rusiya Prezidenti Medvedevin vasitəçiliyi ilə Moskvada (buna qədər artıq Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Moskvaya səfər edərək Medvedevlə təkbətək görüşlər keçirmiş və Rusiyanın vasitəçiliyinə xüsusi əhəmiyyət verdiklərini vurğulamışdılar) görüşünün keçirilməsi üçün hazırlıqlar da görüldü. ABŞ-ın və beynəlxalq təşkilatların da dəstəklədiyi bu görüş noyabrın əvvəlində baş tutdu. Noyabrın 2-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ilə Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyan Moskva yaxınlığındakı "Mayn Dorf" iqamətgahında əvvəlcə öz aralarında təkbətək görüşdülər. Sonra danışıqlar Dmitri Medvedevin iştirakı ilə üçtərəfli formatda davam etdirildi. Daha sonra görüşə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın xarici işlər nazirləri də qatıldılar. Görüşlərin yekunu kimi, prezidentlər İlham Əliyev, Serj Sarkisyan və Dmitri Medvedev Qarabağ probleminin vəziyyətini və onun siyasi vasitələrlə, Minsk qrupunun həmsədrləri kimi Rusiyanın, ABŞ-ın və Fransanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında birbaşa dialoqun davam etdirilməsi yolu ilə həlli perspektivlərinə dair bəyannamə imzaladılar.²²¹

Dekabrın 3-də Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin Finlandiyanın Helsinki şəhərində ATƏT-in Nazirlər Şurasının 16-cı iclası çərçivəsində görüşü keçirildi. Görüş Nalbandyan-ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri formatında başlamış, 20 dəqiqə sonra danışıqlara Məmmədیارov da qoşulmuşdu. Görüşdən sonra heç bir bəyanat verilməmişdi.²²² ATƏT-in xarici işlər nazirlərinin keçirdikləri görüşlərdə də Qarabağ problemi geniş müzakirə mövzusu oldu. Müzakirələrin nəticəsi kimi dekabrın 4-də ümumi bəyanat qəbul olundu. Dekabrın 15-də İrəvanda keçirdiyi mətbuat konfransında bu barədə açıqlama

²²¹ "Noyabrın 2-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Dmitri Medvedev "Mayn Dorf" iqamətgahında Bəyannamə imzalayıblar", Xalq qəzeti, 4 noyabr 2008-ci il.

²²² "Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirlərinin görüşü açıqlamalarsız bitib", 2008-12-04, http://www.mediaforum.az/articles.php?article_id=20081204104605034&lang=az&page=00, (17 sentyabr 2009-cu il).

verən ATƏT-in Baş Katibi Mark Perren de Brişambo ATƏT-in münaqişə üzrə qəbul olunan bəyanatını yüksək qiymətləndirdi. Brişambo açıqlamasında "Helsinkidə 56 xarici işlər nazirinin qəbul etdiyi bəyanat olduqca mühüm sənəd və zirvə olduğunu, danışıqlar aparən tərəflərə münaqişənin həlli və danışıqların davam etdirilməsi məsələsində yardım göstərmək istədiklərini" vurğuladı. Qeyd edək ki, xarici işlər nazirlərinin 4 dekabr bəyanatında bildirilir ki, tərəflərin imzaladığı "Moskva Bəyannaməsi" Cənubi Qafqazda sülhün bərqərar olmasına dair ümumi səylərdə yeni və çox şey vəd edən mərhələ açdı. Onu imzalayan prezidentlər isə, ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin vasitəçilik cəhdləri çərçivəsində və onlar tərəfindən ötən il Madriddə irəli sürülən təkliflər əsasında, Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri ilə əməkdaşlığa dair baza prinsipləri əsasında, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanmasına bağlılıqlarını təsdiq ediblər. Dekabrın 25-də isə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən Metyu Brayza qeyd edib ki, güc tətbiq edilməməsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin əsas komponenti olmalıdır. Onun fikrincə, "münaqişənin hərbi həlli mövcud deyil". Eyni gün, Rusiya rəsmiləri də bəyanat verərək, Ermənistan-Azərbaycan cəbhəsində atəşkəs hallarının tez-tez pozulmasından duyduqları narahatçılığını ifadə etmiş və tərəfləri atəşkəsi pozma hallarından çəkinməyə çağırmışlar. Əslində "Moskva Bəyannaməsi"ndə də digər məsələlərlə yanaşı, problemin sülh yolu ilə həlli də vurğulanmışdı. Bu, çoxları tərəfindən müharibə variantının artıq bir kənara qoyulduğu şəkildə izah edilsə də, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev İtaliyaya səfəri vaxtı bu ölkənin "RAİ international" televiziyasına 25 noyabrda verdiyi müsahibədə Moskva bəyannaməsinin Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququna qəti şəkildə kölgə salmadığını açıqladı.²²³ İlham Əliyev qeyd etdi ki, "Azərbaycan sülh yolunun tərəfdarıdır, amma problem sülh yolu ilə həll edilmədiyi təqdirdə, öz ərazilərini istənilən yolla azad etmək hüququnu özündə saxlayır". Təbii ki, sülh yolu bölgənin bu günü və gələcəyi üçün daha arzuolunan həll yoludur. Amma, İlham Əliyevin bu çıxışında da qeyd olunduğu kimi ədaləti bərpa edə bilməyən, işğalçıya haqq qazandıran bir sülh yolu, bölgənin gələcəyini daha böyük bir təhlükə altına alacağı üçün işğala məruz qalan ölkəni hərbi yola müraciət etməyə məcbur edəcəkdir.

Prezidentlər İlham Əliyev və Serj Sarkisyanın növbəti görüşü Davos İqtisadi Forumu çərçivəsində İsvicrədə (Sürixdə), 2009-cu il yanvarın 28-də keçirildi. Prezidentlər 2009-cu il mayın 7-də isə bu dəfə "Cənub dəhlizi - Yeni İpək yolu" sammiti üçün getdikləri Praqada, ABŞ-ın Çexiya Respublikasındakı səfirliyinin iqamətgahında görüşdülər. Onlar, bundan təxminən bir ay sonra, 2009-cu il iyulun 4-də Sankt-Peterburqda ikitərəfli, 17-18 iyul tarixlərində isə

²²³ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin İtaliyanın "Rai international" telekanalına müsahibəsi", Xalq qəzeti, 27 noyabr 2008-ci il: <http://www.elibrary.az/docs/ialiyev/2008.pdf> (27 sentyabr 2009-cu il).

Moskvada "Rusiya prezidentinin 2009-cu il üçün mükafatı" uğrunda keçirilən cıdır yarışlarını izləmək üçün gedərkən ikitərəfli və üçtərəfli görüş keçirdilər.

İyulun əvvəlində "bir qrup ziyalının" Bakıya, Yerevana və Xankəndinə növbəti ortaq səfərləri baş tutdu. Səfər yenə də Azərbaycanda birmənalı qarşılanmadı. Bu arada il boyunca, həmsədrlərin öz aralarında görüşləri və səfərləri, xarici işlər nazirləri arasında müzakirələr və beynəlxalq qurumların bəyanatları da əvvəlki qaydada davam etdi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev iyulun 6-da Rusiyanın "Vesti" telekanalına verdiyi müsahibədə Ermənistan qoşunlarının ilk mərhələdə "Dağlıq Qarabağ ətrafi rayonlardan çıxarılmasına dair xronologiyanın artıq mövcud olduğunu" bildirdi. Prezident qeyd edirdi ki, bu, ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin təkliflərində də var. Söhbət hətta Erməni qoşunlarının Dağlıq Qarabağ ətrafi rayonlardan da mərhələlərlə çıxarılmasından gedir: "Razılaşma imzalanandan dərhal sonra ilkin mərhələdə Erməni ordusunun Dağlıq Qarabağ ətrafındakı 5 rayondan çıxarılması həyata keçirilir. Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında yerləşən 2 rayon, Kəlbəcər və Laçından isə onların məhz coğrafi mövqeyi nəzərə alınaraq çıxarılması razılaşma qüvvəyə minəndən 5 il sonraya nəzərdə tutulur".

İyulun 10-da Minsk qrupunun həmsədrləri olan ABŞ-ın, Fransanın və Rusiyanın prezidentləri Dağlıq Qarabağ münacişesinin həlli ilə bağlı birgə bəyanatla çıxış etdilər. Həmin bəyanatda "dövlət başçılarının vasitəçi diplomatlara Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin baza prinsiplərinə dair son təkliflərinin əks olunduğu, 2007-ci il noyabrın 29-da açıqlanmış Madrid prinsipləri üzrə yeni versiyayı təqdim etmək göstərişi verdiyi" qeyd olunurdu. Bu mərhələdə Ağ Evin (ABŞ) mətbuat xidməti 2007-ci ildə Madriddə Rusiya, ABŞ və Fransanın xarici işlər nazirlərinin təklif etdiyi prinsiplərin əsas mahiyyətinə yenidən aydınlıq gətirən məlumat yaymışdı. Bu prinsiplər Helsinki Yekun Aktına, gücün tətbiq edilməməsinə, ərazi bütövlüyü, bərabər hüquqluluq və öz müqəddəratını təyin etmək hüququna əsaslanır. Ağ Evin mətbuat xidməti Madrid Prinsiplərinin bu mərhələdəki konkret maddələrini (xatırladaq ki, "Madrid prinsipləri" ilə bağlı olaraq müəyyən mərhələlərdə dəyişikliklər edildiyi də bildirilir) belə açıqlamışdı:

"1. Dağlıq Qarabağ ətrafında olan rayonların Azərbaycanın nəzarətinə qaytarılması,

2. Dağlıq Qarabağa keçid statusu verməklə onun təhlükəsizliyinə və özünüidarəetmə hüququna təminat verilməsi,

3. Ermənistanla Dağlıq Qarabağı birləşdirən dəhlizin yaradılması,

4. Dağlıq Qarabağın yekun statusunu müəyyənləşdirəcək hüquqi səlahiyyəti olan özünü ifadə etmək hüququnun tanınması,

5. Bütün qaçqın və köçkünlərin münacişədən əvvəl yaşadıkları ərazilərə qayıtmaq hüququ,

6. Sülhməramlı əməliyyatları nəzərdə tutan beynəlxalq təhlükəsizlik təminatının verilməsi".

Sentyabrın 18-də ABŞ-dakı Corctaun Universitetində keçirilən konfransda çıxış edən ABŞ Dövlət Katibinin Siyasi Məsələlər üzrə Müavini Uilyam Börns Qarabağ problemi ilə əlaqədar detalların artıq müəyyən olduğunu iddia etmişdi:²²⁴ "Biz ümid edirik ki, son vaxtlar prezidentlər Əliyev və Sarkisyanın danışıqlarında müşahidə olunan irəliləyişlər onların gələcək ay keçiriləcək görüşündə müsbət nəticələrə gətirib çıxaracaq. Munaqişənin mümkün həlli planı artıq neçə müddətdir bəllidir... İnanırıq ki, bütün tərəflər danışıqların bitməsi və arzulanan sonluğa çatması üçün siyasi iradə nümayiş etdirəcək..."

Prezidentlər arasındakı son görüş isə gözlənilmədiyi kimi, 2009-cu ilin oktyabrında Kişinyovda baş tutdu. Amma bu görüş üçün görülən hazırlıqlara paralel olaraq cərəyan edən başqa bir proses - Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı münasibətlərin yaxşılaşdırılması təşəbbüsləri Qarabağ probleminin həlli prosesindən təsirsiz ötürmədi. Əslində, Türkiyə-Ermənistan münasibətlərindəki yaxşılaşma ilə Qarabağ prosesi arasındakı əlaqəyə rəsmi və qeyri-rəsmi yanaşmalar fərqlilik göstərir. Türkiyə tərəfi bu yaxşılaşmanın Qarabağ probleminin həllinə müsbət, Azərbaycan mənfi təsir edəcəyini, Ermənistan isə iki proses arasında heç bir əlaqə olmadığını iddia edir. Amma, indiyə qədərki mərhələdə ortaya çıxan nəticələr Azərbaycanın rəsmi tezisini təsdiqləyəcək mahiyyətə sahibdir. Belə ki, prezidentlərin Moskvadakı son görüşü ilə Kişinyov görüşü arasındakı mərhələdə vasitəçilər tərəfindən növbəti görüşdə konkret müqavilənin imzalanması ehtimalı gündəmə gətirilmişdi. Həm vasitəçilərin, həm tərəflərin son açıqlamalarında razılaşmayla bağlı müsbət fikirlər daha çox diqqət çəkmişdi. Ancaq Kişinyov görüşündən əvvəlki günlərdə Türkiyə-Ermənistan münasibətləri ilə bağlı gedən proses Qarabağ probleminin həlli səylərinə iki istiqamətdə xüsusi təsir etdi. Ermənistan həm Türkiyə ilə münasibətləri "Qarabağ şərtinə" bağlı olmadan yaxşılaşdırmaq imkanı əldə edərək psixoloji təcriddən xilas oldu və oktyabrın 10-da münasibətləri tənzimləyən protokolları da imzalayaraq faktiki təcriddən xilas olmaq yolunda ciddi addım atdı. Beləcə Ermənistanın Qarabağ problemində güzəştə getmə məcburiyyəti zəiflədi, əksinə Azərbaycana qarşı mövqeyini psixoloji olaraq xeyli gücləndirdi. Digər tərəfdən Ermənistan rəhbərliyi eyni zamanda iki problemlə mövzuda (Türkiyə-Ermənistan münasibətləri və Qarabağ problemi) ictimai rəyin ciddi müqavimətinə rəğmədən addım atmasının qeyri-mümkün olduğunu irəli sürərək, Qarabağ problemi ilə əlaqədar əvvəllər razılaşdırılmış prinsiplər üzrə müqavilə imzalamaqdan imtina etdi. Türkiyə-Ermənistan münasibətlərindəki yaxşılaşmanı hər iki mənada fürsət bilən Serj Sarkisyan artıq oktyabrın 1-də ABŞ-da dərc olunan "Armenian Reporter"-a müsahibəsində gözləntilərin əksinə Kişinyovda İlham Əliyev ilə heç bir sənəd

²²⁴ "U.S.-Azerbaijan Relations", <http://www.state.gov/p/us/rm/2009a/129375.htm>, (27 sentyabr 2009-cu il).

imzalamayacaqlarını bəyan etmişdi.²²⁵ Oktyabrın 5-də Sarkisyan ABŞ prezidenti Barak Obama ilə telefonda danışarkən də mövqeyini sərtləşdirərək "münaqişənin həllində əsas mərhələnin Dağlıq Qarabağ xalqının referendum yolu ilə öz hüquqi statusu barədə verəcəyi qərarın olacağını" bildirmişdi.²²⁶ Beynəlxalq Böhran Qrupu isə oktyabrın 7-də problemlə bağlı yeni hesabat yayaraq "Dağlıq Qarabağ problemi üzrə çərçivə sazişinin əldə olunma biləcəyini" vurğulamışdı.²²⁷

Beləliklə, oktyabrın əvvəlində həmsədrlər yenidən bölgəyə səfər etmiş və daha sonra Kişinyovda MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclası çərçivəsində oktyabrın 9-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyanın təkbətək və Dmitri Medvedevin iştirakı ilə üçtərəfli görüşləri keçirildi.²²⁸ Rəsmi açıqlamalara görə görüş nəticəsiz başa çatdı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş geniş iclasında "Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi" ucbatından danışıqlarda nəticə əldə olunmadığını bildirmişdi.²²⁹ "Ermənistan tərəfi danışıqlar prosesində indi vaxt uzatmaq taktikasını tətbiq edir. Bu, yenilik deyildir. Danışıqların müxtəlif mərhələlərində biz bunu görmüşük. Müəyyən həlledici məqamlarda onlar daha əvvəl razılaşdırılmış məsələləri bir daha müzakirəyə çıxarmaq istəyirlər. Bu, əvvəllər də olub, təəssüf ki, biz bunu bu mərhələdə də görürük. Bəzi hallarda həm biz, həm də məsələ ilə məşğul olan vasitəçilər bunu çox böyük təəccüblə qarşılayırıq ki, bir il, ya üç il bundan əvvəl razılaşdırılmış məsələ yenidən, elə bil ki, yeni bir mövzu kimi ortalığa atılır. Bunun yeganə izahı ola bilər. O da qəsdən vaxtı uzatmaq. Çünki Ermənistan tərəfi praktiki addımlar atmalıdır. O addımlar da ondan ibarətdir ki, Ermənistan bütün qoşunlarını Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarından, Dağlıq Qarabağın ətrafında yerləşən torpaqlardan çıxarmalıdır. Bu, artıq uzun illərdir ki, razılaşdırılmış məsələdir. Bu məsələdə heç bir başqa fikir ola bilməz. Yenidən bu məsələyə qayıtmağın və razılaşdırılmış digər məsələlərə yenidən qayıtmağın yeganə izahını biz bunda görürük: həlledici məqamlarda vaxtı süni

²²⁵ "President Serzh Sargsyan answered questions posed by the editors of the Armenian Reporter", <http://www.president.am/events/news/eng/?id=738v> <http://www.reporter.am/go/article/2009-10-01-all-the-countries-that-have-not-yet-recognized-the-armenian-genocide-will-do-so-sooner-or-later-an-interview-with-president-serge-sargsian>, (27 sentyabr 2009-cu il).

²²⁶ "President Serzh Sargsyan had a telephone conversation with the President of the United States, Barak Obama", <http://www.president.am/events/news/eng/?ids743>, (27 sentyabr 2009-cu il).

²²⁷ "Nagorno-Karabakh: Getting to a Breakthrough", http://www.crisisgroup.org/library/documents/europe/caucasus/b55_nagorno_karabakh_getting_to_a_breakthrough_web.doc, (28 sentyabr 2009-cu il).

²²⁸ "Kişinyovda Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan prezidentlərinin (İlham Əliyevin, Dmitri Medvedevin və Serj Sarkisyanın) görüşü keçirilmişdir", Xalq qəzeti, 10 oktyabr 2009-cu il; "The President of Armenia Serzh Sargsyan met with the President of Azerbaijan İlham Aliev in Chisinau", <http://www.president.am/events/news/eng/?pn=6&id=749>, (28 sentyabr 2009-cu il).

²²⁹ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin giriş nitqi", <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?Lng=aze&year=2009&Pid=8244>, (28 sentyabr 2009-cu il).

şəkildə uzatmaq və əslində, danışıqlar prosesinə zərbə vurmaq. Biz isə öz prinsiplial mövqeyimizdən geri dönməyəcəyik... Danışıqlar prosesində və müzakirə olunan məsələlərdə Dağlıq Qarabağa nə vaxtsa, lap 100 ildən sonra müstəqilliyin verilməsi ümumiyyətlə müzakirə olunmur və bu, heç vaxt olmayacaqdır... Dağlıq Qarabağa müvəqqəti status verilə bilər. Ancaq bu, müstəqillik demək deyildir və gələcək danışıqlar prosesində iki tərəf - Ermənistan və Azərbaycan Dağlıq Qarabağın gələcək statusu haqqında müzakirələri davam etdirəcəklər. Bax, budur əsas prinsiplər..."

İlham Əliyevin proseslə bağlı açıqlamalarına Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyanın cavabı təxminən bir həftə sonra gəldi. Serj Sarkisyan, oktyabrın 21-22-də Azərbaycanın işğal olunan torpaqlarında hərbi mövqelərə baş çəkərək Azərbaycan prezidentinin razılaşdırılmış məsələlərlə bağlı fikirlərinə mövqeyini belə bildirib:²³⁰ "Məncə, azərbaycanlılar da, biz də gücümüzü danışıqların indiki mərhələsinə sərf etməliyik. Öz auditoriyamıza danışıqların əvvəlki mərhələlərindən hansısa hissəni çıxarıb təqdim etməklə məşğul olmamalıyıq". Beləliklə, Sarkisyan həm İlham Əliyevi təsdiqləyib, eyni zamanda həm də o prinsiplərlə artıq razılaşmadıqlarını da ortaya qoyub.

VIII - PROBLEMİN MAHIYYƏTİ VƏ HƏLL PRİNSİPLƏRİ

Bura qədər Qarabağ probleminin tarixinə və həll prosesinə nəzər saldıq. Rəsmi açıqlamalardan və prosesin açıq hissəsindən görünən odur ki, problemin tam şəkildə həlli elə də yaxın deyil. Problemin indiyə qədər həll edilə bilməməsinin səbəbləri şübhəsiz ki, çoxdur. Bunlar arasında problemin getdikcə mürəkkəbləşməsi, problemin tərəflərinin (rəsmi və ictimai səviyyədə) baxışları arasındakı kəskin ziddiyyət, maraqlı regional və qlobal güclərin həll prosesinə "özünəməxsus" yanaşmaları (problemin həll edilib edilməməsi və həll ediləcəksə necə həll ediləcəyi barədə düşüncələr) və müdaxilələri, problemin indiki vəziyyəti ilə bağlı olaraq beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri ilə reallıq (Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlaya bilməsi) arasında ciddi fərqliliyin olması xüsusi diqqət cəlb edir. Şübhəsiz ki, problemin həllinə, regional sülh və təhlükəsizliyin uzunmüddətli təmininə mane olan ən vacib amillərdən biri də problemə qeyri-düzgün yanaşmadır.

Problem ortaya çıxdıqdan bu günə qədərki mərhələdə, daim beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən ikisinin ("ərazi bütövlüyü" və "öz müqəddəratını təyin etmək hüququ") bu problemə bağlı guya qarşı qarşıya qaldığı, bu səbəbdən problemin həllinin çətinləşdiyi iddia olunur. Əslində, problemin mahiyyətinə

²³⁰ "Sarkisyan Qarabağa niyə getmişdi?", [http:// www.azadliq.org/content/article/1859624.html](http://www.azadliq.org/content/article/1859624.html), (29 sentyabr 2009-cu il).

baxıldıqda, bu yanaşmanın elə də doğru olmadığı və Ermənistan tərəfindən sistemləşdirilən yanaşmanın nəticəsi olduğu görünür.

Ümumilikdə, Qarabağ problemi kimi adlandırılan bu problemi, "Rusiyanın Qafqazı idarəsində tutma siyasətinin bir vasitəsi" kimi görünlər, "Ermənistanın genişləməçilik siyasətinin (üç dəniz arasında Böyük Ermənistan qurma xəyalinin) vasitəsi" kimi görünlər, "bölgədə hazırda da yaşamaqda olan erməni əhalinin xüsusi hüquqlara sahib olmaq üçün apardıqları mübarizənin nəticəsi olduğunu" iddia edənlər, "Xristian dünyasının Türk ya da Müsəlman dünyasının bütövləşməsinə qarşı istifadə etdiyi bir vasitə" olduğunu düşünənlər olduğu kimi, problemin tamamilə "Türklərin tarix boyunca ermənilərə zülm etməsindən" ya da "Stalin dövründə "Qarabağ" bölgəsinin Azərbaycana birləşdirilməsindən" qaynaqlandığını düşünənlər, "imperializmin bölgədəki oyunlarının bir parçası" kimi görünlər və yaxud da "mədəniyyətlərəarası qarşıdurmanın" bir parçası olaraq şərh edənlər də vardır.

Problemə bağlı olaraq yuxarıda qeyd olunan bütün istiqamətlər üzərində ayrıca geniş şəkildə fikir mübadiləsi aparmaq mümkündür. Ancaq, bu əsərin problemin tarixi və həll prosesi ilə bağlı hissələrində də aydın şəkildə görüldüyü kimi, hazırda problemin əsas mahiyyətini Ermənistanın genişləməçilik siyasəti və bu siyasətin tətbiqi kimi Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi təşkil edir.

Şübhəsiz ki, problemin ilk ortaya çıxışı, tarixinə dair hissədə də ortaya qoyulduğu kimi Rusiyanın bölgədə "fərpost"a sahib olmaq təşəbbüslərinə, bu çərçivədə Rusiya ilə Osmanlı və Rusiya ilə Qacarlar arasındakı müharibələr nəticəsində imzalanmış müqavilələrin nəticəsi olan köçlərə qədər gedir. 19-cu əsrin sonlarında beynəlxalq imperial güclərin bölgə ilə maraqlarının bəzi Erməni təşkilatlarının "böyük Ermənistan" xəyalına istiqamətlənmiş təşəbbüsləriylə ilə üst-üstə düşməsi, daha sonra isə Car Rusiyasının çıxardığı millətlərəarası münaqişələr öz dövrünə görə prosesin mahiyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. SSRİ-nin qurulma mərhələsində Azərbaycanın iradəsinin əksinə onun tərkibində süni qurumun (keçmiş DQMV) yaradılması, SSRİ-nin dağılma mərhələsində Çar Rusiyasının taktikasına müraciət edilməsi və digər maraqlar münaqişənin alovlanmasına səbəb olmuşdur.

Prosesin bütün mərhələlərində olduğu kimi 1980-ci illərin ikinci yarısında münaqişə alovlanarkən də mahiyyət Ermənistanın, Azərbaycanın tarixi Qarabağ bölgəsini özünə birləşdirmək istəməsi şəklində idi. 20-ci əsr boyunca bütün təşəbbüslər bu istiqamətdə olmuşdu. Ermənistan parlamenti də 1 dekabr 1989 tarixli qərar alıb və hələ də bu qərarını dəyişməyib. Ancaq, bu qərar və Ermənistanın rəsmi istəkləri, həm SSRİ Konstitusiyasına, həm də respublikaların konstitusiyalarına zidd olduğu üçün dövrün mərkəzi Moskva hakimiyyəti və Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən rədd edilib və qınanıb. Genişləməçi siyasətini rəsmi olaraq ifadə edən və bu istiqamətdə qərarlar alan Ermənistan, sadəcə BMT-yə üzv olduqdan sonra beynəlxalq hüquq qarşısında çətin vəziyyətə düşməmək

üçün, məqsədlərindən imtina etməsə də taktikasını dəyişdirib. Əvvəllər, Azərbaycan ilə arasındakı problemlərin və müharibənin səbəbinin torpaq əldə etmək və genişlənmək olduğunu açıqca ifadə etməkdən çəkinməyən Ermənistan, bu dəfə bölgədəki hadisələri fərqli şəkildə izah etmək ehtiyacı hiss edib. Məsələn üçün, "bölgədə əslində müharibə deyə bir şey olmadığını", "Azərbaycanın zülmündən xilas olmağa çalışan erməni xalqının müstəqillik mübarizəsi apardığını", Ermənistanın da guya sadəcə bu müstəqillik mübarizəsini dəstəklədiyini iddia edib. Ancaq, bütün bunlardan sonra da Ermənistan öz xarici siyasətindəki təcavüzkar və genişləməçi xarakteri gizləməyə nail olmayıb. Çünki Ermənistan rəsmiləri, "zərurət hissə edəndə işğal altında saxladıkları torpaqların önəmli hissəsini özlərinə birləşdirə biləcəklərini" açıqca ifadə etməkdən çəkinməmişlər. Bununla yanaşı, Ermənistan işğalı altında olan Azərbaycan torpaqları faktiki olaraq Ermənistanın bir parçasıdır. Bu torpaqlar üzərində yaşamaqda olan Azərbaycan vətəndaşı ermənilər dünya ilə rəsmi münasibətlərini Ermənistan vasitəsiylə qurur, Ermənistanın daxili siyasətində fəal rol oynayır, eyni şəkildə Ermənistan rəhbərliyi daim işğal etdikləri torpaqlara gedərək buradakı vəziyyətə nəzarət edir və buralara dair müxtəlif sahələrdə (hərbi, mədəni, ictimai) tədbirlər təşkil edir. Bölgədə Ermənistan pulundan istifadə edilir. Bütün bunlar, əslində Ermənistanın, işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını özünə birləşdirmək məqsədindən heç vaxt uzaqlaşmadığını, əksinə, bugünkü xarici siyasətində taktika dəyişikliyinə getməsinə baxmayaraq, başlanğıcdakı genişləməçi siyasətini tətbiq etməyə davam etdiyini göstərir.

Problemin əsl mahiyyətinin Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi və sərhədlərini genişləndirməyə çalışması olduğu açıqca görünərsə də, problemin bir parçası olan Azərbaycan içərisindəki erməni azlığın (hazırda Ermənistanın işğalı altında olan ərazilərin Erməni millətindən olan sakinlərinin, hansı ki, bir hissəsi işğal şərtlərində yaşaya bilmədikləri üçün başqa ölkələrə getmək məcburiyyətində qalmışlar) vəziyyətinin nə olacağı, onların hüquqlarının hansı şəkildə təmin ediləcəyi də əhəmiyyətli bir mövzudur.

Beləliklə, həll prosesi üçün iki nüans ciddi əhəmiyyət daşıyır:

1. Azərbaycan əraziləri üzərindəki Ermənistan işğalının tam şəkildə və qeyd-şərtsiz ortadan qaldırılması;
2. Azərbaycan içərisindəki Erməni azlığın vəziyyətinə, onların hüquqlarının hansı şəkildə təmin ediləcəyi məsələsinə aydınlıq gətirilməsi.

Bu iki nüansın bir birinə qarışdırılması, Ermənistanın genişləməçilik siyasətinə hüquqi təməllər axtarmaq təşəbbüsünə yardım edir. Bunlar bir birindən ayrılmalı, həm işğalın ortadan qaldırılması, həm də hüquqlarla bağlı təşəbbüslər Azərbaycan tərəfindən təcili başlanılmalıdır. Azərbaycan öz imkanları ilə (eyni zamanda beynəlxalq yardım da tələb edərək) hər iki istiqamətdə söylər göstərməli və imkanları daxilində sürətli addımlar atmalıdır. Eyni zamanda bu iki proses bir biri üçün "alver mövzusu" təşkil etməməlidir. Mövzuya aydınlıq gətirməsi üçün

ümumiyyətlə beynəlxalq hüquqda və xüsusi olaraq Azərbaycanda milli azlıqların hüquqları və zəruri müdafiə hüququndan istifadə mövzularına da nəzər salacağıq.

Bu günə qədərki mərhələdə, həm Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinin, həm də xarici dövlətlərin və beynəlxalq qurumların həll ilə bağlı ortaya qoyduqları prinsiplər arasında ciddi fərqliliklər görünmüşdür. Məsələn, Azərbaycanda bəzilərinin fikrinə görə, Azərbaycandakı Erməni azlığa veriləcək hüquqların əvəzində, Ermənistandan güc yolu ilə çıxarılan Azərbaycan Türklərinin geri qayıtmaları və eyni hüquqların onlar üçün tanınması təmin edilməlidir. Ermənistan isə işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir qismini ya özünə birləşdirəcəyini ya da keçmiş DQMV və Laçın rayonu inzibati sərhədləri üzərində müstəqil yeni bir Erməni dövlətinin qurulmasının zəruri olduğunu müdafiə edir. Beynəlxalq güclər və xarici dövlətlərin fikirlərində vahid mövqe olmasa da, əksərən ifadə olunan mövqeyə görə, Azərbaycan içərisində ermənilərə çox yüksək səviyyəli muxtariyyət verilməlidir. Yəni elə bir həll modeli ki, həm Ermənistan rəsmiləri öz ictimaiyyətlərinə "Dağlıq Qarabağ"ın özünü idarə etdiyini, həm də Azərbaycan rəsmiləri öz ictimaiyyətlərinə "Dağlıq Qarabağ"ın Azərbaycan içərisində qaldığını açıqlaya bilsinlər.

Problemin uzunmüddətli həlli üçün onun əsl mahiyyəti də nəzərə alınaraq əvvəlcə Azərbaycan torpaqları üzərindəki Ermənistan işğalının ortadan qaldırılması zəruridir. Buna paralel olaraq Azərbaycan içərisindəki Erməni azlığın özlərini zəmanət altında hiss etməsi üçün beynəlxalq qurumların da vasitəsilə həll paketləri ortaya qoyulmalıdır. İşğal vəziyyəti ortadan qaldırıldıqdan sonra Azərbaycan içərisindəki digər azlıqlar kimi ermənilərin də konstitusional hüquq və azadlıqlarının zəmanət altına alınması tam olaraq təmin edilə bilər.

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan işğalından qurtarılması üçün aşağıdakı üsullara müraciət edilə bilər.

1) Azərbaycan və Ermənistan beynəlxalq vasitəçilərin zəmanəti altında sülh planını qəbul edirlər və vaxt itirmədən bu planı tətbiq edirlər: Bu mövzuda indiyə qədər ATƏT-in Minsk qrupu və digər beynəlxalq qurum tərəfindən atılan addımlara dair əvvəlki hissələrdə geniş məlumat verilmişdir. İndiyə qədər atılan addımların müsbət bir nəticə meydana gətirmədiyi və ortaya atılan təklifləri münaqişənin tərəflərinin qəbul etmədiyi çox açıqdır. Bunun ən əhəmiyyətli səbəblərindən biri yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, münaqişə tərəflərinin mövzuya baxışları arasındakı uçurumdur. Beynəlxalq qurumların və ümumiyyətlə bütün vasitəçilərin bölgənin və xüsusilə də Azərbaycan ilə Ermənistanın bütün xüsusiyyətlərini detallı olaraq araşdırması, problemin bütün istiqamətlərini nəzərə alması, buna əsaslanaraq ədaləti, uzunmüddətli sülh və əməkdaşlığı təmin edəcək bir sülh planı hazırlaması lazımdır. Şübhəsiz bu təklif də digər təkliflər kimi Azərbaycan və Ermənistan tərəfindən tam olaraq qəbul edilməyəcək. Lakin, BMT başda olmaqla bütün beynəlxalq qurumlar İraqın Küveyti işğalı nümunəsində

olduğu kimi həll planının tətbiqi üçün qərarlı şəkildə çalışsalar, nəticə alınması mümkündür ola biləcəkdir.

2) Azərbaycan zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərək torpaqlarını işğaldan özü qurtarmağa çalışa bilər: Bu halda Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququna nə dərəcədə sahib olduğuyla bağlı suallar ortaya çıxır. Aşağıdakı hissədə bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Amma əvvəlcə azlıqların hüquqları barədə...

IX - BEYNƏLXALQ HÜQUQDA VƏ AZƏRBAYCANDA AZLIQLAR

1) BEYNƏLXALQ HÜQUQDA AZLIQLAR A) ÜMUMİ OLARAQ AZLIĞIN TƏRİFİ

"Azlıq" sözü tarixi bir termin olduğu halda, hüquqi ifadə kimi "azlıq" və "azlıq hüquqları" anlayışları çox yenidir. İnsan hüquqlarının yerləşməsi və inkişafı prosesində əsas hüquq və azadlıqlarla yanaşı bəzi yeni mövzular və terminlər ortaya çıxmışdır. Azlıq hüquqları da bu prosesin nəticələrindəndir.

Azlıqların qorunmasıyla bağlı ilk hüquqi (qanuni) tənzimləmə 159-cu ildə verilən "Nant Fərmanı" hesab edilir.²³¹ Bu fərmanda və ümumilikdə XX əsrin sonuna qədərki bütün qanuni mexanizmlərdə azlıqların qorunmasıyla bağlı səylər əsasən dini azlıqlara əlaqədar olub.

Xüsusilə, I və II dünya müharibələrindən sonra azlıqlara dair diqqəti cəlb edən proseslərin olduğu müşahidə edilmişdir.²³² I dünya müharibəsindən sonra azlıqların qorunması Avropada ümumi bir problem olaraq qəbul edilmişdir.²³³ Bu dövrdə imzalanan müxtəlif müqavilələrdə azlıqları çoxluqdan ayıran "kimlik xüsusiyyətlərinin" qorunmasına dair qaydalara yer verildiyi, ayrıca azlıq hüquqlarının qorunması məsələsinin Millətlər Cəmiyyətinin zəmanəti altına alındığı vacib məqamlardandır.²³⁴ Qeyd edilən dövrdə azlıq faktının xüsusi vurğulanmasına baxmayaraq, azlıqlarla dair maddələrə yer verən müqavilələrin yalnız müharibəni uzadan dövlətlərin və yeni qurulan dövlətlərin üzərinə

²³¹ Yılmaz Aliefendioğlu, "Azınlık Hakları ve Türk Anayasa Mahkemesi'nin Azınlık Konusuna Bakışı", İbrahim Kaboğlu (red.), Ulusal, Ulusüstü ve Uluslararası Hukukta Azınlık Hakları, İstanbul Barosu, İstanbul, 2002, s. 219.

²³² Csaba Pakozdy, "Tendencies of Minority Protection in the Law of the European Union", Miskolc Journal of International Law, Cild 5, Sayı 1, 2008, s. 39.

²³³ Aliefendioğlu, "Azınlık Hakları ve Türk Anayasa Mahkemesi'nin Azınlık Konusuna Bakışı", s. 219.

²³⁴ Solomon A. Derso, "Minority rights in international law: From liberal individualism to multiculturalism", www.saifac.org.za/docs/res_papers/RPS%20No.%2038.pdf, (29 sentyabr 2009-cu il), s.8.

öhdəliklər qoyduğu nəzərə alındığında, azlıqları qoruyan ümumi sistemdən danışmağın mümkün olmadığı görünür.²³⁵

II dünya müharibəsindən dərhal sonra azlıq hüquqlarıyla bağlı proses I dünya müharibəsindən sonrakı dövrlə müqayisədə fərqlilik göstərmişdir.²³⁶ Xüsusilə, ilk başlarda insan hüquqlarının universallaşması prosesində, azlıqların da hər kəs kimi bu universal insan hüquqlarından faydalana biləcəyi düşüncəsi geniş yayılmışdır. Hətta, 1950-ci ildə, BMT-nin o vaxtkı baş katibi tərəfindən, I dünya müharibəsindən sonra azlıq hüquqlarına dair öhdəliklərin hüquqi etibarlılığı mövzusunda hazırladılan xüsusi hesabatda, insan hüquqlarının qorunmasına dair fəaliyyətlərin azlıqların qorunmasını da əhatə edəcəyi, buna görə də azlıqlara xüsusi hüquqlar tanınmasına ehtiyac olmadığı fikri vurğulanmışdır.²³⁷

Azlıq hüquqlarının, ümumən insan hüquqları çərçivəsində qiymətləndirildiyi dövrlərdə belə, azlıqların xüsusi qanuni tənzimləmələrlə qorunması düşüncəsini müdafiə edənlər, öz söylərini davam etdirmişlər. Bu çərçivədə, 26 iyun 1945-ci il tarixli BMT Müqaviləsinin "Məqsədlər və Prinsiplər" adlı ilk hissəsindəki 1-ci maddənin 3-cü bəndində "... irqi, cinsi, mədəni və dini ayrı-seçkilik güdmədən hər kəs üçün insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörməti inkişaf etdirib təşviq etdirmədə..." ifadələrinə yer verilmək surətiylə azlıqlara qarşı meydana çıxma biləcək ayrı-seçkiliyə qarşı çıxılacağı vurğulanmışdır.

B) BEYNƏLXALQ HÜQUQDA AZLIQLAR

BMT-nin Baş Məclisi, 10 dekabr 1948-ci il tarixində insan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsini təsdiqləmişdir. Bəyannamənin 2-ci maddəsi "irqinə, rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülki yaxud başqa vəziyyətinə görə" ayrı-seçkilikçiliyi qadağan etmişdir.²³⁸ BMT Baş Məclisinin, eyni gün qəbul etdiyi 217 C (III) sayılı qərarla, İnsan Hüquqları Komitəsinə və bu komitəyə bağlı olaraq 1947-ci ildə qurulmuş olan Ayrı-seçkiliyin Önlənməsi və Azlıqların Qorunması Alt Komitəsinə azlıqların problemlərinin araşdırılması və həlli vəzifəsi verilmişdir. Bu fəaliyyətlərin ortaya çıxan ilk nəticələrindən biri Mülki və Siyasi Hüquqlar Beynəlxalq Paktı olmuşdur.²³⁹ 1966-cı ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilərək 16 dekabr 1966-cı il tarixdə imzaya açılan və 23 mart 1976-cı il tarixində isə qüvvəyə

²³⁵ Naz Çavuşoğlu, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*, İstanbul Su Yayınları, 2001, s. 22.

²³⁶ Dersso, "Minority rights in international law: From liberal individualism to multiculturalism", s.10.

²³⁷ Füsün Arsava, "Ulusal Grup Azınlıkları ve Bu Konuda Meydana Gelen Gelişmeler", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi: Bedri Gürsoy'a Armağan, Cilt 47, Sayı 3-4, 1992, ss. 13-14.

²³⁸ Çeçen, "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi", s. 82.

²³⁹ Çavuşoğlu, *Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları*, s. 23.

minən bu müqavilənin azlıq hüquqlarına dair ilk beynəlxalq hüquqi tənzimləmə sayılan 27-ci maddəsində belə ifadə edilməkdədir:

"Etnik, dini və dil azlıqlarının mövcud olduğu ölkələrdə bu azlıqlara mənsub olan şəxslərə, həmin qrupun digər üzvləri ilə birlikdə öz mədəniyyətidən istifadə etmək, öz dininə etiqad etmək və onun ayinlərini icra etmək, habelə doğma dilindən istifadə etmək hüququ verilməsindən imtina edilə bilməz."

Eyni müqavilənin 26-cı maddəsi milli azlığa bağlı hər cür ayrı-seçkiliyi qadağan etmişdir.²⁴⁰

1966-cı ildə BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilərək 3 yanvar 1976-cı il tarixində qüvvəyə minən və azlıq hüquqlarına dair məqamları da tənzimləyən digər bir hüquqi sənəd də "İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt" olmuşdur. Yenə BMT-nin Baş Məclisi 21 dekabr 1965-ci il tarixdə, "irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarını ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya"nı yekdilliklə qəbul etmişdir. 7 mart 1966-cı il tarixdə imzaya açılan konvensiya, 1969-cu il yanvarın 4-də qüvvəyə minmişdir.²⁴¹ Konvensiya birbaşa azlıq hüquqları ilə əlaqədar sənəd olmasa da, irqi ayrı-seçkiliyinin bütün formasının qadağan etməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

BMT İnsan Hüquqları Komitəsinə bağlı Ayrı-seçkiliyin Önlənməsi və Azlıqların Qorunması Alt Komitəsinin fəaliyyətlərinin ən əhəmiyyətli nəticələrindən biri "Milli və ya Etnik, Dini və Linqvistik azlıqlara mənsub insanların hüquqlarına dair BMT Bəyannaməsi"dir. Bəyannamə, BMT Baş Məclisinin 18 dekabr 1992-ci il tarixində qəbul etdiyi 47/135 sayılı qərarla elan edilmişdir.²⁴² Bu sənədin əhəmiyyəti, hüquqi bağlayıcılığa malik olmasa da, tamamilə azlıq hüquqlarını tənzimləyən ilk beynəlxalq insan hüquqları sənədi olması idi. Bəyannamənin ilk maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndləri dövlətin azlıqlar mövzusunda əsas öhdəliklərini müəyyənləşdirməkdədir:

"Maddə 1.

1. Dövlətlər azlıqların varlıqlarını, milli ya da etnik, mədəni, dini və linqvistik kimliklərini yerləşdikləri bölgələr içində qoruyaraq bu kimliklərin inkişafını dəstəkləyici şərtləri təşviq etməlidirlər;

2. Dövlətlər bu nəticələrə çatmaq üçün lazımı qanunvericilik bazasını yaratmalı və digər tədbirləri görməlidirlər."

Cəmi doqquz maddədən ibarət bəyannamədə, dövlətin azlıqlara bağlı öhdəlikləriylə yanaşı, azlıqların müsbət (pozitiv) hüquqları da açıqca

²⁴⁰ Aliefendioğlu, "Azınlıq Hakları ve Türk Anayasa Mahkemesi'nin Azınlık Konusuna Bakışı", s. 221.

²⁴¹ Konvensiyanın tam mətni üçün baxın: "International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination", <http://www.integranet.un.org/millennium/law/iv-2.htm>, (10 avqust 2009-cu il).

²⁴² Qərarın orijinal mətni üçün baxın: "Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities", <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r135.htm>, (11 avqust 2009-cu il).

tənzimlənmişdir. Buna görə, azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqları arasında "öz mədəniyyətini davam etdirmək hüququ; öz dinini öyrətmək və icra hüququ; mədəni, dini, ictimai, iqtisadi və ictimai həyatda təsirli şəkildə iştirak hüququ; mənsubu olduğu azlığa dair mövzularda qərar alma mexanizmində iştirak, öz icmalarını qurmaq və bunlara nəzarət etmək hüququ" və bənzər hüquqları var. Sənədin 8-ci maddəsinin 4-cü bəndi, bəyannamənin ayrı-seçkiliyi alovlandırıcı şəkildə şərh olunmasını açıq bir şəkildə qadağan etmişdir.²⁴³

"Bu bəyannamədəki heç bir ifadə, dövlətlərin suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi də daxil olmaqla, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd heç bir fəaliyyətə icazə verəcək şəkildə şərh oluna bilməz"

Bununla yanaşı, digər beynəlxalq qurumlarda da, azlıqlara dair dəyərləndirmələr və qərarların alınması prosesi davam etmişdir. 1950-ci ildə ortaya qoyulan Avropa İnsan Hüquqları Müqaviləsinin 14-cü maddəsinə görə, "Bu müqavilədə tanınan hüquq və azadlıqlardan faydalanmaq, cinsiyyət, irq, rəng, dil, din, siyasi və ya digər fərqliliklər, milli və ya siyasi mənşə, milli bir azlığa mənsubluq, sərvət, doğuş və ya hər hansı bir vəziyyət baxımından heç bir ayrı-seçkilik güdülmədən təmin edilməlidir."²⁴⁴

ATƏT (ATƏM) qurularkən birbaşa azlıq hüquqları vurğulanmasa da, əsas hüquq və azadlıqların qorunması çərçivəsində bu mövzuya da diqqət yetirilmişdir. O zamankı adıyla Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin uzun sürən müzakirələrindən sonra, 1 avqust 1975-ci il tarixdə imzalanan "Helsinki Yekun Aktı"nda, azlıqlara və ümumilikdə insan hüquqlarına dair prinsiplərlə, eyni zamanda 7-ci maddədəki ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsinə dair hökmə azlıqların qorunması təmin edilmişdir.²⁴⁵

ATƏM çərçivəsində hazırlanan və azlıqlara bağlı məqamları da əks etdirən başqa vacib bir sənəd də "Kopenhagen Sənədi"dir. 5-29 iyun 1990-cı il tarixlərdə Kopenhagendə keçirilən ATƏM İnsani Ölçü İkinci Konfransı nəticəsində qəbul edilən sənəddə sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin qorunması üçün azlıq hüquqlarına geniş yer verilmiş, lakin bu hüquqlardan istifadə edilməsinin ölkələrin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə qarşı ola bilməyəcəyi də vurğulanmışdır.²⁴⁶ "Kopenhagen Sənədi"ndə 30-cu maddənin ilk qisminə, 32-ci

²⁴³ <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r135.htm>, (11 avqust 2009-cu il).

²⁴⁴ Müqavilənin tam mətni üçün baxın: "European Convention on Human Rights", <http://www.hri.org/docs/ECHR50.html>, (11 avqust 2009-cu il) və Anil Çeçen, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi", İnsan Hakları Rehberi, Bilim Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 428.

²⁴⁵ Helsinki Yekun Aktının tam mətni üçün baxın: "Conference for Security and Co-Operation in Europe 1975 Summit Helsinki 1 August 1975 Final Act", <http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/summits/hel75e.htm>, (11 avqust 2009-cu il).

²⁴⁶ Kopenhagen Sənədi'nin tam mətni üçün baxın: "Conference for Security and Co-Operation in Europe, Second Conference on the Human Dimension of the CSCE, Copenhagen 5 - 29 June 1990,

maddənin 1-6-cı bəndlərində, 33-cü, 34-cü, 35-ci və 36-cı maddələrdə azlıq hüquqlarının tənzimlənməsinə dair hökmlərə yer verilmişdir. "Kopenhagen Sənədi"nin 37-ci maddəsinə görə, "Bu sənəddə yer verilən və bir hüququn meydana gəlməsini, bir davranışın reallaşmasını və bir şeyin edilməsini nəzərdə tutan heç bir öhdəçilik, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün qorunması prinsipi də daxil olmaqla BMT Müqaviləsinin prinsip və məqsədlərinə... zidd olacaq şəkildə şərh oluna bilməz..."

19-21 noyabr 1990-cı il tarixlərində keçirilən ATƏM sammitindən sonra imzalanan "Yeni Bir Avropa üçün Paris Şerti" adlı sənəddə də azlıqlara bağlı xüsusi və detallı hökmlərə yer verilmişdir.²⁴⁷ Paris Şertində "bir millət içindəki azlıqların soy, mədəniyyət, dil və din cəhətdən sahib olduqları kimliyin qorunacağı, azlıqlara mənsub şəxslərin heç bir ayrı-seçkilik edilmədən qanun qarşısında tam bir bərabərlik içində bu kimliyi sərbəstcə ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirmək hüquqlarına sahib olduğu" imzalayan ölkələr tərəfindən təsdiq edilmişdir.

ATƏM-in ATƏT adını aldığı 5-6 dekabr 1994-cü il tarixlərində Budapeştdə keçirilən sammitin Yekun Bəyannaməsinin VIII hissəsi içərisindəki 7-ci maddədə üzv dövlətlər, azlıq hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar beynəlxalq fəaliyyətləri dəstəkləmək öhdəçiliyi götürmüşlər.²⁴⁸

Azlıq hüquqlarıyla bağlı Avropa Şurası çərçivəsində də əhəmiyyətli təşəbbüslər göstərilmişdir. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının qərarı ilə azlıq dilləriylə əlaqədar qurulan müvəqqəti komitənin hazırladığı müqavilə lahiyəsi 25 iyun 1992-ci il tarixdə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi tərəfindən təsdiqlənmiş və 1992-ci noyabrın 5-də imzaya açılmışdır. Avropa Bölgə və Azlıq Dilləri Müqaviləsi (Azlıq Dilləri Avropa Şerti) adlı bu sənəd beş dövlətin imzalayıb təsdiqləməsi ilə 1 mart 1998-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir.²⁴⁹ Sənəd, bölgə və azlıq dillərini Avropanın mədəni mirasının bir parçası kimi qiymətləndirməkdə, bunların qorunmasını və inkişaf etdirilməsini şərt olaraq görməkdədir.

Avropa Şurasının 9 oktyabr 1993-cü il tarixli Vyana Zirvəsində hazırlanan Yekun Bəyannamənin "Milli Azlıqlar" başlıqlı 2-ci əlavəsində, "Kopenhagen Sənədinin milli azlıqların qorunmasına dair siyasi öhdəliklərinin hüquqi

Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE", <http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/hd/cope90e.htm>, (11 avqust 2009-cu il).

²⁴⁷ Paris Şertinin tam mətni üçün baxın: "Conference for Security and Co-Operation in Europe 1990 Summit Paris 19-21 November 1990 Charter of Pans for a New Europe", <http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/summits/paris90e.htm>, (11 avqust 2009-cu il).

²⁴⁸ "Budapest Document 1994 Towards A Genuine Partnership In A New Era", <http://www.osce.org/docs/english/1990-1999/summits/buda94e.htm>, (11 avqust 2009-cu il).

²⁴⁹ "The European Charter for Regional or Minority Languages", http://www.coe.int/T/E/Legal_Affairs/Local_and_regional_Democracy/Regional_or_Minority_languages/Charter/1_General_Presentation/_Summary.asp, (11 avqust 2009-cu il).

məsuliyyətə çevrilməsi zərurəti vurğulanmışdır.²⁵⁰ Sənədin hökmləri mövzuya dair bir çərçivə müqaviləsinin hazırlanmasının vacibliyini də nəzərdə tutmuşdur. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi, 4 noyabr 1993-cü il tarixində, Milli Azlıqların Qorunması ilə bağlı əd-hok (ad hock) Komitə (CAHMIN) qurulmasına qərar vermişdir.²⁵¹ Komitənin və ümumiyyətlə Avropa Şurası çərçivəsində görülən işlərin nəticəsi kimi, "Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Konvensiyası" lahiyəsi ortaya çıxmışdır. Lahiyə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 10 noyabr 1994-cü il tarixli iclasında təsdiqlənmiş və 1 fevral 1995-ci il tarixdə imzaya açılmışdır. "Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Konvensiyası"nın "Preambula" hissəsində "Milli azlıqların müdafiəsinin qitədə (Avropada) sabitlik, demokratiya, təhlükəsizlik və sülh üçün vaz keçilməz" olduğu vurğulanmışdır.²⁵² Sənəd azlıq anlayışını tərif etməsə də, azlıq hüquqlarına geniş miqyaslı tənzimləmələr gətirmişdir. Məsələn, müqavilənin 5-ci maddəsinin 1-ci bəndində bunlar qeyd olunurdu:

"Tərəflər, milli azlıqlara mənsub şəxslərin, mədəniyyətlərini qorumaları və inkişaf etdirmələri üçün, ayrıca kimliklərinin əhəmiyyətli elementləri olan din, dil, ənənə və mədəni miraslarını mühafizə etmələri üçün lazımlı şəraitləri yaratmaq öhdəliyi götürürlər."

Müqavilənin 10-cu maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndləri azlıqların öz dillərindən rəsmi yerlərdə də rahatca istifadə edə bilmələrinə imkan verilməsini nəzərdə tutmuşdur.²⁵³

"1. Tərəflər, bir milli azlığa mənsub şəxsə, şəxsi həyatda olduğu kimi rəsmi fəaliyyətlərdə də, şifahi ya da yazılı şəkildə azlıq dilindən azad şəkildə və maneə törədilmədən istifadə etmək hüququnu tanımağı qəbul edirlər;

2. Tərəflər, azlıqlara mənsub şəxslərin sıx şəkildə ya da ənənəvi olaraq yaşadıkları coğrafi bölgələrdə, bu şəxslər tələb etsələr və bu tələb həqiqi bir ehtiyacı əks etdirsə, imkanlar ölçüsündə, bu şəxslərin inzibati dairələrlə əlaqələrində azlıq dilindən istifadə etmələrinə imkan tanıyacaq şəraiti yaratmaq təşəbbüs göstərəcəklər."

Müqavilə azlıqların hüquqlarını tənzimləməklə yanaşı, xüsusilə üç məqam üzrə azlıqların hüquqlarının qorunmasına və inkişaf etdirilməsinə dair fəaliyyətlərə

²⁵⁰ "Vienna Summit, Final Declaration", Vienna, 9 October 1993, http://www.coe.int/T/E/human_rights/Ecri/5-Archives/2-Other_texts/2-Vienna_Summit/Declaration/Declaration_Vienna_Summit.asp, (12 avqust 2009-cu il).

²⁵¹ Çavuşoğlu, Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Azınlık Hakları. s. 25.

²⁵² "Framework Convention for the Protection of National Minorities", [http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2._FRAMEWORK_CONVENTION_\(MONITORING\)/1_TeXts/H\(1995\)010%20E%20FCNM%20and%20Explanatory%20Report.asp](http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2._FRAMEWORK_CONVENTION_(MONITORING)/1_TeXts/H(1995)010%20E%20FCNM%20and%20Explanatory%20Report.asp), (12 avqust 2009-cu il).

²⁵³ Bu konvensiyanın daha geniş təhlili üçün baxın: Alan Phillips, The protection of national minorities: International Law and Domestic Practice, European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission) Report, 16-20 may 2005, [www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-UDT\(2005\)022-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2005/CDL-UDT(2005)022-e.pdf) (29 sentyabr 2009-cu il).

məhdudiyət qoymuşdur. Bunlardan birincisi, 5-ci maddənin 2-ci bəndində bu fəaliyyətlərin "inteqrasiyanın təmin olunmasına dair ümumi siyasətlər çərçivəsində alınan tədbirlərə zərər verməməli" olmasıdır. Digər məqam, müqavilənin 20-ci maddəsində qeyd olunan, azlıqların hüquqları qorunarkən "milli azlığa mənsub hər bir şəxs qanunlara və başqalarının hüquqlarına, xüsusilə də çoxluğa və digər milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarına hörmət göstərməlidir" hökmüdür. Axıncı məqam isə, müqavilənin 21-ci maddəsində qeyd olunan, "mövcud hökmlərin heç birinin beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə, xüsusilə də dövlətlərin suveren bərabərliyinə, ərazi bütövlüklərinə və müstəqilliklərinə zidd hər hansı bir fəaliyyətə təşəbbüs ya da bu istiqamətdə hərəkət etmək hüququ verəcək şəkildə şərh oluna bilməyəcəyi"dir.

Bu sənəd həm çox istiqamətli, həm də bağlayıcı olması ilə diqqət çəkmişdir. Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Sazişi, Avropa Şurasına üzv 12 ölkənin imzalayaraq təsdiqləməsi ilə 1998-ci il fevralın 1-dən qüvvəyə minmişdir.²⁵⁴

Milli azlıqların qorunması mövzusunda AB çərçivəsində də əhəmiyyətli tənzimləmələr həyata keçirilmişdir. AB-nin 1993-cü il sammitində, "Kopenhagen Sənədi"ndə azlıq hüquqlarına dair tənzimləmələrinin mənimsəndiyi ifadə edilmiş və bu tənzimləmələr AB-yə üzv olmaq istəyən ölkələrin namizədlik prosesində yerinə yetirilməsi zəruri şərtlər arasında göstərilmişdir.²⁵⁵

C) AZLIQ ANLAYIŞI

Azlıq anlayışı və azlıq hüquqları barəsində qəti fikir birliyi əldə edilməyə də, mövzuyla əlaqəli elm adamlarının və beynəlxalq qurumların mühüm və əhatəli dəyərləndirmələri mövcuddur. Bir tərifə görə azlıqlar, "yaşadıqları ölkənin ümumi xüsusiyyətləri ilə müqayisədə, mədəni, dini, etnik, irqi və başqa cəhətləri ilə fərqli görünən icmalar" kimi xarakterizə edilməkdədir.²⁵⁶ Azlıqlar, "etnik, din və dil baxımından ölkə əhalisinin çoxundan fərqli olan və bu xüsusiyyətlərini qorumaq istəyən icmalar" kimi də tərif edilməkdədir. Mövzuya dair baxışlar çox fərqli olduğu üçün, BMT İnsan Hüquqları Komitəsinə bağlı Ayrı-seçkiliyin Önlənməsi və Azlıqların Qorunması Alt Komitəsinin məruzəçisi Françesko Kapotortidən bir tərif müəyyənləşdirməsi istənmişdir. Kapotortinin hesabatında azlıqlar, "bir dövlətin əhalisinin nisbətən sayca az hissəsini təşkil edən, hakim mövqedə olmayan, o dövlətin vətəndaşı olmaqla birlikdə fərqli etnik, dini ya da linqvistik

²⁵⁴ "Introduction to the Framework Convention for the Protection of National Minorities," [http://www.oejnt/T/e/human_rights/Minorities/2_FRAMEWORK_CONVENTION_\(MONITORING\)/2_Monitoring_mechanism/1_Brief_introduction/H\(1998\)005rev.11%20E%20Briefing%20document.asp](http://www.oejnt/T/e/human_rights/Minorities/2_FRAMEWORK_CONVENTION_(MONITORING)/2_Monitoring_mechanism/1_Brief_introduction/H(1998)005rev.11%20E%20Briefing%20document.asp), (12 avqust 2009-cu il).

²⁵⁵ Aliefendioğlu, "Azınlıq Hakları ve Türk Anayasa Mahkemesi'nin Azınlık Konusuna Bakışı", s. 224.

²⁵⁶ Aliefendioğlu, "Azınlıq Hakları ve Türk Anayasa Mahkemesi'nin Azınlık Konusuna Bakışı", s. 218.

xüsusiyyətlərə sahib olan və mədəniyyətlərini, ənənələrini, dillərini və dinlərini qorumaq barədə həmrəylik hissi göstərən qrup" kimi xarakterizə edilməkdədir.²⁵⁷ Azlıqlar mövzusunda başqa bir izaha görə, bir dövlət içərisindəki hər hansı bir qrupun azlıq statusuna sahib olması üçün, o dövlətin imzaladığı beynəlxalq müqaviləylə bu qrupa bir status tanınması vacib şərtidir. Lakin bu yanaşma beynəlxalq aləmdə o qədər də qəbul edilmir. Bu çərçivədə ən uyğun tərif kimi Kapotortinin yanaşmasının tətbiq edilə biləcəyini qeyd edə bilərik.

D) AZLIQ HÜQUQLARI-ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜ ZİDDİYYƏTİ

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı probleminin həlli mövzusunda azlıq hüquqları məsələsinə toxunularkən, Azərbaycan içərisindəki ermənilərin öz müqəddəratlarını təyin etmələrindən də bəhs edilməkdədir. Burada, öz müqəddəratlarını təyin etmə hüquqi-ərazi bütövlüyü prinsipi arasındakı ziddiyyət üzərində dayanmaqla birlikdə, azlıq hüquqlarına dair bütün hüquqi tənzimləmələrin ərazi bütövlüyünə və dövlətlərin suverenliyi prinsiplərini xüsusi vurğuladığını xatırlatmaqla kifayətlənəcəyik. Əslində elə bu yanaşmanın özü də azlıq anlayışının təbii nəticəsidir. Çünki, bütün hüquqi sənədlər kimi azlıq hüquqları bərsindəki sənədlərin də əsas məqsədi, insanların bir yerdə, azad, rahat, demokratik şəraitdə sabit şəkildə yaşamalarını təmin etməkdir. Hüquqlara dair tənzimləmələrin, qarşıdurmaları təhrik edici, sabitliyi, sülhü pozucu, təhlükəsizliyi təhdid edici şəkildə şərh olunması və tətbiq olunması əsas hüquqi prinsiplərə tamamilən ziddir. Azlıq hüquqlarına dair tənzimləmələrin də bu çərçivədə qiymətləndirilməsi zəruridir.

2) AZƏRBAYCANDA AZLIQ HÜQUQLARI

A) AZƏRBAYCANIN ETNİK TƏRKİBİ

Azərbaycan tarixən daima etnik və dini baxımdan kompleks ölkə olmuşdur. Ölkədə böyük əksəriyyəti meydana gətirən Azərbaycan Türkləri ilə birgə bu coğrafiyada keçmiş zamanlardan bəri Qafqaz mənşəli xalqlar, müxtəlif dövrlərdə bölgəyə yerləşən/yerləşdirilən ermənilər, yəhudilər, ruslar və digər xalqlar da yaşamışdır. Azərbaycan və ümumilikdə Qafqaz tarixi baxımdan keçmiş sivilizasiyaların məskunlaşma yeri olmaqla birlikdə, ilk və orta əsrlərdə İran, yeni dövrlərdə isə Rusiyanın bölgəyə dair köç siyasətləri bu coğrafiyanın mövcud etnik tərkibinin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.²⁵⁸

²⁵⁷ Francesco Capotorti, Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, United Nation, New York 1979, s. 568.

²⁵⁸ Rəsim Musabəyov, "Azərbaycanda Etnik Azınlıqlar", Avrasya Dosyası Azərbaycan Özel Sayısı, Yaz 2001, Cild:7, Sayı 1.S.177.

Xüsusilə, Çar Rusiyası Qafqazı ələ keçirdikdən sonra burada varlığını, zəmanət altına almaq üçün bölgədə Xristian əhalinin faizini artırmağa çalışmışdır. Bu çərçivədə, əsərin əlaqədar hissələrində də qeyd olunduğu kimi İran və Osmanlı ilə imzalanan müqavilələrlə bu iki dövlətin sərhədləri içərisində yaşayan çox sayda Erməni cəm şəkildə Qafqaza yerləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, Rusiya XIX və XX əsrlərdə bir neçə dəfə Rus kəndlilərini, əsir almanları, polyakları Qafqaza və bu çərçivədə Azərbaycana da yerləşdirmişdir.²⁵⁹

SSRİ dövründə Azərbaycandakı Rusların nisbəti, Azərbaycana və tərsinə köçlərin heç vaxt dayanmaması səbəbiylə daim dəyişmişdir. Azərbaycanda Sovet İttifaqı dövründə keçirilən siyahıya almalarda azlıqların da sayı müəyyən edilmişdir. Lakin, bu dövrdə kommunist rəhbərliyinin üstkimlikləri ön plana çıxarmaq və ortaqlıq Sovet insanı yaratmaq məqsədi güdən inteqrasiya siyasətinin nəticəsi kimi rusları çıxmaq şərtiylə azlıqlara dair rəqəmlər bəzən həqiqəti əks etdirməmişdir. SSRİ parçalanmadan əvvəl keçirilən 1989-cu il siyahıya almasında Azərbaycanın etnik tərkibi aşağıdakı şəkildə olmuşdur:²⁶⁰

²⁵⁹ Ziya Bünyadov (red), Sənədlərlə Azərbaycan Tarixi, Baku, Elm, 1990, ss. 45-49.

²⁶⁰ "Report Submitted By Azerbaijan Pursuant To Article 25, Paragraph 1 Of The Framework Convention For The Protection Of National Minorities", [http://www.xoe.int/Te/human_rights/Minorities/2._PRAMEWORK_CONVENTION_\(MONITORING\)/2._Monitoring_mechanism/3._State_reports/1._First_cycle/1_st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage](http://www.xoe.int/Te/human_rights/Minorities/2._PRAMEWORK_CONVENTION_(MONITORING)/2._Monitoring_mechanism/3._State_reports/1._First_cycle/1_st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage), (24 may" 2004-cu il).

Cədvəl. Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi (1989-cu il, rəsmi nəticə)

Etnik qrupun adı	Sayı (1000 nəfər)	Bütövlükdə əhali içərisindəki nisbəti
Cəmi əhali	7021,2	100
Azərbaycanlılar	5805	82,7
Ruslar	392,3	5,6
Ermənilər	390,5	5,6
Ləzgilər	171,4	2,4
Avarlar	44,1	0,6
Ukraynalılar	32,3	0,5
Yəhudilər	30,8	0,4
Tatarlar	28,6	0,4
Talışlar	21,2	0,3
Türklər	17,7	0,2
Gürcülər	14,2	0,2
Zaxorlar	13,3	0,2
Kürdlər	12,2	0,2
Tatlar	10,2	0,1
Udinlər	6,1	0,1
Digərləri	41,5	0,6

1989-cu ildəki siyahıya alınmada azərbaycanlı olaraq ifadə edilənlərin çox böyük əksəriyyəti Azərbaycan Türkləri olub, ölkədəki əksəriyyəti meydana gətirən bu qrup üçün burada qeyd olunan dövrün və günümüzün rəsmi terminindən istifadə edilmişdir. Cədvəldə Türklər olaraq göstərilənlər isə Gürcüstandakı tarixi yurdlarından Orta Asiyaya sürgün edilən və xüsusilə Sovet İttifaqının parçalanma prosesində Azərbaycana yerləşmək məcburiyyətində qalan Ahıska türkləridir.

1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən Sovet İttifaqının parçalanmağa başlaması və bu proses zamanı etnik qruplar arasında problemlər yaşanması, SSRİ daxilində etnik köçlərə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə Ermənistanda yaşayan digər azlıqlar kimi Azərbaycan türklərinin də hamısı bu ölkədən qovularkən, Azərbaycanda yaşayan ermənilərin $\frac{2}{3}$ -sindən çoxu ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu vaxt hər iki respublikada yaşamaqda olan Rus azlığın da əhəmiyyətli hissəsi, bu ölkələri tərk edərək Rusiyaya və qismən də Qərbə köç etmişdir. Bu prosesdən sonra Azərbaycanda etnik azlıqların nisbəti təxminən 17 faizdən təxminən 10 faizə enərək, prosesdən əvvəl Azərbaycan

türklərinin çoxunu ölkədən çıxardığı halda 12 faiz azlıq yaşayan Ermənistan hazırda demək olar ki, təkmillətli ölkəyə çevrilmişdir.²⁶¹

1990-cı illər Cənub Qafqazda qarışıqlıq və qeyri sabitliyin yaşandığı dövr olduğu üçün siyahıya almalarla dair statistikalar o qədər də dəqiq olmamışdır. Yəni də ölkələr mövcud imkanlarıyla etnik tərkibləri də əks etdirən siyahıya alınmalar keçirməyə çalışmışlar. Azərbaycanda 1999-cu ildə keçirilən siyahıya almadan sonra ölkənin etnik tərkibi bu şəkildə açıqlanmışdır:²⁶²

Cədvəl. Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi (1999-cu il)

Etnik qrupun adı	Sayı (1000 nəfər)	Ümumi əhali içərisindəki faizi (%)
Cəmi əhali	7953,4	100
Azərbaycanlılar	7205,5	90,6
Ləzgilər	178,0	2,2
Ruslar	141,7	1,8
Ermənilər	120,7	1,5
Talışlar	76,8	1,0
Avarlar	50,9	0,6
Türklər	43,4	0,5
Tatarlar	30,0	0,4
Ukraynalılar	29,0	0,4
Zaxorlar	15,9	0,2
Gürcülər	14,9	0,2
Kürdlər	13,1	0,2
Tatlar	10,9	0,13
Yəhudilər	8,9	0,1
Udinlər	4,1	0,05
Digərləri	9,6	0,12

²⁶¹ Kerim Yıldız, Deborah Russo, Azərbaycan-Ermənistan İnsan Hakları-Etnik Azınlıklar ve Kürtler, Scala Vayncılık, İstanbul 2000, ss. 93-94.

²⁶² "Demographic indicators: Population by ethnic groups", The State Statistical Committee of Azerbaijan Republic, <http://www.azstat.org/statinfo/demographic/en/005.shtml>, (24 may 2004-cü il). Azərbaycanda Son siyahıyaalma 2009-cu ildə aparılrsa da bu istiqamətdəki məlumatlar hələ açıqlanmayıb.

1999-cu il siyahıya alınmasında 1989-cu ildəki ilə müqayisədə talışların sayı və nisbətində görülən ciddi artım, bu etnik qrupa aid insanların çoxunun daha əvvəlki siyahıya almada özlərini azərbaycanlı kimi ifadə etmələri ilə izah edilə bilər.

B) AZƏRBAYCANDA ETNİK AZLIQLAR

Sovet İttifaqının dağılması prosesində etnik özünüdərkən güclənməsi, etnik kimliklərə dair bəzən təxribatlar səviyyəsinə çatan xarici dəstəklər, yeni müstəqil respublikaların rəhbərliklərinin problemə dair ciddi strategiyalarının olmaması keçmiş Sovet İttifaqı coğrafiyasının etnik problemlər məkanına çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə etnik qrup sayının həddindən artıq çox olduğu Qafqazda çox sayda münaqişə yaranmışdır və bu münaqişələr hələ də bölgə və dünya üçün ciddi problem olmağa davam edir.²⁶³

SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş Sovet respublikalarında yaşayan yəhudilərin əhəmiyyətli bir hissəsi İsrailə və ABŞ-a getdilər. Azərbaycandakı yəhudilərin çoxu bu səbəblə yanaşı, həm də Azərbaycan ilə Ermənistanın müharibə vəziyyətində olmasından yaranan çətinliklər səbəbiylə Azərbaycanı tərk etmişdirlər. Müharibə amili Azərbaycanda Erməni və Rus əhalinin azalmasında da ən əhəmiyyətli amil olmuşdur. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda Rus azlığın hüquqlarının ən üst səviyyədə qorunması üçün addımlar atılmışdır. Hətta, Rusiya prezidenti və digər Rus rəsmiləri tez-tez Rus mədəniyyətinin ən yaxşı qorunduğu xarici ölkələr arasında Azərbaycanı ilk sırada göstərmişdirlər.²⁶⁴

Rəsmi statistikaya görə, Azərbaycanda yaşayan 120 min erməninin təxminən 90 min hazırda Ermənistan işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarında yaşamaqdadır. Geri qalan təxminən 30 min erməninin Bakıda və qismən də Bakı xaricindəki bölgələrdə yaşadığı təxmin edilir.²⁶⁵ Müharibənin başlamasından sonra Ermənistanda bir nəfər belə Azərbaycan türkünün qalmamasına baxmayaraq, Azərbaycanda 30 min erməninin həyatlarını davam etdirməsi, ATƏT Parlament Assambleyasının "Dağlıq Qarabağ Xüsusi Nümayəndəsi" Qoran Lenmarker tərəfindən də vurğulanmışdır.²⁶⁶

1993-cü ilin ortalarında Azərbaycanın cənubunda yaşayan talışlar və şimalında yaşayan ləzgilərlə əlaqədar süni problemlər ortaya çıxmış, lakin qısa bir müddət sonra problemlər ortadan qalxmışdır. Xüsusilə, Azərbaycanın cənubunda

²⁶³ Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı müharibə ilə yanaşı, Gürcüstandakı Acaristan, Abxazya, Güney Osetya, Cavaxetya, Rusiyda Çeçenistan sorunu və Şimalı Qafqazda kiçik yerli xalqlar arasındakı problemlər bunun nümunələrdir.

²⁶⁴ Azərbaycan, 29-30 yanvar 2002-ci il.

²⁶⁵ "İqtisadi və sosial sahələrin inkişafı göz qabağındadır", Bizim Əsr, http://bizimasr.media-az.com/axiv_2002/nowabr/273/xeber.html (1 iyul 2003-cü il).

²⁶⁶ "Avropa İttifaqı Azərbaycana kifayət qədər diqqət yetirməyib", Yeni Azərbaycan, 16 aprel 2004.

Əlikram Hübətovun liderlik etməyə çalışdığı və özünü "Talış hərəkatı" kimi xarakterizə etmək istəyən təşəbbüs, guya talışların hüquqlarının kifayət qədər qorunmadığı iddialarına söykənsə də, daha sonrakı mərhələdə əsl məqsədin Azərbaycanca hakimiyyət dəyişikliyi olduğu meydana çıxmışdır.

Azərbaycandakı etnik azlıqlara dair beynəlxalq qurumların hesabatlarında da əks olunduğu kimi, azlıqlar sırf azlıq olmaları səbəbiylə xüsusi problemlərlə qarşılaşmırlar. Məsələn, Avropa Şurasının Müşahidə Missiyasının hesabatına görə, Azərbaycanda etnik və dini azlıqların hüquqlarının qorunması mövzusunda əhəmiyyətli addımlar atılmaqda, azlıqların dillərini və mədəniyyətlərini qorunmaları və inkişaf etdirmələri üçün önəmli imkanlar yaradılmaqdadır.²⁶⁷ Lakin eyni hesabatda Azərbaycanın mövzuya bağlı söyləri daha da gücləndirməsinin zəruriliyi də vurğulanmışdır.

C) AZƏRBAYCANDA AZLIQ HÜQUQLARI

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, ölkənin ərazi bütövlüyünə qarşı ciddi təhdid olmasına və ölkə ciddi problemlər içərisində olmasına baxmayaraq, keçmiş SSRİ coğrafiyasında ilk olaraq etnik azlıqların hüquqlarının qorunmasına dair qanunvericilik təşəbbüsləri bu ölkədə reallaşdırılmışdır. 16 Sentyabr 1992-ci il tarixdə Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəy, "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında" fərman imzalamışdır. Fərmanda, Azərbaycandakı bütün azlıqların tarixlərinin, mədəniyyətlərinin araşdırılması, dil və mədəniyyətlərinin təhsil proqramı çərçivəsində öyrənilməsi, azlıq dillərində qəzet və jurnal nəşr olunması üçün zəruri tənzimləmələrin edilməsi, dövlət televiziyasında və radiosunda azlıq dillərində verilişlərin hazırlanması üçün lazımı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, azlıqların mədəniyyət mərkəzlərinə dövlət tərəfindən ofis verilməsi və sair məqamlar nəzərdə tutulmuşdur.²⁶⁸ Fərmanın yerinə yetirilməsi istiqamətində də sürətli hərəkat edilmiş, ilk olaraq dövlət radiosunda Azərbaycanda mövcud olan azlıq dillərində xəbərlər və mədəniyyət verilişlərinə başlanılmışdır.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın xüsusilə ərazi bütövlüyünə dair çətinliklərinin artması, azlıqlara tanınan hüquqların bir hissəsinin suistmal edilməsinə və Azərbaycan rəsmilərinin bu sahədə lazımı tədbirləri ala bilməmələri,

²⁶⁷ "AŞ Nazirlər Komitəsi Qarabağ münaqişəsinin həllini Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində görür", 525-ci Qəzet, 15 iyul 2004-cü il.

²⁶⁸ "Azərbaycan Respublikasında Yaşayan Milli Azlıq, Azsaylı Xalq və Etnik Qrupların Hüquq və Azadlıqlarının Qorunması, Dil və Mədəniyyətlərinin İnkişafı Haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 Sentyabr 1992-ci il Tarixli Fərmanı", Azərbaycan Respublikası Qanunlar Toplusu, sh. 262-265.

azlıqlara dair qərarların icrası prosesinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq Azərbaycan, beynəlxalq qurumlara üzvlük prosesində azlıq hüquqlarının qorunmasına dair müqavilələrin hamısını imzalamışdır ²⁶⁹. Azərbaycan ilk olaraq 8 iyul 1992-ci il tarixdə "Helsinki Yekun Aktı"nı və 20 dekabr 1993-cü il tarixdə isə "Yeni Bir Avropa Üçün Paris Şerti"ni imzalamışdır.²⁷⁰ Bu çərçivədə Azərbaycan ən son 16 iyun 2000-ci il tarixdə "Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Konvensiyası" və 21 dekabr 2001-ci il tarixində "Avropa Bölgə və Azlıq Dilləri Müqaviləsi"ni imzalamışdır.²⁷¹

Azərbaycan, Avropa Şurasının "Milli azlıqların müdafiəsi haqqında" Çərçivə Konvensiyası üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı AŞ PA-ya vaxtaşırı hesabatlar təqdim edir. 10 yanvar 2007-ci il tarixli ikinci dövrü hesabatda milli azlıqların hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı geniş məlumatlar əks olunmuşdur. Bu məlumatlardan da görünür ki, milli azlıq problemləri minimum səviyyədədir.²⁷²

Nəticə kimi, müstəqilliyinin yalnızca 18-ci ildönümündə olduğu diqqətə alındığında Azərbaycanda azlıq hüquqlarına dair ciddi qanuni tənzimləmələri reallaşdırılmış olduğu açıqca görünür. Hazırda bu qanuni tənzimləmələrin tətbiqində bəzi çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda azlıq hüquqları mövzusunda ciddi problemlərin olmadığı müşahidə edilir. Ölkədə rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyədə ən çox diqqət olunan məsələlərdən biri də tolerantlıqdır. Azərbaycanda müxtəlif istiqamətlər üzrə problemlər təbii ki, mövcuddur. Amma ümumilikdə birbaşa azlıqlara qarşı hansısa ayrı-seçkililikdən (diskriminasiyadan) bəhs etmək, demək olar ki, mümkün deyil.

²⁶⁹ "Report Submitted By Azerbaijan Pursuant To Article 25, Paragraph 1 Of The Framework Convention For The Protection Of National Minorities", http://www.oae.int/T/e/human_rights/Minorities/2._FRAMEWORK_CONVENTION/MONITORING/2._Monitoring_mechanism/3._State_reports/1._First_cycle/1st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage, (24 may 2004-cü il).

²⁷⁰ http://www.osce.org/general/participating_states/, (18 iyul 2003-cü il).

²⁷¹ "Report Submitted By Azerbaijan Pursuant To Article 25, Paragraph 1 Of The Framework Convention For The Protection Of National Minorities", [http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2._FRAMEWORK_CONVENTION_\(MONITORING\)/2._Monitoring_mechanism/3._State_reports/1._First_cycle/1st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage](http://www.coe.int/T/e/human_rights/Minorities/2._FRAMEWORK_CONVENTION_(MONITORING)/2._Monitoring_mechanism/3._State_reports/1._First_cycle/1st_SR_Azerbaijan.asp#TopOfPage) (24 may 2004-cü il).

²⁷² "SECOND REPORT SUBMITTED BY AZERBAIJAN PURSUANT TO ARTICLE 25, PARAGRAPH 1 OF THE FRAMEWORK CONVENTION FOR THE PROTECTION OF NATIONAL MINORITIES", http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_fcnmdocs/PDF_2nd_SR_Azerbaijan_en.pdf.

X - AZƏRBAYCANIN ZƏRURİ MÜDAFİƏ HÜQUQU

Güc tətbiqi mövzusu xüsusilə 11 sentyabr hadisələrindən sonra beynəlxalq hüquqda ən çox mübahisə mövzusu olan məsələlərdən birisi də olmuşdur. Zəruri müdafiə hüququndan istifadə edilə bilməsi üçün lazım olan şərtlərin nələr olduğu hərədə mübahisələr əslində "zəruri müdafiə hüququ" ortaya çıxdığı gündən bu yana davam etməkdədir. Fəqət son dövrlərdə bu istiqamətdəki mübahisələr daha da artmışdır. Müasir dövrdə müharibə və güc tətbiqi o qədər də xoş qarşılanmır. Beynəlxalq münasibətlərdə gücdən istifadə qadağandır. Fəqət bunun istisnaları da mövcuddur. Eyni zamanda, mövcud beynəlxalq hüquq normaları bu yollara mümkün qədər az müraciət edilməsini məqsəduyğun sayır. Ancaq şübhəsiz ki, gücdən istifadə tam şəkildə qadağan edilməyib.

1) GÜC TƏTBİQİ VƏ ZƏRURİ MÜDAFİƏ A) ÜMUMİ OLARAQ GÜC TƏTBİQİ

Beynəlxalq münasibətlərdə və hüquqda qüvvə tətbiqi, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkillərdə dəyərləndirilib. İlk dövrlərdə, haqlı bir səbəbi olan dövlətlərin gücdən istifadə edə biləcəyi düşünüldüyü halda, 19-cu əsrdən etibarən bu hüququn məhdudlaşdırılması üçün təşəbbüslər başlayıb. 20-ci əsrdəki proseslər isə, təktərəfli olaraq gücdən istifadə edilməsinin qadağan edilməsinə qədər irəliləyib. Xüsusilə, Birinci Dünya Müharibəsindən sonra, 1920-ci ildə Millətlər Cəmiyyəti Müqaviləsində gücdən istifadə edilməsinin məhdudlaşdırılmasına dair nüanslara yer verilsə də, qüvvə tətbiqi tam şəkildə qadağan edilməmişdir. Gücdən istifadənin məhdudlaşdırılması istiqamətində ifadələr müqavilənin 12, 13, 15 və 16-cı maddələrində yer almışdır. Buna görə, müqaviləni imzalayan dövlətlər, aralarındakı problemləri həll etmək üçün hakimə, məhkəməyə ya da Şuraya müraciət edəcəklərini və əlaqədar orqanın qərarından üç ay keçmədikcə də müharibə yoluna müraciət etməyəcəklərini qəbul edirdilər. Sənəddə, dövlətlərin müharibə yoluna müraciət etməsinə hüquqi olaraq imkan verən nüanslar qalmışdı. Amma, bu sənəd artıq hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Güc tətbiqi, ümumi və qəti olaraq ilk dəfə 1928-ci ildə Dövlətlər Arasında Müharibədən Beynəlxalq Siyasətin Vasitəsi Kimi istifadə Edilməsinin Qadağan Edilməsi Haqqında Müqavilə (Briand Kellogg Sənədi) ilə qadağan edilmişdir. Müqavilənin 1-ci və 2-ci maddələrində, müharibədən beynəlxalq siyasətin vasitəsi kimi istifadə edilməsi rədd edilmiş, problemlərin həlli üçün güc tətbiqi yolu qınanmış, problemlərin sülh yoluyla həll edilməsi prinsipi qəbul edilmişdir. Ancaq, burada da müharibə dərəcəsinə çatmayan güc tətbiqi yolları sərbəst qalıb və "müharibə"nin nə olduğu, yəni nəyin müharibə sayılacağı açıq şəkildə qeyd edilməyib.

B) BMT NİZAMNAMƏSİ VƏ GÜC TƏTBİQİ

Hüquqi sənədlər arasında qüvvə tətbiqi mövzusunda ən konkret və sərt olanı BMT Nizamnaməsidir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, 1945-ci ildə qəbul edilən BMT Nizamnaməsi ilə məqsəd dövlətlərin və millətlərin sülh və təhlükəsizlik içərisində yaşamalarını təminat altına almaq idi. Çünki təxminən yarım əsr ərzində dünya iki böyük müharibəyə şahid olmuş və bu müharibələrin dünyanın demək olar ki, bütün dövlətlərinə müxtəlif şəkillərdə mənfi təsiri olmuşdu. BMT Nizamnaməsinə qədər mövcud olan beynəlxalq sənədlər İkinci Dünya Müharibəsinin qarşısını ala bilməmişdi. Buna görə də beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin təmini üçün yeni hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi vacib olmuşdu.

Qeyd etdiyimiz fikirlər BMT Nizamnaməsinin giriş qisminə də öz əksini tapmışdır. Nizamnamənin 1-ci və 2-ci maddələrində BMT-nin məqsəd və prinsipləri əks olunmuşdur. 2-ci maddənin 3-cü bəndində bütün üzvlərin beynəlxalq problemlərini, beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalət prinsiplərinə zərər vermədən, sülh metodları ilə həll edəcəkləri qeyd edilmişdir. Qüvvə tətbiqinin əsaslarına aid olan 2-ci maddənin 4-cü bəndi isə, bütün üzvlərin, beynəlxalq münasibətlərdə həm digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı, həm də BMT-nin məqsədlərinə uyğun olmayacaq şəkildə qüvvə tətbiqi ilə hədə-qorxu gəlmələrini və birbaşa qüvvə tətbiq etmələrini qadağan edir.

BMT Nizamnaməsindəki bu əsaslar, xüsusilə də 2-ci maddənin 4-cü bəndi, dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə qüvvə tətbiqi metoduna müraciət etmələrini açıqca qadağan edir. Bu qadağanın sərhədləri və çərçivəsi ilə əlaqədar müxtəlif mübahisələr baş vermişdir. Bəzi araşdırmaçılara görə BMT-nin məqsədlərinin başında "Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və bu məqsədlə: sülhə istiqamətlənmiş təhlükələrin qarşısını almaq və bu təhlükələri ortadan qaldırmaq, sülh vəziyyətinin hücum və yaxud da başqa yollarla ortadan qaldırılması hərəkətlərinə mane olmaq; sülh vəziyyətinin ortadan qaldırılmasına səbəb ola biləcək mahiyyətdəki beynəlxalq münasibətlərin həllinin sülh metodları ilə, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə və ədalət prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi" gəldiyinə görə, qüvvə tətbiqinə dair qadağa mütləq bir qadağandır və istisnaları ola bilməz.

Digər bir qrup araşdırmaçıya görə isə qüvvə tətbiqi qadağasına dair bu məhdud çərçivəli izah, dövlətləri mövcud haqsızlıqlara və hüquqa zidd hərəkətlərə qarşı qeyri-müəyyən müddət boyunca dözmək məcburiyyətində qoya bilər. BMT Nizamnaməsinə görə, beynəlxalq hüquqa hörmət, ədalət, sərhədlərin qüvvə tətbiqi yoluyla dəyişdirilə bilməməsi və digər bir çox prinsipin açıqca ayaqlar altına alındığı durumlarda, hüquq çeynənən dövlətin bu duruma razı olmasını gözləmək, bu prinsiplərin varlığını, dolayısı ilə BMT Nizamnaməsinin varlığını sual altında qoymaqdır.

BMT Müqaviləsində qüvvə tətbiqi və zəruri müdafiə mövzusuyla əlaqədar digər bir maddə olan 51-ci maddədə də məhz bu məqama aydınlıq gətirən ifadələrə yer verilmişdir:

"Bu Müqavilənin heç bir hökmü, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı üzvlərindən biri silahlı bir hücumla məruz qaldığı vaxt, Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması üçün lazımı tədbirləri görəndə qədər, bu üzvün təbii olan fərdi ya da ümumi zəruri müdafiə tədbirləri hüququna xələl gətirə bilməz.

Üzvlərin bu zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərkən gördükləri tədbirlər təcili olaraq Təhlükəsizlik Şurasına bildirilməlidir və bu tədbirlər Şuranın bu Müqaviləyə görə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və yaxud yenidən təmin edilməsi üçün lazım görəcəyi şəkildə hər an hərəkət etmək səlahiyyəti və vəzifəsinə heç bir şəkildə təsir etməz".

Burada açıqca görüldüyü kimi, BMT Nizamnaməsi qüvvə tətbiqi mövzusunda ümumi bir qadağa gətirmiş, fəqət, Nizamnamə çərçivəsində buna istisna təşkil edən hallar da nəzərdə tutulmuşdur.

Qüvvə tətbiqi qadağasının BMT Müqaviləsi ilə gətirilmiş olan dörd istisnası vardır (bu mütləq fikir olmasa da hüquqçuların və tədqiqatçıların əksəriyyətinin mövqeyi belədir):

1. Təhlükəsizlik Şurası formalaşdırılana qədərki istisnalar;
2. İkinci Dünya Müharibəsində düşmən qəbul edilən dövlətlərə qarşı tətbiq ediləcək addımlar;
3. Zəruri Müdafiə;
4. Təhlükəsizlik Şurasının qərarıyla tətbiq olunan məcburi tədbirlər (bəzi tədqiqatçılar bu tədbirləri istisnalardan biri kimi yox, Təhlükəsizlik Şurasının normal hüququ kimi qəbul edirlər).

Bunlardan ilk ikisi, müvəqqəti xarakter daşımış, heç vaxt istifadə edilməmiş olan istisnalardır, birincinin şərtləri artıq ortadan qalxmış, ikincinin isə bundan sonra istifadə edilmə ehtimalı demək olar ki, yoxdur. Zəruri müdafiə və Təhlükəsizlik Şurası qərarıyla tətbiq olunan məcburi tədbirlər isə nadirən də olsa tətbiq edilmiş olan və tətbiqi bu gün də davam edən istisnalardır.

Zəruri müdafiə hüququ tarix boyunca heç bir vaxt qadağan edilməmiş hüquq olub, bu, BMT Müqaviləsindən sonra da davam etmişdir. Sadəcə olaraq, bəzi addımlar atılaraq bu hüququn hüquqi sərhədləri və şərtləri müəyyən edilmişdir. Zəruri müdafiə hüququnun şərtləri ümumi şəkildə belə sadalana bilər:

1. Silahlı hücumla məruz qalmaq;
2. Təhlükəsizlik Şurasına məlumat vermək və onun məsələyə dair konkret tədbirlər planı qəbul etməsindən sonra zəruri müdafiə hüququndan istifadəni dayandırmaq;
3. Nisbilik;
4. Zaman əlaqəsi.

1. Silahlı hücumla məruz qalmaq: Zəruri müdafiə mütləq daha əvvəl baş vermiş bir hücum əməlinə qarşı həyata keçirilməlidir. BMT Nizamnaməsinin 51-ci

maddəsində də müəyyən edildiyi kimi, bu hüququn ortaya çıxması üçün mütləq, dövlət silahlı hücumu məruz qalmalıdır. Maraqlıdır ki, silahlı hücumun nə olduğu, BMT Nizamnaməsinin heç bir yerində dəqiq şəkildə açıqlanmayıb. Hətta, bu mövzudakı problemləri ortadan qaldırmaq məqsədiylə alınan 3314 nömrəli, 14 dekabr 1974-cü il tarixli "Hücumun Mahiyyətinin Müəyyən Edilməsi Haqqında" Baş Məclis Qərarında da, bu məsələyə tam şəkildə aydınlıq gətirilməyib. Çünki bu qərarla, birbaşa silahlı hücumun deyil, ümumi olaraq hücumun tərifini verilməmişdir. Bunlarla bərabər, irəlidə üzərində daha geniş şəkildə duracağımız çərçivədə silahlı hücumun gerçəkləşmiş olması, dövlətə ya da dövlətlərə zəruri müdafiə hüququ verir. Burada gücdən ilk istifadə edən dövlət işğalçı olur və bu fakt ikinci tərəfi zəruri müdafiə hüququ verir. Bu mövzuda da bəzən problem yaşandığı görülür. Hansı tərəfin ilk öncə güc tətbiq etdiyi məsələsinin müəyyənləşdirilməsi də asan deyil. Fəqət, bu məsələnin mübahisəli olduğu vəziyyətlərdə, əlaqədar beynəlxalq qurumların araşdırmaları nəticəsində lazımi qərarlar alınır. Məhz, bu mövzuyla bağlı çoxlu mübahisəli məsələ Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi (BƏM) tərəfindən aydınlaşdırılmışdır.

2. Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verilməsi və onun məsələyə dair konkret tədbirlər planı qəbul etməsindən sonra zəruri müdafiə hüququndan istifadənin dayandırılması: BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsində də müəyyən edildiyi kimi, zəruri müdafiə hüququna müraciət edən dövlət, gördüyü tədbirlər barədə BMT Təhlükəsizlik Şurasına təcili olaraq məlumat vermək məcburiyyətindədir. Əlavə olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurası, sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün lazımi və təsirli tədbirlər gördüyü andan etibarən, zəruri müdafiə hüququ çərçivəsində qüvvə tətbiqi hüququndan istifadə başa çatdırılmalıdır. Burada nəzərdə tutulan, BMT Təhlükəsizlik Şurasının mövzuyla bağlı toplantı keçirməsi və digər oxşar hallar deyildir. Zəruri müdafiə hüququndan istifadəni başa çatdıracaq tədbirlər, yalnız bu hüququn məqsədlərini konkret olaraq təmin edən tədbirlər ola bilər. Zəruri müdafiə hüququnun, silahlı hücumu və işğal hərəkətini ortadan qaldırmaq, hücum edən dövləti işğala məruz qalan dövlətin sərhədləri xaricinə çıxarmaq, yenidən hücumu məruz qalmasının qarşısını almaq kimi məqsədləri olduğuna görə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının bu istiqamətdə hansı addımlar atdığına baxılmalıdır.

3. Nisbilik: 51-ci maddədə qeyd olunmasa da praktikada və BMT-nin məqsədləriylə üst-üstə düşməsi baxımından belə bir şərt tədqiqatçılar tərəfindən vaxtaşırı olaraq irəli sürülür. Burada, zəruri müdafiə tədbirləri çərçivəsində tətbiq olunan gücün, məqsəd üçün istifadə ediləcək minimum güc olması nəzərdə tutulur.

4. Zaman Bağ: Bu da 51-ci maddədə yer almadığı halda, zəruri müdafiənin mahiyyətindən qaynaqlanan bir məsələdir ki, silahlı hücum hərəkəti ilə zəruri müdafiə hərəkəti arasında vaxt cəhətdən də bir bağ olması arzulana bilər.

Buna görə, zəruri müdafiə hərəkəti silahlı hücumdan dərhal sonra həyata keçirilməlidir.

BMT Təhlükəsizlik Şurası qərarıyla tətbiq edilən məcburi tədbirlərə aid məsələlər, BMT Müqaviləsinin 7-ci və 8-ci bölümlərindəki, 39-54-cü maddələrində müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə, BMT Təhlükəsizlik Şurası, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və ya yenidən təmin edilməsi üçün tövsiyələr verə, bəzi tədbirlər görə və lazım bilsə müxtəlif yollarla güc tətbiqinə qərar verə bilər.

C) DÖVLƏTLƏR ARASINDA ƏMƏKDAŞLIQ VƏ DOSTLUQ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR BEYNƏLXALQ KONVENSIYA

BMT Baş Məclisinin 2625 nömrəli və 24 oktyabr 1970 tarixli, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Müqaviləsinə Uyğun Olaraq "Dövlətlər Arasında Əməkdaşlıq və Dostluq Münasibətlərinə Dair Beynəlxalq Konvensiya", ümumi olaraq dövlətlərin münasibətlərində, problemlərin həllində ya da hər hansı digər səbəblə hücum məqsədiylə qüvvə tətbiqini, qüvvə tətbiqi ilə hədə-qorxu gəlməyi qadağan etmişdir. Konvensiya, eyni zamanda, dövlətlərin hücumla keçmək məqsədiylə təbliğat aparmalarını da qadağan etmişdir. Qərara görə, "bütün dövlətlər başqa bir dövlətin ərazisinə hücum etmək üçün legionerlər də daxil olmaqla qeyri-rəsmi güc və ya silahlı qruplar təşkil etməmək və ya təşkilini təşviq etməmək məcburiyyətindədirlər. Bütün dövlətlər... başqa bir dövlətin ərazisində vətəndaş müharibəsini və ya terrorçu fəaliyyətləri təşkil etməmək, təşviq etməmək, bunlara kömək etməmək və qatılmamaq ya da bu cür hərəkətləri həyata keçirmək üçün öz ölkəsində təşkilatı fəaliyyətlərə icazə verməmək məcburiyyətindədirlər". Qərar sadəcə dövlətlərin öz sərhədlərini dəyişdirmələri üçün deyil, ümumiyyətlə beynəlxalq sərhədlərin dəyişdirilməsi məqsədiylə qüvvə tətbiqinin bütün formalarını qadağan etmişdir.

D) HÜCUMUN TƏRİFİNƏ AID BAŞ MƏCLİS QƏRARI VƏ GÜC TƏTBIQI

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, silahlı hücumun tərfi dəqiq şəkildə müəyyən edilməmişdir. Fəqət, buna baxmayaraq yenə də, bu mövzuya dair əlimizdəki ən əhəmiyyətli sənəd olan Hücumun Tərifinə Aid Baş Məclis Qərarının üstündə geniş durmaq faydalı olacaqdır. Qərarın 1-ci və 3-cü maddələrində hücumun tərifinə dair hökmlərə yer verilmişdir. 2-ci və 4-cü maddələrdə isə BMT Təhlükəsizlik Şurasına başqa əməlləri də hücum hərəkəti kimi tərif etmək, eyni zamanda nəticələri baxımından bəzi əməllərin tam olaraq hücum hərəkəti olmadığını müəyyənləşdirmək səlahiyyəti tanınmışdır. Qərarın 1-ci maddəsində

hücumun BMT Müqaviləsinin 51-ci maddəsindəki ifadələrin başqa bir şəkildə ifadəsi kimi ümumi tərfi ortaya qoyulmuşdur. Qərarın 3-cü maddəsində isə, hücum hərəkəti kimi qəbul ediləcək əməllər bəndlər şəklində öz əksini tapmışdır (sadəcə əlaqədar bəndləri qeyd edirik):

a) Bir dövlətin hərbi qüvvələri tərəfindən başqa bir dövlətin ərazisinə hücum ya da bu torpaqların işğal edilməsi və ya müvəqqəti də olsa bu cür hücum yoluyla hərbi işğal və ya başqa bir dövlətin ərazisinin ya da bir parçasının qüvvə tətbiq edilərək ələ keçirilməsi;

b) Bir dövlətin hərbi qüvvələri tərəfindən başqa bir dövlətin ərazilərinin bombardman edilməsi və ya başqa hər hansı bir silahdan istifadə edilməsi;

...

g) Bir dövlət tərəfindən ya da onun adından başqa bir dövlətə qarşı yuxarıda sayılan əməlləri əhatə edəcək çərçivədə silahlı gücdən istifadə edən silahlı dəstələr, qruplar, qeyri-formal birliklər ya da legionerlər göndərilməsi və ya dövlətin bu prosesə önəmli ölçüdə qarışmış olması.

BMT Baş Məclisinin, BMT Təhlükəsizlik Şurasının və digər beynəlxalq qurumların mövzuya dair məsələləri əhatə edən başqa qərar və ya bəyanatları da var. Bu qərar və bəyanatlarda, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və ya yenidən qurulması, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə müdaxilə edilməməsi, sərhədlərin güc yoluyla dəyişdirilə bilməməsi, ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə edilə bilməməsi əsas prinsiplər kimi qəbul edilmişdir.

2) AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN MÜHARİBƏSİNDƏ GÜC TƏTBİQİ VƏ ZƏRURİ MÜDAFİƏ HÜQUQU

İndi də beynəlxalq nəzəri hüquq və beynəlxalq hüquq praktikası sərhədləri daxilində Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində silahlı gücdən istifadə və zəruri müdafiə hüququnun vəziyyətinə nəzər salaq.

Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı münaqişəni müxtəlif şəkillərdə adlandırmaq və qiymətləndirmək mümkündür. Biz məsələyə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistanın genişlənməyə çalışması, qonşuları və ümumilikdə sülh üçün təhlükə təşkil etməsi, Azərbaycana, İrana, Gürcüstana, Türkiyəyə və hətta birbaşa sərhədi olmasa da Rusiyaya qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşacağıq. Fəqət Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində sadəcə təhlükə potensialı yox, konkret işğal faktı mövcuddur. Bu fakt, əsərin əlaqədar yerlərində qeyd olunan beynəlxalq sənədlərdə yer aldığı halda, Ermənistan rəsmiləri çox vaxt bunu rədd edir, bölgədə işğalın mövcud olmadığını və əslində guya "keçmiş DQMV ermənilərinin müstəqillik mübarizəsi apardıqlarını" iddia edir. Ancaq yenə də bəzən Ermənistan dövlət səlahiyyətlilərinin işğal qəbul etdiklərini sübut edən ifadələr işlətdikləri də görülmüşdür. Məsələn, Ermənistan parlamentinin 17 May

2001-ci il tarixdə keçirilən toplantısında Ermənistan o vaxtkı Müdafiə Naziri (hazırkı prezident) Serj Sarkisyan aşağıdakı ifadələri işlətmişdir:

"İşğal etdiyimiz torpaqlar var. Burada utanılacaq bir şey yoxdur. Təhlükəsizliyimizi təminat altına almaq üçün bu torpaqları işğal etdik. Biz bunu 1992-ci ildə də deyirdik, indi də deyirik. Bəlkə diplomatik tərzdə danışmıram, ancaq həqiqət belədir."

Sarkisyanın çıxışına gələn ilk etirazlardan sonra tribunaya çıxan Ermənistan Xarici İşlər Naziri Vardan Oskanyan da işğalın mövcudluğunu ifadə etmiş, fəqət xüsusilə Daşnaksütyun partiyasından gələn sərt etirazlar və izahat tələbləri Oskanyanın fikirlərini dəyişdirməsinə səbəb olmuşdur.

2002-ci ilin avqust ayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ilə Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan arasında Sədərəkdə görüş keçirilərkən mətbuata fikirlərini açıqlayan Ermənistan Müdafiə Naziri Serj Sarkisyan, işğal bölgəsində Ermənistan əsgərlərinin mövcud olduğunu rəsmi olaraq ifadə etmiş və bunun normal olduğunu əlavə etmişdir. Eyni açıqlamasında Sarkisyan, keçmiş DQMV torpaqlarını heç vaxt Azərbaycan torpaqları kimi görmədiklərini də vurğulamışdır.

Ermənistan rəsmilərinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı bəyanatları lap bu yaxınlarda, sülhdən ən çox bəhs edildiyi dövrdə də səngiməmişdir. Bu ölkə rəhbərlərinin beynəlxalq hüququ necə heçə saydıqlarını görmək üçün keçmiş prezident Koçaryanın, keçmiş xarici işlər naziri Oskanyanın müharibədə iştirakları, Ermənistan ordusunun "Qarabağdakı qəhrəmanlıqları Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımadıqları" ilə bağlı dəfələrlə səsləndirdikləri üsyanatlarla yanaşı, hazırkı Ermənistan Prezidenti Serj Sarkisyanın işğal altındakı bölgələrə 2009-cu ilin oktyabrındakı son səfərini və verdiyi bəyanatlarını xatırlamaq kifayətdir.

Qeyd edək ki, əgər Briand-Kellog Müqaviləsi və BMT-nin qurulmasından öncəki dövr olsaydı Azərbaycan, Ermənistan ordusunu işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çıxarmaqla bərabər, genişlənmə siyasətiylə bölgə və dünya üçün təhlükə təşkil etdiyi üçün, bu gün də nümunələrinə rastlanıldığı kimi, Ermənistanın içərisinə doğru müdaxilə də edə bilərdi. Fəqət, Briand-Kellog Müqaviləsinin və BMT Nizamnaməsinin imzalanmasından sonra beynəlxalq münasibətlərdə hərbi gücdən istifadə edilməsi imkanları məhdudlaşdırılmışdır. Buna görə də, Azərbaycan sadəcə müasir hüquqi dəyərlərə istinad edərək zəruri müdafiə hüququndan istifadə etməlidir. Fəqət, Azərbaycan beynəlxalq hüquqa necə istinad edəcəkdir?

Əvvəlcə zəruri müdafiə hüququ üçün vacib olan hücum məruz qalma faktını araşdırmaq. Bu gün Azərbaycan torpaqlarının işğal edilmiş olması faktı beynəlxalq aləmdə hamılıqla qəbul edilir və beynəlxalq sənədlərdə də hər zaman yer almışdır. Yuxarıda da nümunələrini qeyd etdiyimiz kimi həm BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarında, həm də digər bir çox beynəlxalq sənədlərdə bu məsələ açıq şəkildə və konkret ifadələrlə qeyd olunmuşdur. Burada mübahisə

mövzusu ola biləcək (bizim üçün olmasa da, müəyyən kateqoriya üçün) məsələ Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş olub olmadığıdır. Çünki, nə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarında, nə də bir çox digər beynəlxalq sənədlərdə işğalçı tərəfin Ermənistan olduğu açıq şəkildə yazılmamışdır. Fəqət bu mətnlərin demək olaraq ki, hamısında münaqişənin Ermənistan ilə Azərbaycan arasında olmasının göstərilməsi, bəzi beynəlxalq sənədlərdə (o cümlədən BMT Baş Məclisinin və AŞ PA-nın qərarlarında) və bəzi dövlətlərin bəyanatlarında işğalçı dövlətin Ermənistan olduğunun açıq şəkildə qeyd edilməsi, Ermənistan rəsmilərinin dəfələrlə işğal məsələsini və Azərbaycan torpaqlarında (onlar bu torpaqları Azərbaycan ərazisini kimi qəbul etməsələr belə) hələ də əsgərləri olduğunu qəbul etmələri, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən silahlı hücumla məruz qaldığını beynəlxalq hüquq baxımından dəlildir. Yəni açıqca görülür ki, Ermənistan BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndini pozmuşdur. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarında Ermənistanın adının açıq şəkildə işğalçı dövlət kimi göstərilməməsinin səbəbi, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi qərarların alınması prosesində TŞ üzvü dövlətlərin siyasi baxışlarının əhəmiyyətli rol oynamasıdır. Xatırladaq ki, Ermənistan Parlamenti 1 dekabr 1989-cu il tarixində qəbul etdiyi, Azərbaycan Respublikasının keçmiş DQMV-nin Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi barədə qərarını hələ də qüvvədə saxlayır və ləğv etmir.

Bununla yanaşı, Ermənistan BMT Baş Məclisinin 2625 nömrəli qərarını da açıq şəkildə ayaqlar altına almışdır. Ermənistan müəyyən dövrdə, siyasi taktikasını dəyişdirərək, Azərbaycanın tarixi Qarabağ bölgəsini özünə birləşdirmək istəmədiyini, sadəcə olaraq, uydurulmuş "bölgədəki müstəqillik hərəkatını" dəstəklədiyini qeyd etmişdir. Ancaq bu taktika dəyişikliyi vaxtı belə işğalçılığını ortaya qoymaqdan əl çəkməmişdir. Məsələn, Ermənistan Müdafiə Naziri Serj Sarkisyan 11 oktyabr 2001-ci il tarixində, Ermənistanın işğal altında saxladığı Azərbaycan torpaqlarında və İrəvanda görüşlər keçirən Azərbaycanlı jurnalistlər ilə söhbətində, işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında vuruşmaq və ümumiyyətlə hərbi xidmət göstərmək istəyən Ermənistan vətəndaşlarına hər cür kömək göstərəcəklərini qeyd etmişdir. Sarkisyan bu söhbətində, işğal etdikləri torpaqlardakı Ermənistan vətəndaşlarının sayını bilmədiyini qeyd etmiş və əlavə etmişdir: "Ancaq oradakı Ermənistan vətəndaşlarının sayı, Dağlıq Qarabağın təhlükəsizliyini təmin edəcək qədərdir". Eyni zamanda, müxtəlif vaxtlarda müxtəlif Ermənistan rəsmiləri, əgər Azərbaycan işğal altındakı torpaqları uğrunda "müharibəyə başlayarsa, bu dəfə müharibə Bakıda qurtara bilər" ifadələrini də işlətməmişdir. Bu cür bəyanatlar, digər bir çox hüquqi sənədlər kimi, 2625 nömrəli qərarın açıq şəkildə pozulması deməkdir (bu eyni zamanda Ermənistan üçün paradoksu da ortaya qoyur: əgər ilk müharibə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında olmamışdısa "hədələyici bəyanatlar" niyə İrəvandan gəlir).

Mövzumuzda işıq tutacaq bir fakt da Ermənistanda 2003-cü ildə keçirilən prezident seçkiləri vaxtı ortaya çıxmışdır. Bu vaxt Ermənistanın mövcud prezidenti Robert Koçaryanın namizədliyinin hüquqi olmadığı barədə iddia irəli sürülmüşdür. Müxalifləri Koçaryanın, namizədlik üçün vacib olan "ən az on il öncədən etibarən Ermənistan vətəndaşı olmaq" şərtini ödəmədiyini iddiası etmişdir. Buna cavab kimi Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi, Ermənistan Parlamentinin 1 dekabr 1989-cu il tarixli qərarını əsas götürərək Koçaryana vətəndaşlıq şərtinə dair tələb olunan sənədi vermişdir. Beləcə Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi açıq şəkildə, Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxladıklarını qəbul etmişdir.

Seçkilər vaxtı diqqət çəkən başqa bir proses isə, Koçaryan iqtidarının İrəvanda başlayan müxalif hərəkətlərin qarşısını almaq üçün, işğal altında saxladıkları Azərbaycan torpaqlarından İrəvana hərbi qüvvə gətirməsi olmuşdur. Daha sonra, 2004-cü ilin aprelində və 2008-ci ildə də buna oxşar proseslər təkrar olunmuşdur. Minlərlə Azərbaycan vətəndaşının müharibə vaxtı Ermənistan dövləti tərəfindən əsir götürüldüyü və onların Ermənistandakı həbsxanalarda saxlanılması beynəlxalq qurumlar tərəfindən də təsdiq edilmişdir. Ermənistan dəfələrlə beynəlxalq yardım təşkilatlarının vasitəçiliyi və təkidi ilə əsirlərdən bir neçəsini Azərbaycana qaytarmışdır.

Bütün bu qeyd edilənlər, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzünün açıq sübutlarıdır.

Hətta, təkzib etdiklərini bir kənara qoysaq və sadəcə Ermənistanın özünün "biz bunları etmişik" dediyi məsələlərdən yola çıxsaq belə, Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququnun mübahisəsiz olduğu ortaya çıxır. Məsələn, Ermənistan dəfələrlə, BMT Baş Məclisinin 3314 nömrəli qərarının 3-cü maddəsində sayılanlara uyğun hərəkətləri etdiyini qəbul etmişdir. Ermənistan bəzən bu maddədə sayılanlardan a) və b) bəndlərindəkiləri etdiyini açıqca qəbul etməsə də, g) bəndində sayılan əməlləri etdiyini hər zaman "qürurla" elan etmişdir. ATƏT Sədrinin Xüsusi Nümayəndəsi Anjey Kaspşik 2003-cü ilin aprelində bölgəyə səfəri vaxtı, "işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan Müdafiə Nazirliyinə bağlı hərbi hissələrin mövcud olduğunu, bunu Ermənistan rəsmilərinin də hər zaman qəbul etdiyini" açıqlamışdır. Bu hərəkət, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1986-cı il tarixli Nikaraqua Qərarında silahlı hücum kimi qəbul edilməsi və qarşı tərəfə zəruri müdafiə hüququ vermişdir.

Göründüyü kimi Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququ mübahisəsizdir. Sadəcə olaraq Azərbaycan zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərkən BMT Təhlükəsizlik Şurasına xəbər verməlidir. Burada belə bir fikir irəli sürülə bilər ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası mövzuya aid qərarlar almış, yəni artıq prosesə müdaxilə etmiş və buna görə də Azərbaycan zəruri müdafiə hüququnu itirmişdir. Fəqət, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə görə, Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququ, "Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün lazımı və təsirli tədbirləri görəndə qədər" davam edir. Yəni Azərbaycanın

zəruri müdafiə hüququna son verəcək tədbirlər, bu hüququn məqsədləri istiqamətindəki təsirli, konkret tədbirlər olmalıdır. Fəqət, məsələnin bugünkü vəziyyətinə baxanda, tamamilə fərqli bir mənzərə ilə qarşı qarşıya qalırıq. Azərbaycan torpaqları hələ də Ermənistanın işğalı altındadır. Bu işğalın ortadan qaldırılması üçün konkret plan yoxdur, nə vaxt olacağı müəyyən deyil və vaxt Azərbaycanın müəyyən mənada əleyhinə də işləyir. Beləliklə, Azərbaycan sadəcə BMT Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verərək torpaqlarını Ermənistan işğalından azad etmək üçün hərbi gücdən istifadəyə başlaya bilər.

Ancaq, Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa görə əməl etməli olduğu bəzi şərtlər də var. Azərbaycan zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərkən, nisbətlik prinsipinə əməl etməlidir. Yəni Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququ Ermənistanın haqsız hərəkətlərinə dayandığına görə, Azərbaycanın məqsədi sadəcə işğal altındakı torpaqlarını azad etmək olmalıdır. Əgər Azərbaycan bugünkü rəsmi Ermənistan dövlətinin torpaqlarını öz tarixi torpaqları olaraq görüb (hər nə qədər tarixi həqiqət belə də olsa), Ermənistanın içərisinə doğru hərbi gücdən istifadə yoluna gedərsə, beynəlxalq ictimaiyyət və beynəlxalq hüquq qarşısında haqsız vəziyyətə düşmüş olar.

Beynəlxalq hüquq sahəsindəki bəzi tədqiqatçılar, zərərə zərərlə qarşılıq ideyasını irəli sürürlər. Çoxluq tərəfindən qəbul edilməyən bu tezisə görə, Azərbaycan Ermənistanın ona verdiyi zərərləri, Ermənistanı hətta işğal edərək təmin edə bilər. Biz Azərbaycanın bu yola müraciət etməsini də məqsədəuyğun saymırıq. Azərbaycan bu yolla, öz haqlı mövqeyini mübahisəli vəziyyətə gətirə bilər. Buna görə də, Azərbaycan əsasən beynəlxalq aləmdə hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərə istinad edərək hərəkət etməlidir.

Azərbaycanın zəruri müdafiə hüququna qarşı irəli sürülə biləcək bir digər iddia da, işğal ilə zəruri müdafiə arasındakı zaman əlaqəsidir. Bu mövzuda BMT Nizamnaməsində məcburi bir hökm olmamaqla bərabər, Azərbaycanın haqlı məsələsinə aid heç bir mübahisəli nöqtənin qalmaması üçün mövzunun üzərində dururuq. Bu prinsipə görə, işğal ilə zəruri müdafiə arasında uzun vaxt keçərsə, zəruri müdafiə hərəkəti çox da haqlı deyildir. Həqiqətən də, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğala başlamasının üstündən çox keçib. Hətta on dörd ildən artıqdır ki, atəşkəs mövcuddur. Ancaq burada əhəmiyyətli olan işğala məruz qalmış dövlətin ilk reaksiyasının necə olduğudur. Həqiqətən əgər bir dövlət işğala məruz qalarkən, buna heç bir etiraz etməyib, üstündən on il keçdikdən sonra zəruri müdafiə hüququndan istifadə etmək istəsə, onun haqlılığı mübahisəli olar. Ancaq, Ermənistanın işğalçı siyasətinə və hücumlarına başladığı gündən etibarən Azərbaycan buna sərt reaksiya vermiş, əlindən gəldiyi qədər Ermənistanın işğalçı addımlarının qarşısını almağa çalışmışdır. Ancaq təəssüf ki, Azərbaycan bu mövzuda uğur qazana bilməmişdir və Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsi Ermənistanın işğalı altındadır.

İşğalçı hərəkətlər artdığı və Azərbaycan təbşasına bunun qarşısını ala bilmədiyini üçün, Azərbaycanın atəşkəs müqaviləsi (sülh müqaviləsi deyil) imzalamaqdan başqa yolu qalmamışdır (bu mövzuda da fərqli fikirlər ola bilər, ancaq bu əsərdə daxili siyasi fikirlərə aid nüanslar üzərində durulmayacaqdır). Fəqət keçən müddət ərzində, Azərbaycan rəsmiləri hər zaman, torpaqların Ermənistan işğalı altında qalması ilə barışmayacaqlarını, torpaqları işğaldan azad etmək üçün hərbi gücdən istifadə etmək də daxil olmaqla, bütün yollara müraciət ediləcəyini açıqlamışdır. Ermənistan işğala başlayarkən Azərbaycanın özünü müdafiə etmək üçün lazımı gücə sahib olmaması və bu səbəbdən də müəyyən qədər müqavimət göstərdikdən sonra atəşkəs müqaviləsi imzalamaq məcburiyyətində qalması; Azərbaycanın, işğalı heç bir vaxt qəbul etmədiyini, torpaqlarını Ermənistan işğalından azad etmək üçün hərbi yol da daxil olmaqla bütün yollara müraciət edəcəyini mütəmadi açıqlaması, yəni bu istiqamətdəki iradəsini fasilə vermədən ortaya qoyması, zəruri müdafiə üçün zaman əlaqəsinin problem olmadığını göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı, Ermənistanın müxtəlif səviyyədəki rəsmi nümayəndələri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü heç vaxt tanımayacaqlarını, işğal altında saxladıkları Azərbaycan torpaqlarının (onlar bu torpaqların əsasən keçmiş DQMV coğrafiyasındakı hissəsini "Dağlıq Qarabağ" adıyla ifadə edirlər) Azərbaycana birləşməsinə heç vaxt icazə verməyəcəklərini qeyd edirlər. Sadəcə bu belə, dövlətin mövcudluğuna və ərazi bütövlüyünə qarşı hücumların zəruri müdafiəyə haqq qazandırdığı bugünkü dünyada, Azərbaycana zəruri müdafiə hüququ verir.

Bunu ifadə edərkən şübhəsiz məqsədimiz müharibələri ya da ümumiyyətlə hərbi gücdən istifadəni təbliğ etmək deyil. Təbii ki, dövlətlər arasındakı məsələlərin mümkün qədər sülh yoluyla, yəni silahlı gücdən istifadə etmədən həlli daha məqsədəuyğundur. Çünki, silahlı gücdən istifadənin insanlıq və mədəniyyətlər üçün nə qədər təhlükəli nəticələr ortaya çıxaracağı açıqdır. Ancaq, işğal faktına bu qədər göz yummağın, beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün, dolayısı ilə də insanlıq və mədəniyyət üçün daha böyük təhlükələr meydana gətirdiyi və gətirəcəyi də unudulmamalıdır.

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlamasının regional və global sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə təşkil etdiyi, inkişafa və əməkdaşlığa mane olduğu hamı tərəfindən bilinməkdədir. Bunlara əlavə olaraq, separatizmi və işğalçılığı ən azı göz yumaraq təşviq etməyin, bölgəyə və dünyaya nə qədər baha başa gələcəyini təxmin etmək o qədər də çətin deyildir. Mövcud işğal şəraitində mütəmadi olaraq Azərbaycan vətəndaşları Ermənistan əsgərlərinin silahlı hücumuna məruz qalır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 29 aprel 2004-cü il tarixində Strasburqda Avropa Şurasının iqamətgahında - Avropa sarayında keçirdiyi mətbuat konfransında da qeyd etdiyi kimi, təkcə 2003-cü ildə 20 nəfər Azərbaycan vətəndaşı Ermənistan snayperləri tərəfindən öldürülmüşdür.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq, Azərbaycanın ərazı bütövlüyü və Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsindən zərər görənlər etnik mənşəyindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarının normal həyatları bir an əvvəl təmin edilməlidir. Bunun üçün, Azərbaycan əvvəlcədən bir ya da iki il kimi müəyyən vaxt tanıyaraq, Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsini istəyə bilər. Bu mövzuda, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1990-1991-ci illərdəki İraqın Küveyti işğalı hadisəsində olduğu kimi, dəqiq tarix və plan da müəyyən edilə bilər. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın planın bitiş tarixini və nəticələrini gözləməsi məqsədəuyğun olar. Fəqət əgər belə bir konkret plan, konkret vaxt (məsələn 1 ya da 2 il) ərzində ortaya qoyulmasa, yaxud da ortaya qoyulmuş plan qeyd edilmiş vaxtda lazımi nəticəni verməsə, Azərbaycan BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinin ona tanıdığı zəruri müdafiə hüququndan istifadə etməlidir. Bu Azərbaycan üçün sadəcə öz mənafeyi baxımından yox, həm də beynəlxalq hüquq və dünya ictimaiyyəti qarşısında öhdəlikdir.

NƏTİCƏ

Uzun müddətdir davam edən təşəbbüslərə baxmayaraq Qarabağ problemi hələ də, Cənubi Qafqazın və müəyyən dərəcədə də dünyanın əhəmiyyətli problemlərindən biri olmağa davam edir. Problemə bağlı həll təşəbbüslərinin uğur qazana bilməsi və problemin həllinin ədaləti təmin edici və uzunmüddətli xarakterə malik olması üçün, problemin tarixinin, həll təşəbbüslərinin detallı bilinməsi problemin əsl mahiyyətinin ortaya qoyulması zəruridir.

Problemin tarixinə nəzər saldıqda, ilk təməllərinin böyük güclərin bölgəyə bağlı siyasətlərinə, bu çərçivədə bölgədəki etnik köçlərə qədər getdiyi görünür. Bölgədə əvvəlki dövrlərdə mövcud olan dövlətlər içərisində erməni və azərbaycanlı (Azərbaycan Türkləri ya da Müsəlmanlar kimi də qeyd edilmişdir) əhali yaşasa da etnik münaqişələr demək olar ki, mövcud olmamışdır. Xüsusilə, Rusiyanın 18-ci əsrdən etibarən getdikcə güclənməsi, regional hakimiyyətini genişləndirməyə və cənuba doğru genişlənməyə çalışması, bu çərçivədə Qafqazda "forpost" kimi istifadə edə biləcəyi dövlət qurumlarına ehtiyac duyması, bu ölkənin bölgədə etnik köçlər həyata keçirməsinə səbəb olmuşdur.

Rusiyanın XIX əsrin ilk yarısında Osmanlıyla və İranla (Qacarlar) apardığı müharibələr və imzaladığı müqavilələr bölgənin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi baxımından çox ciddi nəticələr meydana gətirmişdir. Rusiya ilə İran arasında imzalanan 1828-ci il tarixli Türkmənçay müqaviləsi, İran torpaqlarında yaşayan yüz minlərlə erməninin bu müqavilə nəticəsində Rusiyanın nəzarətində qalan Qarabağ bölgəsinə və bugünkü Ermənistan torpaqlarına köç etdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Osmanlı ilə Rusiya arasında imzalanan 1829-cu il tarixli Edirne müqaviləsi ilə də 85.000-ə yaxın Ermeni Qarabağ bölgəsinə gətirilmişdir. Hazırda o dövrlərlə bağlı ən etibarlı mənbələr kimi qəbul edilən nüfuzlu Rus tarixçilərinə görə bu proseslər nəticəsində 1800-ci illərin ortalarına qədər cəmi bir milyona yaxın erməni, bugünkü Ermənistan torpaqlarına və Qarabağ bölgəsinə yerləşdirilmişdir.

Qafqazda ermənilərin six yaşadığı bölgələr yaradıldıqdan sonra ikinci mərhələ kimi XX əsrin əvvəlində bir Erməni dövləti qurulmuşdur. XX əsrin əvvəlləri mövzumuz baxımından iki nüans üzrə diqqət çəkmişdir. Əvvəla, bu dövrdə Türkiyənin şərqi və ümumiyyətlə Qafqazda Erməni hərəkətləri xarici güclər tərəfindən dəstəklənmişdir. Bunun yanı sıra diqqət çəkən digər nüans, Rusiyanın xüsusilə Cənubi Qafqaz bölgəsində mərkəzi rəhbərliyə qarşı güclənən milli hərəkətləri bir-birləriylə düşmən edərək zəiflətmək taktikası olmuşdur. Azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri, müsəlmanlar) ilə ermənilər arasında XX əsrin başlarında yaşanan münaqişələr əsaslı dərəcədə bu çərçivədə baş vermiş və hər iki ictimaiyyətin ziyahları hadisələri həm də bu çərçivədə dəyərləndirmişdir. Sonrakı dövrlərdə bölgənin SSRİ içərisində olmasıyla problem əsasən dondurularkən, keçmişlə bağlı dəyərləndirmələrdə, daim, Çar hakimiyyətinin

özünü qorumaq üçün etnik münaqişələri alovlandırıdığı vurğulanmışdır. Lakin SSRİ rəhbərliyi özü də Sovet İttifaqının dağılması Çar hakimiyyətinin taktikalarına müraciət etmişdir.

SSRİ-nin qurulması prosesində Azərbaycan daxilində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlı qurumun yaradılması, bu qurum içərisində ermənilərin etnik sıxlığının təmin edilməsi və DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi üçün geniş hazırlıqların SSRİ daxilində və xaricində davam etdirilməsi, SSRİ-nin dağılması prosesində bölgədə münaqişənin alovlanmasına səbəb olmuşdur. İlk başlarda qarşılıqlı etnik nifrət artmış, Azərbaycan-Ermənistan sərhədində və Azərbaycan daxilindəki keçmiş DQMV ərazisində kiçik miqyaslı münaqişələr baş vermiş, 1992-ci ilin iyunundan etibarən kiçik münaqişələr müharibəyə çevrilmişdir. Bu dövrə qədər Ermənistanın milli orduya sahib olduğu halda Azərbaycanda mövcud olan rəhbərliklərin milli ordu qurulması mövzusunda istə baxmaması ucbatından, Ermənistan ordusu Azərbaycan ərazilərinin təxminən 5%-ini işğal altında saxlamışdır. Bu müddətdə 1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə Erməni qüvvələrinin, bölgədəki 366 saylı Rus hərbi bazasının dəstəyi ilə, həyata keçirdikləri XOCALI SOYQIRIMI bir çox xarici dövlətin və beynəlxalq qurum da sərt reaksiyasına səbəb olmuş, lakin bu soyqırımı törədənlər hələ də məsuliyyətə cəlb edilməmişdir.

1992-ci ilin iyunundan noyabrına qədər olan dövrdə Azərbaycan ordusu Ermənistan işğalı altındakı torpaqlarının böyük bir qismini (təxminən 3.5%-ni) işğaldan azad edə bilmişdir. Lakin, 1992-ci ilin sonlarından etibarən Ermənistan müharibəni öz lehinə çevirə bilmiş, Azərbaycan torpaqlarının daha çox hissəsini işğal etmişdir. Ermənistan ordusunun 27 mart - 3 aprel 1993 tarixləri arasında davam edən hücumları nəticəsində Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının problemə bağlı ilk qərarı bu işğaldan sonra alınmışdır. 822 sayılı bu qərar, işğal edilmiş Kəlbəcər rayonunun qeyd-şərtsiz və dərhal tərək edilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Lakin, Ermənistanın yürütdüyü siyasətin beynəlxalq qurumlar tərəfindən xoş görüləməsinin də təsiriylə bu qərar tətbiq oluna bilməmişdir. Bunun nəticəsi kimi, 1993-cü ilin sonuna qədər Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə, BMT Təhlükəsizlik Şurası da bu işğallara son verilməsini istəyən (təsirsiz) qərarlar verməyə davam etmişdir.

Eyni dövrlərdə, müxtəlif beynəlxalq qurum səviyyəsində problemin həlli üçün cəhdlər davam etmişdir. Bu mövzuda ən səlahiyyətli qurum kimi ATƏT-in Minsk qrupu yaradılmışdır. Minsk qrupunun və Rusiyanın xüsusi səyləri nəticəsində 1994-cü ilin mayında Azərbaycan ilə Ermənistan arasında atəşin dayandırılmasını nəzərdə tutan bir razılaşmalar imzalanmışdır. Bəzi hallarda pozulsa da atəşkəs, Ermənistan işğalıyla birlikdə indiyə qədər davam etmişdir.

Qeyd edək ki, proses boyunca iki məqam xüsusi diqqət cəlb etmişdir. Bunlardan biri xarici amillə, digəri daxili amillə bağlıdır. İlk dəfə bir münaqişədə

Rusiya, ABŞ, İran və Avropanın bəzi aparıcı dövlətləri müxtəlif istiqamətlər (hərbi, siyasi, maddi-mənəvi) üzrə eyni tərəfi (Ermənistanı) dəstəkləmişdir. Diqqət çəkən başqa bir məqam isə ondan ibarətdir ki, müharibə boyunca bütün prinsiplial məqamlarda Ermənistanda həmrəylik nümayiş etdirildiyi halda, Azərbaycanda daxili problemlər müharibədən önə keçə bilməmişdir. Xüsusilə bu iki amil müharibənin ilk mərhələsinin Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsiylə nəticələnməsinə səbəb olmuşdur.

Atəşkəs dövründə problemin həlliylə bağlı söylər Minsk qrupu başda olmaqla, müxtəlif beynəlxalq qurumlar və müxtəlif dövlətlər vasitəsilə davam etdirilmişdir. Bu prosesdə, Minsk qrupunun tərəflərə təqdim etdiyi üç sülh planı təklifi, "Praqa prosesi", "Madrid prinsipləri" daha çox diqqət çəkmişdir. Təklif olunan plan və prinsiplər ümumən bir sülh razılaşmasının imzalanmasını, Ermənistan ordusunun Azərbaycan xaricinə çıxmasını, Laçın istisna olmaqla keçmiş DQMV sərhədləri xaricindəki Azərbaycan torpaqlarının tamamilə tərk edilməsini, Azərbaycanlı qaçqınların evlərinə qayıtmalarının təmin edilməsini və Azərbaycan daxilində keçmiş DQMV çərçivəsində bir qurum qurulması nəzərdə tutulmuşdur. Planlar arasındakı fərqliliklər yalnız bu prosesin hansı mərhələlərlə reallaşdırılacağına və yeni qurumun statusuna olmuşdur.

Mövzuyla bağlı söylərin indiyə qədər hələ də nəticəsiz qalmasında digər məqamlarla yanaşı, bölgənin şərtlərinin və xüsusiyyətlərinin kifayət qədər diqqətli qiymətləndirilməməsi, problemin tarixçəsinin və əsl mahiyyətinin göz ardı edilməsi, beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinin reallığa və bəzi dövlətlərin maraqlarına (həm daxili siyasi proseslərinə, həm də bölgəylə bağlı maraqlarına) qurban verilməsi xüsusi diqqət cəlb etmişdir. Şübhəsiz ki, problemin əsl mahiyyəti Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi və sərhədlərini genişləndirməyə çalışmasıdır. Eyni zamanda problemin tərəfi halına gətirilən Azərbaycan içərisindəki Erməni azlığın vəziyyətinin nə olacağı, onların hüquqlarının hansı formada təminat altına alınacağı da vacib bir mövzudur.

Qeyd edək ki, azlıq hüquqlarına dair bütün hüquqi sənədlərdə dövlətlərin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı prinsipləri xüsusi şəkildə vurğulanır. Çünki, bütün hüquqi sənədlər kimi azlıq hüquqlarıyla bağlı sənədlərin də əsas məqsədi, insanların bir yerdə, azad, rahat, demokratik mühitlərdə yaşamalarını təmin etməkdir. Hüquqlara bağlı sənədlərin münaqişələri təhrik edici, sabitliyi, sülhü pozucu, təhlükəsizliyi təhdid edici şəkildə şərh olunması və tətbiq olunması əsas hüquqi sənədlərə ziddir. Azərbaycan içərisindəki erməni azlığın hüquqlarının qorunması mövzusunun da bu çərçivədə qiymətləndirilməsinin faydalı olacağına inanırıq.

Problemin həqiqi mənada həll olunması üçün Azərbaycan torpaqları üzərindəki Ermənistan işğalının qeyd-şərtsiz və dərhal aradan qaldırılması vacibdir. Çünki işğalın davam etməsi, problemi içindən çıxılmaz bir hala gətirməkdir. İşğalın aradan qaldırılması üçün ya beynəlxalq güclər vasitəsilə bir

sülh planının hazırlanması və dərhal bu planın tətbiq olunmasının təmin edilməsi, ya da Azərbaycan zəruri müdafiə hüququndan istifadə edərək Ermənistan ordusunu öz sərhədləri xaricinə çıxarması lazımdır.

Nəticə kimi, problemin həlli üçün bu addımların atılması lazımdır:

1. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dərhal təmin edilməsi;
2. Buna paralel olaraq Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanları ilə bağlı islahatların gücləndirilməsi;
3. Xüsusilə, Azərbaycan içərisindəki erməni azlığın hüquqlarının, zəmanət altına alınması, ictimai, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə inkişaflarının təmin edilməsi və bu prosesin beynəlxalq qurumların nəzarətinə açıq olması;
4. Bütün bunlar həyata keçirilərkən, Cənubi Qafqaz bölgəsinin etnik tərkibindən qaynaqlanan həssaslığın diqqətə alınması.